Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag

til

EN DANSK PRÆSTE OG SOGNEHISTORIE

(Kirkelig Geografi)

1849–1949 (1966)

Samlet og udgivet af

PAUL NEDERGAARD

Sognepræst

XI

RIBE STIFT

Hefte 1

Meddelelserne på bagsiden bedes venligst læst!

KØBENHAVN 1966

RIBE STIFT

Ribe stift er i udstrækning Danmarks største stift (bortset fra Færøerne og Grønland), omfatter 7901 kvadratkm, har 338455 indb, 9 provstier, 230 kirker, 146 sognekald, 11 res kap, 2 kaldskap, 2 valgmenighedspræster. Af de 146 sp er een tysk sp (Tønder).

1922 skete en omlægning, idet Hjerm-Ginding og Vandfuld-Skodborg og Hammerum herreders provstier lagdes under Viborg stift, medens Tørning len og Tønder provstier fra Sønderjylland samt Nørvang-Tørrild herreders vestre provsti lagdes under Ribe stift. Nørvang-Tørrild østre provsti, Elbo-Holmans-Jerlev og Brusk-Nr Tyrstrup provstier, der hidtil hørte under Ribe stift, lagdes under Haderslev stift. (Se nærmere s 21).

Ribe stift naar langs Vesterhavet fra Nissum fjord med Thorsminde sluse til Højer med Højer sluse, og mod øst gaar stiftet helt ind til Kolding (Seest).

Lidt om naturen stiftet rundt

Vi begynder med de 3 gamle kongerigske amter:

Ribe amt naar fra Fanø og Mandø op til Nymindegab ved Ringkøbing fjord mod nord og ind til Kolding mod øst. Bortset fra den østlige del med det frodige, ret frugtbare bakkeland er amtet typisk vestjysk. Mod vest præget af havet og klitterne, lidt længere inde i landet af store flader (opdyrket hede og plantager), og mod SV marskenge. Et særligt kulturpræg har den gamle landbrugsbebyggelse ved aadalene (f eks ved Varde aa), medens bebyggelsen paa den opdyrkede hede er spredt. De senere aar har bragt de store stationsbyer med en del industri. Købstæderne var smaa (Ribe, Varde) indtil Esbjerg overfløj dem begge i lyntempo. I Sønderho har vi en karakteristisk gammel fiskerby, men sommerbebyggelse rykker frem. Stiftsbyen Ribe ligger i et hjørne sydligst i Ribe amt, i marskegnen, hvor der tidligere var store oversvømmelser.

Befolkningstallet er kun godt halvt saa stort som gennemsnittet for de øvrige amter, i Ribe amt kun c 60 indb pr kvadratkm (alene Esbjerg by hæver gennemsnittet med 20 indb). (I Tønder amt kun 30). Godt 10 pct af arealet er dækket med skov eller plantage, og c 10 pct er hede, mose eller klit.

En rejse gennem Ribe amt byder en rig variation af dansk natur og dansk naturskønhed. Omkring Ribe har vi det flade, grønne marskland.

Mod vest er det *havet,* der præger. Ribe amt har fra *Fanø* og *Blaavandshuk* nordpaa en solid klitrække som værn mod havet. Klitterne, den brede forstrand, havets brænding er betagende, og man ved snart ikke, om man skal foretrække den blide, fine sandstrand paa *Fanø* og ved *Henne* eller eventyrets land og de store, melankolske øde sletter ved *Blaavandshuk,* hvor vi ser den bredeste forstrand og de højeste klitter. Oliefaren fra tankskibe paa havet er strandens stadige trussel og plage. *Blaabjerg* rejser sig højt over landskabet, og bagved har vi *Kalsmærsk hede* med militære anlæg paa det milevide lyngtæppe, hist og her blinker smaasøer frem og liver op. Her staar kampen med militæret om at bevare dette »Eventyrets land« fra militær besættelse. Øst for hederne har vi store plantager, og langs *Ho bugt* møder vi den grønne marsk. Syd for Ho kommer vi ud i *Skallingens* hvide sandørken, fra sydspidsen er der ikke langt over til Fanø over Graadyb. Paa *Fanø* ser vi de prægtige klitter, hvor turister og sommergæster invaderer hele kysten hver sommer. Egnen omkring *Fil sø* har sit eget præg. Marker, plantager, hede og opdyrket hede, fuglesang og stationsbyer, nye landbrug præger egnen nordpaa. Rejser vi mod øst, møder vi først et stykke aabent sletteland, afbrudt af skov og krat, langs Kongeaaen, vi er i det gamle grænseland, med *Askov* og *Skibelunds* mindelund, egnen er uden særpræg helt fra *Varde* over *Grindsted* ned til *Lunderskov.* Overalt er der driftighed og dygtighed. Men ovre, længst mod øst har vi Østjyllands natur, med bakker, skove, enge og rislende bække, frugtbare marker, fra *Seest* ser vi ud over Kolding fjord. – Hjertet i amtet har vi omkring *Ribe,* hvis domkirke rejser sig som et vartegn over de grønne enge og de bugtede aaer. Den unge storstad, *Esbjerg, med sin store fiskerihavn,* med sin aabne port ud til England og den store verden, med sit pulserende liv i de blæstfyldte, fisk-duftende gader, har paa faa aar langt overfløjet Ribe, (»rask skal det gaa«), men Ribe er stadigt stiftets historiske hovedby. Esbjerg overfløj ogsaa snart amtets nordligste købstad, *Varde,* den hyggelige by ved aaen, i mange aar var den en af Jyllands mindste købstæder. Nu i stærk fremdrift. Og rundt om vokser de unge stationsbyer hastigt. Mere end 1500 indb har Bramminge (2000), Brørup (2106), Holsted (ialt 1960), Vejen (4255), Vamdrup (2313), Grindsted (5289), Ølgod (1990), osv, samt Nordby, Fanø (1975).

Malt sogn er et særligt kulturcentrum med Askov højskole, og valgmgh, Ladelund landbrugsskole, og Skibelund krat, der blev valfartssted for sønderjyderne i udlændighedstiden. Sognet ligger op ad den gamle grænse, og Askov højskole var en videreførelse af Rødding højskole.

Ringkøbing amts to provstier i Ribe stift ligger langs Vesterhavet, med klitter fra Holmslands klit (den lange, ejendommeligtskønne tange mellem havet og Ringkøbing

fjord) til Torsminde. Paa vejen passerer vi *Vedersø,* som siden *Kaj Munks* tid er blevet et søgt turiststed, størst forandring møder vi dog ude paa Holmslands klit, hvor fiskerbyen *Hvide Sande* har rejst sig med amerikansk tempo efter at den (afsides) klit var blevet gennembrudt med ny indsejling til fjorden, Udsigten fra *Lyngvig fyr* over hav, klit, fjord, eng og mark er et besøg værd, men ogsaa udsigten fra klitterne ved Søndervig og Hovvig ind over Stadil fjord med Stadilø og milevidt ind i det aabne land og over det skumplettede hav hører til Danmarks mest særprægede. Inde i landet skifter landskabet mellem *flader* og *bakkeøer,* heder, opdyrket hede og store plantager: Paarup-Brande-fladen, Sønder Omme-fladen, og blandt Bakkeøerne har vi Jyllands største: Skovbjerg bakkeø, der udfylder amtets centrale del, fra Storaaen til Skjernaa. Her er amtets højeste punkt: *Tihøje* (111 m). Amtet kendetegnes i det hele af de vide udsigter, de frie horisonter, helt anderledes end de lukkede skovegne mod øst. Landet er uden større afveksling, fladt, men plantager og levende hegn breder sig, hvor lyngen blomstrede. Mellem de sandede marker findes frugtbare pletter langs aaerne og i fjordlandet (Nissum, Stadil og Ringkøbing fjord) bag klitterne. Brede rørbræmmede vandløb og flere smaasøer præger. Ringkøbing blev aldrig nogen stor by, stationsbyen *Skjern* voksede, saa den blev købstad for faa aar siden. Tarm har 2425 indb, Hvide Sande nærmer sig 2000. De to provstier er tyndt befolket paa landet, men der er fremgang i byerne.

Vejle amt rækker ogsaa ind i Ribe stift, med *Nørvang-Tørrild-herreders vestre provsti.* Vi er her ved Jyllands hovedvandskel, dette provsti hører ogsaa til de gamle hedeegne med store flader og plantager, opdyrket hede og mange ny landbrug. **Brande** er i løbet af faa aar vokset op til et købstadlignende trafikcentrum, *Give* og *Tyregod* er ogsaa blevet anselige stationsbyer. Fra Ris krat i Givskud er vid udsigt (128 m højt), langs aaerne er der eng og mose. Mod øst er der bakket, men ellers som helhed fladt. Øster Nykirke er mod nord rigt kuperet (Tranebjerg er 138 m) med gamle egekrat; Omme aa ledsages af betydelige engvandingskanaler. I Tørrild herred er Tykhøj krat 130 m højt, ogsaa her vid udsigt, Nørup sogn er naturskønt, bakket (indtil 137 m), ret frugtbart mod øst, skovrigt, *Randbøl* sogn er stærkt bakket mod øst, fladt mod vest, store plantager. Den gamle hg Engelsholm er nu højskole.

Lidt kulturhistorie

Ribe amt

Vi er her i Hans Tausens, Anders Sørensen Vedels og Hans Adolph Brorsons egne. Men før vi kommer til omtalen af dem, skal ordet *Kongeaaen* nævnes.

Der er vel ikke noget vandløb i Danmark, hvis navn rører sindet mere end *Kongeaaen,* der nu løber midt gennem stiftet, men som til 1920 skilte kongeriget paa et langt stykke fra det tabte Sønderjylland. Flere har kaldt Kongeaaen »Det danske Jordan«. Professor *Steenstrup* har forlængst dementeret tyske historikeres paastand om, at Kongeaaen oprindelig var en bred havarm, der skar sig ind fra Vesterhavet til Kolding fjord som en naturlig grænse. Der har hverken været havarme eller bugter her. Grænsen var sat ved *mennesker.* Den beskedne aa, som hverken er dyb eller bred, løber med ringe fald gennem de lave egne mod Vesterhavet, vadestederne har altid været lette at passere. Indtil omkring 1727 hed den Skodborg aa. I »Danske atlas« 1769 bruges de to navne side om side.

Kongeaaen blev grænse, da Slesvig, landet sønden aa, omdannedes til et særligt hertugdømme. Og denne grænse, trukket midt gennem dansk land, var tillige *toldgrænse.* Det var de mange stude og heste, der blev toldbeskattet. Kolding og Ribe havde tidligere været toldsteder for denne handel, og da tolden 1542 blev forhøjet fra 2 til 20 skilling pr dyr, begyndte for alvor smugleriet. De, der førte kreaturer over grænsen uden for de med toldsteder forsynede vadesteder kunne risikere at blive straffet paa livet (jvf forordn fra 1. jan 1567). De store, vejløse skove mod øst var ikke egnet til kvægtransporter, men mod vest, hvor de frisiske øer var en god basis for smugleri, kunne man forsyne Vestjylland med toldfri varer helt op til Varde. Smugleri var ligefrem en næringsvej for mange. Og alle kneb gjaldt. Der blev truet med haarde straffe; præsterne prædikede 23. s e trin (Skattens mønt) imod smugleri, men der er retssager, hvor en hel bys befolkning, incl præsten, (f eks pastor *Barchmann,* Vilslev) blev idømt bøder for smugleri. 1735 meldte stiftamtmand *Gabel,* Ribe, at smuglerne rottede sig sammen – 20–40 mand, som med skarpladte geværer drev deres dyr gennem toldstederne. – Saa kom kvægpesten, og grænsen spærredes af militær, men efter 1770 var smugleriet der igen. 1788, samtidigt med stavnsbaandets løsning, nedsattes tolden. Det betalte sig. Smugleriet tog af. 1827 blev kvæghandelen givet fri, 1851 flyttedes toldgrænsen til Ejderen. Det var dyr, der smugledes ud, mens alle udlandets varer smugledes ind, især i Napoleonskrigenes tid. Lærer *Alkærsig,* som interessant har fortalt om alt dette, siger, at selv embedsmændene var indviklet i smugleriet, der helt var sat i system. Og befolkningen tog overalt parti for smuglerne.

H. F. Feilberg siger, at »*brændevinsdrik* er folkesynden herude«. Intet sted i Jylland blev der drukket saa meget brændevin som i Ribe amt. Tolderne havde besvær med at opdage ulovlige brændevinsbrænderier. Det første man bød en gæst om morgenen var en snaps, det var ingen skam at være beruset (have »en hat paa«, en »blis« paa, være »tillakket« osv). Allerede 1689 blev privat brændevinsbrænderi forbudt, 1757 advarede en forordning mod overdaadighed i brændevinsdrikkeri, og der blev truet med bøder m m. Men intet kunne standse drikkeriet og brænderiet. I 1770'erne skærpedes straffene, 1782 var der stor ballade i Askov, hvor folk stimlede sammen, da politiet var inde at undersøge en gaard, og folk bombarderede politiet med sten osv, saa de ikke turde fortsætte. Alle Askovs bymænd blev dømt. Lignende optrin fandt sted andre steder.

Den genstridighed, som *hele* befolkningen

(ikke nogle enkelte) viste ved at trodse toldvæsenet ved grænsen og med hensyn til brændevinsbrænderi, fik *herremændene* ogsaa at føle, f eks var smeden *Chr. Timsen,* Lydum hovedmanden for den sammensværgelse, der 1702 førte til drabet paa Jørgen Bramming. *Havet* var baade en ven, som skaffede føde, og en fjende, der stadigt hærgede med oversvømmelser og skibsulykker.

Det store *Horne* herred, der nu er delt i 3 herreder, mellem Skjern aa og Varde aa, har sikkert følt sig som en landsdel for sig selv, parat til at forsvare sig til alle sider. Skjern aa var sysselgrænse. Men ogsaa Varde aa synes at have været skel mellem to folkestammer. *Evald Tang Kristensen* fortæller, at man skændtes bravt ved Varde aa. Manden nordfra raabte: »Skjeltring, Skidevom!«, og sydfra svaredes: »Klægfod, Klæverast.« Den skik at hilse med skældsord, kunne dog ofte være indledning til en fredelig samtale.

Omkring Varde (Torstrup-H, Tistrup, Varde landsogn) var der stor *jydepotteindustri* lige fra oldtiden, men kun som kvindearbejde (pottepiger, pottekoner), pottehandlere solgte potterne ikke blot i Jylland, men i Tyskland og Østrig, et vognlæs rummede c 400 potter, stablet op mellem lyng, eller de blev sejlet af Fanøskippere til Hamborg og Holland, Norge, København.

Mod øst ser vi Østjyllands frodighed og gamle solide gaarde. Mod vest de store flader præget af nybyggeri. Der blev levet et jævnt og nøjsomt og slidsomt liv derude paa de magre heder, paa marskengene og blandt fiskerne ved havet. Fanø og Mandø havde sit særpræg, sin egen kultur, søfolk, der foer viden om, konen, der sad hjemme og regerede, særlige dragter, som Exner har foreviget.

Fiskerbyen *Esbjerg* er blevet storstad og Danmarks aabne port mod vest. Esbjerg bliver maaske universitetsby og amtets kulturcentrum. Her er fine veje, kultivering, rationalisering, mekanisering overalt. Selv det djærve vestjydske bondemaal er paa retur. Overalt ved strandene huserer turister, sommergæster, sommerhuse ... og i Tjæreborg har en præst bygget et af Europas største rejsebureauer op.

Der mærkes ikke meget til de folkelige og aandelige bevægelser her i amtet før 1849. Selvejerbønderne havde ingen dybere aandelige interesser. Efter 1864 fik grundtvigianismen indgang især i Malt, V og Ø Horne herreder, Askov højskole grundlagdes 1865, mindre højskoler oprettedes i Janderup og Vestkær, Ølgod, og der oprettedes valgmenigheder i Askov, Aal, Skanderup-Hjarup. – Indre Mission fik især indgang i Andst og Slaugs herred og i Esbjerg, IM's formand, *Carl Moe,* var i mange aar sp i Skanderup.

Politisk valgte man efter 1849 højremænd til rigsdagen, men *Chr. Bergs* energiske virksomhed skabte et omslag; omkr 1876–1910 valgtes der kun venstremænd i amtet. Det førende venstreblad var fra 1854 Varde folkeblad, Ribe stiftstidende (fra 1810) var udpræget højreblad. Venstreblade i Ringkøbing og Kolding fik senere indflydelse. 1917 grundlagdes i Esbjerg dagbladet »*Vestkysten*«, som nu er et af landets største venstreblade med *Knud Ree* som chef. Efter 1900 vandt arbejderbevægelsen stærkt frem i Esbjerg, 1898 grundlagdes »Vestjyllands socialdemokrat«, nu »Vestjysk Aktuelt«, og siden 1918 har Esbjerg haft socialdemokratisk flertal ved folketingsvalgene. I ældre tid var flere præster folketingsmænd: *Johan Schade* 1853 i Bækkekredsen (H), *B. Lindhardt* (V), (1853–54) og *Th. S. Kühnel* (V) 1864–68 i Ribe-kredsen, *Hans Sveistrup* (H), 1853 i Bækkekredsen. Blandt kendte folketingsmænd valgt her kan nævnes gdjr, minister *Søren Brorson* (V), minister *M. N. Slebsager* (V), red. *J. P. Sundbo* (S), minister *Julius Bomholt* (S), minister *Oluf Pedersen* (DR), statsminister *Erik Eriksen* (V), minister *A. Normann* (R), Indre Missions næstfmd, højskoleforst *Edv. Jensen,* Børkop, er valgt her i amtet (KF). 1910 oprettedes arbejderhøjskolen i Esbjerg.

Det meste af amtet hørte i middelalderen under Varde syssel, egnen mellem Skjern Aa og Kongeaaen. Grindsted-G hørte fra 1552 under Jelling syssel, Vorbasse-H under Almind syssel, medens de dele, der laa i Sønderjylland, hørte under Ellum eller Barved syssel. Riberhus len bestod i middelalderen af Gørding og Skads herreder, hertil kom 1537 Nr og Ø Horne herr og senere V Horne og Malt herr. En del af Andst herr hørte under Koldinghus len, senere ogsaa Slaugs herred. Ribe amt oprettedes 1660. Biskoppen havde store besiddelser i Vestslesvig, især Møgeltønder og Trøjborg, bispegodset overgik 1536 til kronen. Efter 1864 lagdes den ny grænse ved Kongeaaen.

Blandt de digtere, som har skildret disse egne, skal især nævnes Thomas Lange.

Men det største navn i Ribe amts kultur- og kirkehistorie er biskop *H. A. Brorson* ...

Ringkøbing amt er nu delt mellem 2 stifter. Om de 3 provstier (udskilt 1922) i Viborg stift se VI s 459 f. De to provstier af amtet, som forblev under Ribe stift, var den sydlige del af *Hardsyssel,* der strakte sig til Skjern aa. Nørre Horne herred, som tidligere hørte til Varde syssel, hører nu til Ringkøbing amt.

Ude ved havet har mennesker gennem aarhundreder kæmpet med naturkræfterne. Man har forsøgt at udtørre Stadil fjord, men Ringkøbing fjord har man ikke vovet at binde an med. Her er stærkt tilløb fra den vandrige Skjern aa. Man har lukket den smalle rende ved Nymindegab og gravet igennem ved Hvide Sande. Før Holmslands klit dannede sig, var fjorden en stor vig, og endnu i 16. aarh, siger Henrik Rantzau, at Skjern aa udmunder i havet. Men paa et kort fra 1650 er klitrækken ansat. Det var ikke mennesket, som ved skovrydning fik egnen gjort bar, det var naturen selv.

Fiskeri og landbrug har præget egnen ved havet. Ved sydsiden af Ringkøbing fjord var der i gammel tid en saltproduktion. Der har ogsaa været østersfiskeri, men 1765 skriver Velling-præsten, at der kun var ganske faa østers. Bønderne i Stauning har drevet sælfangst og trankogeri. Skjern aa, som nu er reguleret har ofte truet med oversvømmelser, senere blev den spærret inde bag diger og ledet ad kunstige kanaler. Aaens vandspejl ligger visse steder over de omgivende enge.

Før redningsvæsenets tid og før Nr Lyngvig fyr rejstes, var der jævnligt strandinger. Folkevisen synger om »børen, der blæser dennem vesten ind for Danmark... De var ikke kommet uden lidet fra land, da blæste der vejr af vreden strand... det var stor ynk at se derpaa, det skib sloges alt i stykker smaa«. Pastor *P. Severinsen,* Tim, oversatte Vardepræsten, *Niels Svansøs* store beskrivelse af en stranding 1548 i klangfulde vers. Klitter, hvor druknede er begravet møder vi flere steder: Dødemandsbjerge, f eks i Vedersø, Holmslands klit. Først da redningsvæsenet endeligt organiseredes, blev der raadet bod paa disse ulykker. Ude vestpaa boede der kun faa.

Inde bag klitterne var landet tættere beboet. Nogle af Nationalmuseets kosteligste skatte er fra disse egne: De to vogne fra Dejbjerg mose, fundet 1801 og 1883. Dejbjerg skal betyde »De dødes indviedes plads«, og vognene kan tyde paa, at der her var en hovedplads for den hedenske gudsdyrkelse. Flere kirker er bygget ved hedenske offersteder, f eks Ølstrup, Rindum, Hanning. Hardsyssel var rigt nok til, at der kunne bygges klostre. Prins Buris grundlagde 1163 *Tvis* kloster ved Storaa, og dette kloster var meget velhavende ved ref. Et ejendommeligt monument er mor Sigbriths gravsten, der fandtes paa Timgaard.

Der var ogsaa uldbinderi, og ved Nissum fjord stor tilvirkning af hornskeer. Oksehornene indførtes især fra Hamborg, omkr 1880 ophørte denne industri.

De jyske *natmandsfolk,* tatere, rakkere møder vi omtalt i en forordning 1522. Rakkere gik bødlen til haande, rensede retirader, flaaede selvdøde dyr osv. Taterne var omvandrende zigøjnere, de drog rundt i flokke, levede af tiggeri, spaadomskunst, røveri, var en plage, som regeringen til tider skaanselsløst forfulgte. 1554 blev de gjort fredløse. Ingen maatte huse dem. Men de blev ikke udryddet. Taterne blandede sig med rakkerne, og blev til natmænd. Rotvælskerne var ret uskyldige landstrygere, der levede som kedelflikkere, kvaksalvere eller glarmestre. Efterhaanden smeltede disse pariafolk sammen, og uærligheden bredte sig til dem alle. De talte deres eget tyvesprog (rektor *N. V. Dorph* har udgivet en ordbog derover). De var skyede af alle, havde deres egne rakkerstole i kirkerne, deres egne rakkerglas paa Kroerne. Stænderforsamlingen i Viborg 1834 drøftede natmandsfolkets stilling, 1835 var razzia paa dem. Der oprettedes nogle faste tilholdssteder for dem, bl a paa Kvembjerg, Dejbjerg, men de blev ved med at flakke om, og naar man saa en rakker, sagde man: Der kommer en »Abraham« eller »Diderik«! Men omkr 1900 var natmandsfolkets saga forbi og deres sprog glemt (Efter dr Villads Christensen 399).

Som i Ribe amt mærkedes der ikke meget til særligt aandeligt eller politisk liv indtil sidst i 19. aarh. Den kendte bonde, stænderdeputeret *Ole Kirk* var født i Stadil, boede i Ulfborg, var foregangsmand med hensyn til landbrug, tog initiativ til dyrskuer var medlem af den grundlovgivende rigsforsamling, nærmest højremand, og de første valg efter 1849 var præget af Højre. Fra omkr 1860 fik Venstre magten, støttet af betydelige dagblade i Holstebro og Ringkøbing. 1890 valgtes den unge lærer *J. C. Christensen,* Stadil, til folketinget, han valgtes til 1924 og blev Venstres kendte fører. 1920 valgtes den første socialdemokrat til folketingsmand i amtet, nu er der 3 venstre, 3 soc, 1 rad, 1 kons, 1 uafh V, valgt i hele amtet. – Efter *Vilhelm Becks* Jyllandsrejse 1865 blev der en del Indre Missions bevægelse, ligesom Lt Mf vandt stærkt indgang. I Skjern, Tarm, Holmsland og paa klitten, blev der store IMs smf, og rundt om i sognene større eller mindre IM kredse og Lr Mf kredse. Ogsaa den grundtvigske bevægelse vandt god indgang (Lem-Ø, Velling, Ulfborg herred), og i Ringkøbing dannedes en gr frimenighed, hvor den betydelige pastor *N. Clausen-Bagge* virkede i mange aar. I Skjern var der valgmgh. I Hoven oprettede *Kr. Kristensen* 1877 en kvindehøjskole, og 1907 oprettedes Borris landbrugsskole. Fra nyeste tid er ungdomsskolen i Velling. Hallen ved Ringkøbing blev rejst især ved en præsts initiativ: Pastor Sejr Fink Rindom. Læreren *J. C. Christensen* og præsten *Kaj Munk* er de store navne i amtet. 1924–44 var *Kaj Munk* sp i Vedersø.

De to **sønderjyske provstier** hører for størstedelen til Vestjylland, men dele af Tørninglen provsti naar ind i det østlige bakkeland. Ellers falder egnen i 3 dele: Det vestlige lerlandskab langs Kongeaaen, Nustrup-Højlandet, Vidaa- og Bredeaafladerne.

Det vestlige lerlandskab (Farrisskov) grænser mod nord til hedefladerne ved Kongeaaen og til Gram-aadalen. Farrisskov har naaet helt ind til Ribe (hvor flere bynavne ender paa lund). Her var vildt af alle slags, især vildsvin og ulve. Nybyggere ryddede skoven. – Nustrup-højlandet gaar jævnt over i øst-bakkelandet og er mere en bakke-halvø end en bakke-ø. Den bærer Vestlandets præg. Nustrup, Gram og Skrydstrup sogne har mange byer, højderne kulminerer i Fjellumhøj. Skoven ved Gram er rest af middelalderens skove. Ved Gram er en sjælden krans af oldtidsminder. De gamle hovedveje gik her. (Oksevejen, Adelvejen). – Rangstrup-højlandet er storformet roligt, omfatter Nr Rangstrup og det meste af Hvidding herred. Her er en række let bølgende, højtliggende bakkeflader (indtil 80 m) fra Agerskov over Toftlund og Højrup ud til marsken. Højlandet er omgivet af hedeflader, mod nord Gjelsaa fladerne med enge og moser. (Hovedbanen passerer nogle af disse aabne flader mellem Vojens og Rødekro) med Skrydstrup og Bevtoft hede. Mod syd er Arnaa-fladerne lige til Tønder. Mod vest ligger Gaansager hede mellem Arrild og Vodder. Efter udskiftningen 1780–1820 er jorden grundforbedret. Der er mange mergellejer. – Vestegnen er en lav hedeslette fra Ribe aa til Brede aa. Den sænker sig jævnt mod kystens marskenge og sandvader. Hovedbyerne ligger nær ved kysten, fra V Vedsted til digerne ved Astrup ledsaget af en 3,4 km bred marskbræmme, kun afbrudt ved Brøns, hvor Geesten gaar ud til Vadehavet. Marsken er delvis inddiget og henligger flere steder i naturtilstand. Her har været svære stormfloder eller isfloder med is langt ind i landet.

Stormfloden 1634 bortrev 600 menn. Nu er der rejst diger de fleste steder.

Mod nord, syd for Kongeaaen danner *Frøs* herred en stor bakkeø, afvekslende, storformet, ikke meget bakket, her er skove under Gram gods, omkring Gram er der naturskønt, det store sogn har ogsaa en del hede. Toftlund ligger højt, Branderup og Agerskov har bakker indtil 82 m. Bevtoft hører til vesteregnen med gode enge. Hederne egner sig ikke til dyrkning. Rødding Højskole og Kongeaa Ungdomsskole er kulturcentre. Det grundtvigske liv har især samlet sig i de store frimenigheder i Rødding og Bovlund. I flere sogne er der ogsaa IM kredse og LT MF kredse.

Tønder amt tilhører helt landets vestskraaning. Svagt bølgende flader til langt mod syd. Først øst for Tinglev er der højder. Herude ser man forskellen mellem Geesten, det lidet frugtbare senglaciale land, og den frugtbare marsk. Den store landsænkning naaede fastlandet ud mod Rømø og Sild. De gamle, store hedeflader blev til vadehavet. Slogs og Lø herreder udgør den nordlige og østlige del af Geesten, regelmæssige flader, gennemstrømmet af aaer, hvorom der er store enge. Kun ved Tinglev, Bylderup, Højst og ved Draved (amtets eneste naturskov) er der lave højder. Landskabet er skovløst, bortset fra plantager. Engene er egnens pryd og velstandskilde. Her er store kvæghjorder. Ringest er jorden ved Jyndevad. Landbruget er anlagt paa kvægavl og der holdes store kvægmarkeder. Geesten mod vest, mod Tønder og Ballum har en anden karakter, nu træder bakkeøerne i forgrunden. Ude ved havet er bakkeøerne Højer og Emmerlev-Ballum med frugtbar jord, især i Ballum. Den Tønder'ske marsk strækker sig milevidt og bestod før inddæmningen af øer, moser, søer, vader osv. Marsken er ganske lav c 1 m over havoverfladen.

Fra Højst til Hostrup er der et frugtbart, venligt landskab, og mod vest hæver sig *Møgeltønder* lave bakkeø. Markerne er nu ensformige, fennernes markgrøfter deler dem op i smaa firkanter, og gumlende kvæg ses overalt. Den store Emmerlev-Ballum-bakkeø er et ejendommeligt Geest-landskab, her er flere steder frugtbart, især ved Ballum.

Den sønderjyske del af Ribe stift frembyder ikke mange særligt naturskønne steder. Vejene er fine, man haster igennem, men standser ved de særlige seværdigheder, Rødding højskole, *Gram*, den anselige kirke i *Brøns, Brorsons Randerup, Møgeltønder* med *Schackenborg, Højer* sluse, grænsen ved Sæd, i den idylliske by *Tønder*, egnens eneste købstad, med de ejendommelige gader og gamle huse, byen, som var den mest tyskprægede i landsdelen, men nu er væsentlig danskpræget, og som det bedste af det hele: *Løgumkloster!*

De gamle vestslesvigske gaarde var bygget efter omtrent samme mønster fra Tønder, over Løgumkloster og Tørninglen til Kongeaaen, ikke som firlængede lukkede gaarde, men som vinkelbygninger, *Knud Aagaard* skriver fra Tørninglen omkr 1815 om dagligstuen mod syd, bagved den var køkkenet. Indgangen var fra forstuen gennem køkkenet til dagligstuen, ved siden deraf var storstuen og nogle kamre. Dagligstuen havde lergulv og mælkehylder. Paa heden var græstørvshuse. Man kæmpede mod fattigdommen, udskiftningen fik stor social betydning. Den skabte det Sønderjylland vi ser nu. Præsterne *Dyssel*, Nustrup, og *Knud Aagaard*, Agerskov, har udmærket skildret overgangstiden. Frihed og flittighed prægede den folkelige almue. Kvægavl og landbrug var hovedindtægtskilden. Der blev drevet stor husflid, skomageren, hjulmageren sled, mens de sang Brorsons salmer, og der blev udhulet træskeer mens pigerne kniplede. Tønderkniplinger var tidligt landskendte. Knipleriet blev indført sydfra i 17. aarh, kniplingshandlerne forsynede kvinderne med traad og mønstre, en bondeindustri, der bredte sig over næsten hele Sønderjylland. *E. Pontoppidan* skrev 1758, at der udførtes kniplinger »for en tønde guld« hvert aar til tyske messer. Løgumkloster var midtpunktet, og derfra strakte knipleriet sig til Ø Lindet, Gram og Fole og mod vest helt ud til Rømø, men paa Ribe-egnen blev der ikke kniplet. – I Slogs herred var der stor knap-industri, mod vest strikkede man; mærkeligst var maaske teglbrænderiet. Man havde ikke meget træ, saa brændte man mursten i improviserede teglovne, i lerskrænter, og med stolthed fremviste man de pyntelige frontespicer og fladbuer over porte osv.

Løgumkloster refugium og højskole er samlingssted for hele egnen.

Om de kirkelige og aandelige forhold, højskoler, frimenighederne, om Brødremenighedens arbejde, Indre Mission, se provst, dr Jens Holdt indledning til de to sønderjyske provstier. I Randrup og Tønder minder om *Brorson*.

Vi møder her en flittig og særpræget befolkning, hvor moderne teknik er taget kraftigt i brug. Ny industrier vokser op, frisk initiativ mærkes over alt. Vi er i grænseegnen med dens særlige præg, vanskeligheder og lyspunkter. Overalt, i hjemmene, paa kirkegaardene og ved mindesten, møder vi minder om krigene og de saar, som krigene slog.

Den nationale kamp har man særligt mødt i Tønder amt, og de tyske mindretal har dannet særlige frimenigheder og oprettet egne skoler. Tønder har stiftets eneste tyske sognepræst.

Borge og herregaarde

Ribe amt

Disse ugæstmilde egne var ikke eller kun lidet bebygget i jæger- og fiskertiden. Her er næsten ikke minder fra den tid om bofaste mennesker, kun lidt minder om spredte bebyggelser (Lindknud, Bække). Der er enkelte dysser, men amtet er rigt paa oldtidsminder. Fra stenalderen findes c 6150 rundhøje, broncealderhøjene ligger paa særlige strøg, men mange høje er forstyrret. Ingen anden egn viser den jyske stenalderkultur saa udpræget. Nogle høje viser 3–4 gravanlæg over hinanden (f eks i Vorbasse). Skads herred har alene c 2000 oldtidsminder. Vikingetiden har givet nogle af de rigeste fund (V Vedsted, Hornelund osv). Fra bronzealderen er der især 25 store høje ved Vamdrup. Fra jernalderen er

der ikke særligt fremtrædende minder. I nyeste tid flere interessante udgravninger.

Af middelalderens borge er den mest kendte, *Riberhus,* forsvundet, ubetydelige rester er udgravet i byens nordvestre udkant. Paa Valdemarernes tid og i folkevisen om dronning Dagmar, spillede den en stor rolle. Chr. III moderniserede slottet, men saa kom det i forfald og ødelagdes under Torstensonfejden 1644. Ruinerne brugtes som stenbrud. Af det gamle *Vardehus* der ødelagdes under bondeoprøret 1439, er intet tilbage. Det samme gælder Trælborg, Veerst nær trældiget. Et par voldsteder ligger ved Varde aa og i Vejen er der rester af Skodborghus.

Større herregaarde har der ikke været, og de fleste af de smaa herregaarde er forsvundet, udstykket eller tjener nu andet brug. Ribe Kærgaard i Hunderup er landbrugsskole. Bedre bevaret har Sønderskov, Folding, været. Af Krogsgaard, Tjæreborg, staar kun portlængen tilbage, fra 18. aarh er Estrup, Malt, som byggedes af den bondefødte bygmester Mikkel Stobberup, der ogsaa opførte Brammingegd, Endrupholm, Gjellerupholm og Lunderup.

Ringkøbing amt. Ogsaa her savnes langs havet bopladser fra den ældre stenalder. Fra den senere stenalder og flg tid er nogle jættestuer, og som de yngste storstensmindesmærker Hellekisterne, næsten alle i Bølling herred, enkelte spredt i Hind herred. Der er ogsaa nogle langdysser, men bebyggelsen har været meget spredt. Senere er en ret talstærk befolkning kommet sydfra til disse øde egne. Enkle, jorddækkede enkeltgrave minder derom. Fra stenaldertiden har Nationalmuseet overhovedet ingen fund fra Vedersø, Tim, Skjern, Holmsland. Fra bronzealderen er det smukke fund i Muldbjerg, Hover. Mange fund har ravsmykker. De prægtige, bronzebeslagne vogne fra Dejbjerg er fra jernalderen og vidner om bebyggelsen her.

Det er sparsomt med middelalderlige voldsteder. Vesteregnen var ikke meget søgt af adelen. Anseligst er voldstedet *Lundenæs,* Skjern, i engene ved de store aaer. Smuk gammel herregaardsarkitektur forsvandt med Timgaard, nedbrudt omkr 1800. Tomter af herregaarde ses i Hee (Voldbjerg), Nysogn (Søgaard), Lem (Holmgaard), Velling (Vennergaard, Rybjerg). Ved Nørre Vosborg, Ulfborg, vises et gammelt voldsted. – Af de faa herregaarde er *Brejninggaard* mest interessant, omgivet af grave (har tilhørt bispestolen).

Vejle amt. Den del af Vejle amt, som hører til Ribe stift, har de færreste oldtidsminder i amtet. Stenalderhøjene udskilles ikke saa let fra bronzealderhøjene. De er i det ydre ens, og der er ikke faa. I retningen Jelling-Ribe, især langs de gamle færdselsveje. En høj i Tinnet, Ø Nykirke, er særligt undersøgt, her var i 3 lag grave fra stenalder, broncealder og jernalder, et anseligt minde om 3 udviklingstrin. Fra broncealderen er gjort fund ved Brande og i Givskud. Middelalderlige voldsteder nævnes i Tyregod og ved Engelsholm. Engelsholm, slottet fra 1592, er nu højskole, et smukt renæssanceanlæg.

De sønderjyske provstier. Sønderjylland er arkæologisk rent dansk, mindesmærkernes form og art er som i det øvrige Danmark. De ældste beboere, jægere, fiskere og samlere kom sydfra efter istidens ophør og har kun efterladt meget faa spor. Først med den yngre stenalder har vi oldtidsminder, men ikke mange. Gram, Hygum, Lintrup og Skrave sogne var dækket af skov, og Tønder amt er blottet for stengrave. Broncealderen (fra c 1500 f Kr) kendetegnes af den runde, hvælvede gravhøj. Disse høje ses især i Nustrup-højlandet og over mod Skrydstrup. En række høje ses ved vadestederne over Gram aa (og i Hygum, Lintrup og Skrave), samt i højlandet ved Toftlund, Agerskov og Spandet. Her har i broncealderen været stor bebyggelse. En af de gamle okseveje, der fra Spandet gik til Ribe omgives ogsaa af høje. Fra jernalderen har vi fund i Nustrup. – Folkevandringstiden bragte ny folk til Sønderjylland. De berømteste oldtidsfund fra denne tid er *Guldhornene* ved Gallehus ved siden af Vestslesvigs oldtidsvej til Tønder.

Af middelalderlige borgvolde kan nævnes Søndervold, Arrild, men mest imponerende er resterne af *Tørninghus,* der nævnes som hovedslot 1340, da borgen pantsattes til grev Geert. En anselig ruin er *Trøjborg,* Visby. Af herregaarde er der ikke mange. Af bevarede herregaardsbygninger skal her kun nævnes *Gram* og *Schackenborg.*

Kirker

Ribe amt. De fleste kirker er romanske. Kirkerne i Ribe, domkirken, som har præget saa meget af amtets kirkearkitektur, og Sct Catharinæ, er amtets største og interessanteste (se Ribe). Domkirken er paa flere maader i slægt med Viborg domkirke og grundlagt paa omtrent samme tid, omkring 1125. Den vulkanske tufsten, der fra Eifelbjergene ved Rhinen sejledes hertil, er ikke blot anvendt i domkirken, men i en række kirker paa egnen, baade i omegnen af Ribe og i Sønderjylland, men der er ogsaa tufstenskirker oppe mod nord i amtet. Den bløde, porøse tuf har ikke kunnet taale det haarde klima, og flere af kirkerne er temmelig ødelagte, trods værnende hvidtning. De bedste tufstenskirker har dog bevaret rige enkeltheder, især paa apsiderne (Vilslev, Farup, Jernved og delvis Billum). Tufstenen blev brugt i den romanske tids senere periode. Granitkirken i Brøndum har f eks smukke tufstenshvælvinger. I adskillige kirker mødes den gamle granit med den nyere tuf (Darum, Alslev, Aal, Outrup osv). – De romanske granitkirker har et mere almindeligt jysk tilsnit, men flere er anselige, har f eks store kor. Apsider er ret sparsomme. Flere søjleportaler er paavirket af domkirken (Malt, Føvling, Andst, Skanderup, Vamdrup), enkelte med indskrifter eller figurer. Figurer er sjældne (Bjøvlunds trold i Holsted), men flere rundbuede vinduer paa Vardeegnen har ornamental indfatning. I Aastrup ses runer, ejendommelig er en døroverligger i Gørding. Enkelte kirker er af raa kamp (den nedlagte straatækte kirke i Oksby). – De gotiske tilbygninger fordeler sig ret ulige. Der er kun 4–5 hvælvede kirker i hvert herred, ikke een i Andst herred. De go-

tiske taarne dominerer, enkelte med spir af vestslesvigsk type (V Vedsted, Seem). Kun ganske faa kullede kirker. I Vilslev staar taarnet nord for koret. Pyramidetag ses flere steder. Andst har løgspir fra 1592. De to sømandskirker paa Fanø er fra 18. aarh. Mandø er af nyere dato. – Der er kun faa kalkmalerier: Romanske billeder i Aal, dekorationer i Brøndum. Fine kalkmalerier i Vilslev. Gotiske rankeslyng i V Nebel. Skjoldefrise i Billum. Der er mange smukke, romanske døbefonte med fine profiler, men uden figurer. Figurer ses paa hvælvinger i Farup, Andst, Vilslev og Malt, den sidste med kraftigt relief. Malmfonte ses i domkirken, Varde, Ølgod og Nordby. – Smukke jernbundne døre ses i Sneum og Hjortlund. Mange sengotiske altertavler er bevaret. Henne har (helt enestaaende) bevaret sin katolske fløjaltertavle samt to smaa sidealtre. Større figurtavler ses i Andst, Grimstrup, Janderup, Jernved, Lunde, Skanderup og Starup. Man ved ikke, om de gotiske billedskærerarbejder stammer fra værksteder i Ribe, men de er præget derfra, maaske udført af lokale mestre. Mange kirkers inventar er en fornøjelig vestjysk blanding af gotik og renæssance. Særlig ripensisk er det, at folderne gennembrydes af hjerter. Mange prædikestole er gotisk komponerede, men renæssance-dekorerede. Det samme gælder en del stolestader. Især nævnes den elegante højrenæssancetavle i Ølgod. I senrenæssancen synes de mindre fornøjelige Kolding-haandværkere at have gjort sig gældende, især mod øst. Men fra denne tid kan nævnes de statelige altertavler i Sct Catharinæ, i Janderup og Brøndum. Varde har en rig bruskbarok-prædikestol med alabastrelieffer, den lille bruskbarokke altertavle i Tjæreborg er fra Fyn. Gravminderne er i det hele faa. Ejendommelige sten ses i Andst, en runesten i Føvling, større monumenter ses i købstadkirkerne, i Hunderup, Tjæreborg og Bramminge.

Et kalkmaleri i Faaborg, fundet 1953, er nu i Esbjerg Museum. Store møntfund i kirkerne (4000 mønter fra 12. aarh til vor tid) begyndte med fund i Faaborg kirke. I Vester Starup er alene fundet 212 mønter.

Bortset fra Ribe synes der kun at være forsvundet kirker eller kapeller i Oksby, Torstrup, Vorbasse, Almstok, Fitting.

Pastor K. Høgsbro Østergaard skriver:

»Kirkerne er, efter hvad mange arkæologiske undersøgelser nu har vist, ofte opført i flere byggeperioder. Hvor længe, der har været mellem de enkelte afsnit, er ikke til at sige. Koret er altid opført først, derefter skibet, som undertiden atter er forlænget allerede i romansk tid. (Aastrup, Vester Starup).

De kirkearkæologiske undersøgelser, som begyndte i 1950'erne, har foruden møntfund og kalkmalerier ogsaa bragt andre interessante oplysninger frem. Saaledes finder man nu overalt i kirkernes gulve, navnlig lige inden for de gamle nord- og syddøre, lergruber, der har været anvendt til at smelte bly i til blytagene. De viser, at kirkerne har haft blytag fra begyndelsen. Det første fund blev gjort i Aastrup kirke 1952. I Vester Starup kirke ses en smeltegrube med størknet bly i, paa sin plads i kirkens gamle lergulv, under en lem i gulvet ved norddøren.

Spor af trækirker er fundet i Brørup og i Vorgod. (Aarbøger 1961 og Nationalmuseets Arbejdsmark 1961). I Brørup er fundet egeplanker med pløjet fure i den ene kant og skærpet fjeder i den anden kant og malet med bold paa den ene side. De fandtes under blytaget paa koret sammen med sekundært anvendt bjælker og kan hidrøre fra en trækirke. Spærene havde taphuller, hvori der fandtes stykker af tagrør, der viser, at de har været anvendt i en bygning med rørtag. Fundet i Vorgod er meget betydningsfuldt, da det viser alle fire sider af en trækirke, som *ikke* har haft noget kor. Under Starup kirke var der spor af en trækonstruktion opført af 8 svære egetræssøjler anbragt i en kvadrat 3 gange 3 m. Det kan ikke være en klokkestabel og ikke være et kapel. Spor af en lignende konstruktion blev fundet i Viuf ved Kolding.

Fund af kvaderstens-affald i forskellige kirker i forbindelse med kirkerestaureringer paa egnen har ført til en klarere forstaaelse af kvaderstenstilhugningens teknik. Det har vist sig, at man har anvendt samme slags værktøj, som man har anvendt i romerske stenbrud i Sydtyskland, og at samme slags værktøj anvendes den dag i dag af danske stenhuggere. (Aarbøger 1962). I mange af de romanske kirker findes endnu de oprindelige spær og loftsbjælker fra kirkens opførelse for ca 800 aar siden.« (Fra Ribe amt 1952 og aarbøger 1953. Se Knud Høgsbro Østergaard: Kvaderstensteknik, Aarb f nord Oldkyndighed og Historie 1962, 37, 53).

Ny kirker er siden 1849 opført i: 1884: Jordrup, 1885: Obbekær, 1886: Holsted, 1887: Vor Frelsers k, Esbjerg, 1891: Grene, Oksby, Mosevraa, 1892: Bejsnap, 1895: Hovborg, 1896: Veerst, 1896: Vejen, 1898: Folding, 1900 Askov valgmgh, 1902: Stenderup (Føvling s), 1902: Børsmose, 1904: Lønne, 1910: Vesterhede, Skovlund (Ansager), 1909: Stenderup (Ansager s), 1910: Vesterhede, Skovlund (Ansager), 1914: Zions k, Esbjerg, Nollund, 1915: Bramminge stationsby, 1919: Urup, 1921: Skjoldbjerg, 1921: Hejnsvig (ombygget), 1923: Grindsted, 1924: Gredstedbro, 1925: Brørup st, 1928: Holsted st, 1929: Agerbæk, 1961: Roust, 1961: Treenigheds k, Esbjerg. Helt moderne og utraditionel er Treenighedskirken i Esbjerg.

Ringkøbing amt. Den interessanteste og rigeste blandt de romanske granitkirker er *Hee*, der med sit store taarn og smukke bastante stil leder tanken hen paa Ribe domkirke. Lignende svære romanske taarne har vist staaet i Staby og Velling, hvor de gamle taarne er brudt ned og nye taarne opført vest for det gamle. Staby har i øvrigt en særlig smuk apsis. Af relieffer ses løver i Vedersø, andre figurer i Sædding, et vers i Stadil. Men kirkerne er kun sparsomt udsmykket. Mod syd er anvendt tufsten i Sdr Bork og Hemmet. Enkelte er af raa kamp (Vind). De fleste kirker har gotiske taarne, i Hemmet ved skibets nordside. I Nr Horne herred har alle kirker taarn. Bølling herred har 6 kullede kirker. Trods vestenvindens hærgen er der mellem de gotiske taarne bevaret flere med fin, slank konstruktion, f eks Borris, der har 4 gavle, og

Stadil. De fleste romanske kirker har bevaret deres præg, korsarme og forlængelser er ikke saa hyppige som andetsteds. Hvælvinger ses ikke i ret mange kirker uden for koret. Sdr Vium, Lønborg og Egvad er helt overhvælvet. Kalkmalerier er sjældne. I Stabys apsis er et romansk billede.

Trods de sparsomme kalkmalerier og flade bjælkelofter, er kirkerne ikke nøgne eller bare. Mange har smukt *inventar*. Af de romanske døbefonte har Dejbjerg og Strellev løvefigurer i østjysk stil; ellers er de fleste fonte enkle, men smukt formede som paa Ribeegnen (f eks Egvad). Flere kirker har haft tag over altret, baaret af stolper, men disse er fjernet til Nationalmusæet. Mærkelig er den lille altertavle i Stadil, der (som i Sal) er beklædt med kobberplader. Alterbordsforsiden i Stadil, med talrige felter og figurer, er ogsaa mærkelig. Senkatolske altertavler ses i Sdr Bork og Hoven. Karakterfulde figurer i Lyne, smukke lægmandskrucifikser i Hee og Borris. Præste- og degnestole fra før reformationen i Skjern og Stadil er paavirket fra Ribe. Fra tiden efter reformationen ses fine arbejder som altertavlen i Tim og Ulfborg (1586). Lektorieprædikestolen paa et pulpitur hen over korbuen i Ulfborg er fra samme tid. Den figurrige altertavle i Hee er fra 1635. Ligsten med figurer ses i Stadil og Velling, anselige barokepitafier i Nysogn og Ulfborg, et af de ældste ligtræer ses i Ulfborg (1578). I Skjern og Stauning er der tavler til minde om de mange døde under pesten 1602.

Kirker er nedrevet i Finderup, Hanning s, der blev øde under den sorte død, i Krogsdal, Nr Felding s og i Skærum, Ulfborg s.

Nye kirker er opført: 1867: Lyngvig, 1869: Haurvig, 1887: Tvis, 1898: Herborg, Fjelstervang, 1900: Ulfkær, 1906: Ilderhede, 1909: Finnerup (Hanning s), 1912: Tarm, 1914: Videbæk, 1915: Ørnhøj, 1916: Væggerskilde, 1931: Lem sydsogn, 1939: Torsminde, 1954: Hvide Sande.

Vejle amt. De fleste romanske kirker er opført af granitkvadre, Ringive, Give, Givskud og Gadbjerg af fraadsten, Vester af raa kamp. Ingen har apsis. Ringive fik først taarn 1896, sengotiske taarne i Give, (senere delvis revet ned, nyt taarn 1905, Tyregod (pyramidetag), Brande (do), Sdr Omme (fra 1622), Gadbjerg, Nørup (med løgspir) og Randbøl. Vester og Lindeballe har faaet taarn i nyeste tid. Romanske kalkmalerier ses i Give og Randbøl. Blandt de romanske granitfonte fremhæves Ø Nykirke med kampscener. Smukt inventar i Nørup. Ved Randbøl kirke Kong Rans høj. Barokaltertavle i Tyregod. Flere klokker fra før reformationen. Adelsligsten i Nørup og Tyregod.

En kirke i Ullerup, Give s, og i Farre skal være revet ned før reformationen, Østergaard kirke, som nævnes desolata i Ribe oldemor paa den sorte døds tid, maa anses for at have ligget i Filskov sogn i Nørvang herred, Vejle amt. Der er fundet grave af meget gammel type tæt ved den nuværende Østergaard i Filskov by, hvor der ogsaa ifølge udskiftningskortet har været en høj, kaldet Kirkehøj og en mose kaldet Kirkehøj Mose. Spor af kirken er ikke fundet. I gravfeltet har været en lille højning, hvor kirken muligvis har ligget. Den blev brugt til opfyldning i forrige aarhundrede. Stedet er nu fredet. En kirketomt er fundet i Gadbjerg sogn, i Lindeballe sogn har ligget en kirke i Aast.

Ny kirker er bygget 1877: Blaahøj og Filskov, 1896: Skærlund, 1910: Langelund, 1915: Vonge, 1920: Uhre, 1954: Vorslunde, 1956: Vorre, 1961: Farre.

De sønderjyske provstier kendetegnes ved en række store kirker med anselige taarne i modsætning til de østlige provstier, (hvor der er en del smaa kullede kirker). De fleste kirker er romanske, medens Tønder og Visby er fra omkring 1600–1700. Langs havet er de smukke tufstenskirker, paavirket af Ribe domkirke (Hviding, Roager, Rejsby, Spandet, Brøns, Lintrup, Højrup, Vodder, Skast, Ballum), ellers er kirkerne opført af granitkvadre, enkelte af teglsten (Møgeltønder, Abild, Hostrup, Bylderup, Burkal, Nr Løgum, Ubjerg, Højst). Kirkerne er i deres stil samhørige med kongeriget. Ribe domkirkes paavirkning ses især i de anselige kirker i Brøns og Ballum. Af tufstenskirkerne har kun Vodder (og Randerup) ikke haft apsis, apsiderne er smykket med buer og friser. Apsis i Hygum er særlig smuk, søjleportaler ses i Toftlund og Bevtoft, i Skrave ses ogsaa reliefer, men ellers er kirkerne ret fattige paa arkitektonisk skulptur. Hjerting og Ravsted og Tinglev er af raa kamp. Teglstenskirkerne viser ret selvstændig arkitektur, de har apsis; særlig interessant er Nr Løgum, der er bygget før sin store nabo i Løgumkloster, landsdelens anseligste kirke. Enkelte kirker er udvidet med tilbygninger, i gotisk tid, Ravsted, Daler og navnlig er Møgeltønder forlænget flere gange. Senere har man i stedet for at udvide opsat pulpiturer, der er meget almindelige, og der er tilføjet vaabenhuse (Karnhuse, af tysk: Karner, ben) og sakristier eller kapeller. Den vigtigste tilbygning er dog taarnene, paa disse egne ofte afsluttet med kraftige firsidede spir mellem fire blændingsprydede gavle (paavirkning fra Ribe).

De fleste kirker staar som i den romanske tid med flade bjælkelofter, enkelte har hvælvet kor. Der er ret faa kalkmalerier. De mest værdifulde er i Møgeltønder, fra reformationstiden. Arrild har kasetteloft, Hviding, Brøns og Ubjerg har loftsmalerier. Tiden efter reformationen har ikke sat særligt præg, bortset fra de ejendommelige gavle i Døstrup og Hjerpsted. Løgumkloster, der grundlagdes i 1173, rager som blikfang op i den flade egn. Klosterbygningerne har ligget syd for kirken, og Cistercienserne har her skabt et anseligt anlæg. Nu er der refugium og bibelskole. Tønder kirke virker som en gotisk kirke, skønt den er fra 1592. Tønder har overordentlig rigt inventar, maaske det rigeste i Danmark. En fuldstændig prøve paa træskærerkunst fra 1600 til 1700, med fine farver og stafferinger.

Blandt de romanske døbefonte er Hviding, Ballum, Højer og Tønder importeret fra Belgien eller Østfrisland, resten er danske granitfonte som nord for Kongeaaen. Der er træfonte i Visby og Burkal. Kirkernes inventar har til vore dage været præget af befolkningens konservatisme. I Agerskov hænger, f eks

de gamle katolske messeklokker bag alteret. Flere steder er de gamle sidealtre i behold, f eks i Vodder, Hviding, Bevtoft, Daler, Højst, mest med madonnafigurer. Flere katolske fløjaltertavler er bevaret, bl a trefoldighedstavlen i Ravsted, Peterstavlen i Højer og den mærkelige rosenkranstavle i Hviding. De fleste af disse tavler er af tysk import. Blandt krucifikserne er det i Nustrup særlig mærkeligt (Kristus som hjælper). Det er renæssancen og barokken, som ses i de fleste kirker. Træskærerarbejdet stod højt, prædikestolene paa Rømø, stoleværket i Randerup og alterbordsforsiderne i Skadst og Mjolden er senere, noget bondske udløbere af den træskærerkunst, som vi ser særlig smuk i den gotiske alterbordsforside i Døstrup. Tønder var værksted for en række prædikestole i Vestslesvig, paa overgangen mellem ung- og højrenæssance, ofte lektorieformet med tresidet midtforspring og svær lydhimmel med mange figurer og indskrifter. Ældst er prædikestolen i Tønder (1586), yngst er Randerup (1611), de andre er Ballum, Døstrup, Burkal, Ravsted, Brede, Emmerlev, Arrild, Skærbæk, Roager, Mjolden. Beslægtede stole ses i Nr Løgum, Brøns og Toftlund. Alle noget plumpe. Den dygtige flensborgske billedskærer Henrik Ringeringh har leveret inventar til Bylderup og Burkal. Der er ikke faa ligsten, især mange i Tønder.

Kirker er nedbrudt i Emdrup (Gram), Anflod (Møgeltønder), den sidste gik til grunde ved stormflod. Der har ogsaa været kirke i Dover, Lintrup s.

Kun 2 ny kirker er opført siden 1849: Frimenighedskirkerne i Rødding (1874) og Bovlund (1879).

Siden 1922 er en lang række kirker i stiftet blevet smukt og omfattende restaureret eller istandsat. Nogle steder er kirkerne blevet stærkt udvidet eller delvis ombygget (f eks Vamdrup, Skjern, Grindsted, Hejnsvig, Haurvig, Lyngvig, Sønderho, Lintrup, Nustrup, Toftlund, Gram, Hviding). Særlig bemærkelsesværdig er de store restaurationer af domkirken, Sct Catharinæ kirke, Ringkøbing og Løgumkloster. Men stadig er der kirker, der trænger til restauration, f eks Ballum. Befolkningen har vist stor interesse for at faa kirkerne smykket, kirkegaardene reguleret, og staten har ydet støtte.

Af Ribe stifts historie

Ribe stifts historie er skildret udførligt i det store festskrift: »Ribe bispesæde 948–1948«. Under henvisning dertil her skal anføres, at biskop, dr *C. I. Scharling* skriver om stiftet gennem 1000 aar, seminarieforstander *Helge Haar* om bispestolen i middelalderen, musæumsinspektør mag *Victor* Hermansen om Ribe domkapitel, højskoleforstander c mag *Hans Lund* om biskop Peder Hegelund, provst, dr *Jens Holdt* om Herrnhutismen i stiftet, musæumsdirektør mag *Otto Andrup* om bispebillederne i domkirken, seminarielærer, dr *Niels Møller* om salmesang fra Ribe stift, højskoleforstander *F. Elle Jensen* om stiftsgrænserne gennem tiderne, og sognepræst dr *Jørgen Larsen* om bisperækken. Her i Præste- og Sognehistorien skal derfra kort anføres:

I de første hundrede aar efter *Ansgar* kan man ikke tale om et forhold mellem kirken og det danske folk. Det var ikke landets mægtige, der straks antog den nye religion og tvang folket ind i den – ikke heller en imponerende mission udefra, der tvang folket til at tage stilling. Da *Ansgar* døde, var der ingen kristelig folkebevægelse i Danmark, ingen store menigheder, kun faa og fattige kirker. Grundtvig har herom sagt: »Betænkte vi, hvordan kristendommen er kommen til Danmark, da ved vi jo, det var ikke som en voldsmand, der sætter retten i spydstagen og truer det folk, han gæster, til at gaa under aaget, men det var som en spagfærdig, værgeløs klosterbroder, der hos kongen af Danmark udbad sig tilladelse til at forkynde det glade budskab om frelseren – kristendommens stilling i Danmark beroede altsaa oprindelig paa, hvad indflydelse den ved ordet kunne skaffe sig hos det danske folk.«

De tre bispesæders oprettelse i 948 har i forholdet mellem kirken og folket mere symbolsk end reel betydning. Rammen var lagt for en kirkelig organisation, der efterhaanden skulle omspænde hele folket; men indholdet skulle først komme. Mere reel betydning for folket har det haft, da den første danske konge, *Harald Blaatand,* i 966 lod sig døbe; der siges om ham, at »han paabød danerfolket kristendommen og fyldte hele Norden med præster og kirker«; og selv kalder han sig jo paa Jellingestenen »den Harald, der gjorde Danerne kristne«. Men saare langsomt omformes folkets tankegang – tænk hvor stor modsætningen maatte være mellem kristendommens idealer, netop som Ansgar havde forkyndt dem med bodsfromhed og kærlighed til fjenden, og nordboernes mandige, haardsindede tænkemaade!

Det varede længe, før der blev ro om *stiftsgrænserne.*

F. Elle Jensen skriver bl a i (Festskr s 247 f).

»Naar ærkebiskop *Adaldag* af Bremen 948 oprettede de tre jyske bispestole i Slesvig, Ribe og Aarhus, har grunden maaske nok i første række været, at de nyudnævnte tilsynsmænd som hans underordnede skulle støtte ham i hans tyske kirkepolitik, men paa den anden side har han utvivlsomt ogsaa ment, at disse embeder ville betinge en kraftigere mission blandt danskerne. Det siger imidlertid sig selv, at saa svag som kristendommens stilling paa dette tidspunkt var her i landet, kunne der ikke være tale om fast afgrænsede stifter, men kun om temmelig ubestemte distrikter, som biskopperne med udgangspunkt i deres residensbyer skulle betragte som deres virksomhedssfærer. Hvor løs ordningen i virkeligheden var, ses af, at det viste sig umuligt at opretholde Aarhus-sædet, som hen mod slutningen af aarhundredet blev nedlagt, hvorefter biskop *Odinkar den Yngre* af Ribe (1000–43) bestyrede hele Nørrejylland. Det samme gjorde hans efterfølger, *Val,* der i øvrigt kaldte sig biskop af Viborg († 1059).

Paa dette tidspunkt havde imidlertid kristendommen sejret i landet, og det var derfor ogsaa kun naturligt, at en saa kirkeligt sindet konge som *Svend Estridsen,* der i sin politik desuden søgte støtte i gejstligheden, nu gav den fastere ydre rammer, bl a ved (ca 1060) at gennemføre en *stiftsordning* for hele sit rige. De allerede eksisterende tilsynsembeder i Slesvig, Odense, Roskilde og Lund fik deres omraader fastlagt, og det store nørrejydske bispedømme deltes i fire: Ribe, Aarhus, Viborg og Vestervig (senere Børglum). De tre sidste fik den størrelse, som de i det hele og store vedblev at have lige til 1922, dog at Aalborg samt Mors og egnen mellem Mariager- og Randers fjord dengang laa under Viborg; derimod skulle der i tidens løb blive megen uro om, hvor meget der hørte med til Ribe stift.

Til dette henlagdes syslerne Jalung (Jelling), Almind, Varvith (Varde) og Harth, men dertil føjedes yderligere dele af Barvith og Ellum sysler i Sønderjylland, saa stiftet paa den maade naaede helt ned til Vidaaen; her bøjede grænselinien øst for Udbjerg-Tønder igen mod nord og gik udenom Abild, Løgum, Bedsted, Hellevad, Egvad, Bevtoft, Skrydstrup, Nustrup, Ø Linnet, Rødding og Skrave til Kongeaaen for saa at følge den og Kolding aa ud til Kolding fjord.

For en overfladisk betragtning kan det synes ret mærkeligt, at den sønderjyske by *Ribe* (i Hvidding herred) blev sæde for en nørrejysk biskop; forklaringen herpaa maa imidlertid søges dels i stadens store anseelse

og dens beliggenhed lige ved landsdelens grænse, dels i, at den i praksis havde lige saa megen forbindelse med nord som med syd. Mere besynderligt forekommer det, at ikke hele Sønderjylland – maaske med undtagelse af de omkring Ribe liggende sogne – samledes i et Slesvig stift, men at den nordvestlige del unddroges det og knyttedes til et nørrejysk bispedømme. For at forstaa dette maa vi et øjeblik se paa de topografiske forhold.

I oldtiden spærrede nemlig store skove omtrent fuldstændig for færdselen mellem det østlige af Sønderjylland og Nørrejylland, hvoraf følgen var, at man søgte gennem det lettere passable terræn længere vestpaa. Paa den maade kom der tidligt en livlig forbindelse mellem Nordslesvig og Vestjylland; højrækker fra broncealderen fortæller den dag i dag om veje, som skraanede fra Aabenraa-Gennerkanten over mod Ribeegnen. Da opdyrkningen senere satte ind, og skovene gennembrødes, blev forholdet i nogen grad anderledes, for saa vidt som den store hærvej Slesvig-Viborg, der oprindelig gik over Immervad-Oksenvad-Skodborg, nu blev den mest betydende trafikaare. Thi derved løsnedes de østlige landskabers forbindelse med Vestjylland, mens midtlandet stadig vedblev at holde den vedlige, og det er utvivlsomt de interessemodsætninger, der paa den maade maatte opstaa mellem egnene, som giver nøglen til forstaaelse af den mærkelige delingslinie mellem Ribe og Slesvig stifter, som uden at tage hensyn til herredsgrænserne fulgte sine egne veje. Interessant er det saaledes i den forbindelse at lægge mærke til, at Skodborg som det eneste sogn i Frøs herred blev underlagt Slesvig; grunden maa søges i, at det ligger ved selve den gamle hærvej.

At Ribe stift standsede ved Vidaaen, har sin forklaring i, at de store hedeflader vest for Flensborg i oldtiden var ret ubefærdede, og at der saaledes ingen videre forbindelse var over dem sydpaa.

Det var paa *reformationstiden,* at der begyndte at blive uro om Ribe stifts sønderjyske grænser. Allerede tidligt gjorde lutherdommen sig gældende i hertugdømmet, kraftigt støttet af den unge hertug *Christian (III),* der med statholderskabet forenede stillingen som lensmand over Haderslev og Tørning len og her med kraftig haand indførte de nye kirkeskikke uden paa nogen maade at tage hensyn til bispen *Ivar Munks* indsigelser. 1528 lod han efter den saakaldte haderslevske ordinans præsterne tage kollats hos sig, saa der paa den maade dannedes et helt nyt stift, bestaaende af de nu fra Ribe og Slesvig udskilte dele. Som superintendent over det indsatte han tyskeren *Eberhard Weidensee* og under ham sognepræster til som provster at føre tilsyn med hver sit herred. For Flensborg og Tønder len udnævntes der ligeledes (1540) en superintendent, og 1542 forenedes hele Sønderjylland under eet bispedømme (Slesvig) med *Tileman v Hussen* som tilsynsmand.

Denne ordning varede dog kun et aarstid. Thi da i mellemtiden hertug Christian som konge i Danmark havde gennemført reformationen dér, var der ingen grund til ikke at vende tilbage til den gamle inddeling og at

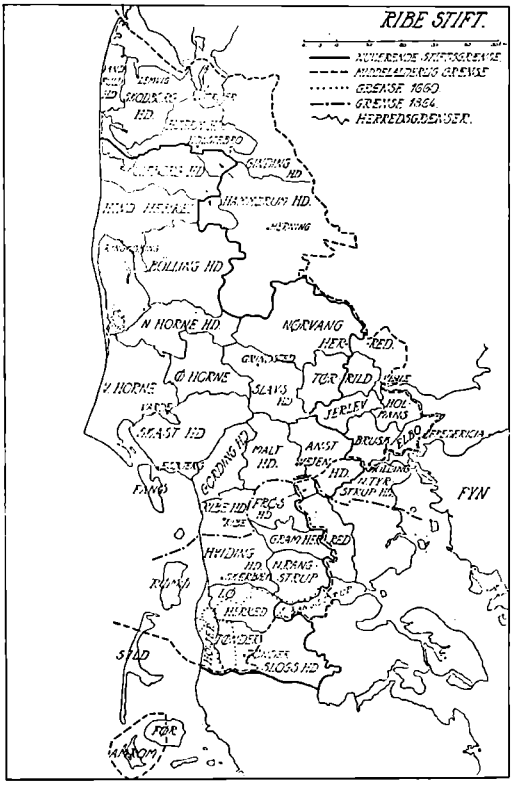

Kort over Ribe stifts grænser.
(Efter festskrift 1948, s 249)

gengive Ribe sine fraskilte sønderjyske omraader. Dette skete for Tørning lens vedkommende 1543, idet provst *Keyser* i Haderslev, der et par aar (1537–40) havde fungeret som superintendent, under en højtidelighed i Ribe ved en latinsk tale overdrog det til biskop *Hans Tausen.* Ogsaa Tønder len vendte tilbage.

Alligevel blev der ikke ro. Dette skyldtes i første række den ulyksalige *Deling 1544,* som *Christian III* sammen med sine brødre, Adolf og Hans, foretog af Sønderjylland, og hvorved *Adolf* fik Sydslesvig og Aabenraa, kongen selv Mellemslesvig og *Hans* de nordligste distrikter med Haderslev og Tønder, hver med fuld fyrstelig myndighed over sin part. De to hertuger saa det nemlig nu som deres opgave at hævde deres selvstændighed mest muligt overfor deres broder, uagtet han var deres lensherre, og følgen heraf var bl a, at de følte det som et indgreb i deres landsherrelige rettigheder, at Ribe biskop, der var kongens mand, skulle have den øverste kirkelige ledelse i dele af Sønderjylland, som ellers verdsligt laa under dem, og dette saa meget mere, som det af lutherske teologer udviklede episkopalsystem forudsatte, at det var fyrsterne, der – ganske vist med gejstlighedens hjælp – havde den kirkestyrende magt i deres besiddelser. De gjorde derfor alt for at trænge den uønskede tilsynsmands indflydelse tilbage, mens Christian III paa sin side maatte være lige saa opsat paa at hævde den gamle ordning, og det kunne paa

den maade ikke undgaas, at det kom til stærke brydninger mellem brødrene.

Der var mange stridspunkter, og forlig var ikke til at opnaa. Forhandlinger i Kolding 1554, hvor biskoppen skulle møde med alle de dokumenter, som kunne vidne i sagen, førte ikke til noget resultat. Hertugen holdt stejlt paa sit, og der indtraadte ingen afspænding i de kommende aar.

1576 forsøgtes et nyt forlig, atter i Kolding, men otte danske og otte hertugelige adelsmænd kunne naturligvis heller ikke denne gang blive enige, hverken om de kirkelige eller andre tvistepunkter, som var deres herrer imellem, og man vedtog derfor at bede Frederik II's svoger, kurfyrst August af Sachsen, om at være voldgiftsdommer i sagen. Men endnu inden hans kendelse faldt, havde hertugen taget sig selv til rette, for saa vidt som han 1577 lagde de tørninglenske kirker under Haderslev provsti; Tønder len havde han allerede tidligere udskilt. Den kurfyrstelige afgørelse, som kom aaret efter, søgte at gøre begge parter tilpas, men var dog mest en sejr for hertugen, som – ud fra tyske retsprincipper – fik tildelt jurisdiktion og patronatsret over de omstridte kirker, dog med undtagelse af Brøns, Emmerlev, V Vedsted, Daler og Rømø; Løgumkloster og N Løgum udsondredes helt fra Ribe Stift, men ellers godkendtes domkapitlets ret til at efterse kirkeregnskaberne – dog i forbindelse med hertugelige skrivere.

Ogsaa hertug *Adolf* havde modarbejdet Ribe-bispen, og 1564, da *Frederik II* under Syvaarskrigen mod Sverige trængte til hans hjælp, lykkedes det ham officielt at faa Hellevad, Egvad og Bedsted frigjort, hvorefter de henlagdes under Slesvig stift.

Til gengæld vandt Ribe stift paa samme tid Seest og Vamdrup, som hertug Hans (1566 og 1570) afstod til kongen, der derefter indlemmede dem i Nørrejylland.

Hertug *Hans* døde 1580, og kong *Frederik* og hertug *Adolf* delte da aaret efter hans lande, saa den første fik de nordligste strækninger med Haderslev og Tørning len, mens Tønder len tilfaldt *Adolf*. De tørninglenske kirker vendte dermed naturligvis tilbage til Ribe biskop, der fik sit gamle opsyn med dem, og det fastsloges, at præsterne i alle kirkelige anliggender havde at følge de danske love.

Ogsaa Tønder provsti lagdes igen til stiftet. Men dets nye verdslige herre, den gottorpske hertug, mente sig dog stadig berettiget til ved given lejlighed at gribe ind i kirkeforholdene, og da han omsider ved *freden i Roskilde 1658* – som den sejrrige svenske konges forbundsfælle – havde opnaaet fuld suverænitet for sine lande, blev den naturlige følge heraf, at han to aar senere fratog Ribe alt kirkeligt tilsyn over provstiet samt over Brede sogn, som nu indlemmedes i Slesvig stift. Uden protest fra dansk side skete det ganske vist ikke, og der opstod en længere strid om regnskabsvisitatserne ved kirkerne; den endte imidlertid med, at det blev hertugen, som fik sin vilje.

At *Christian V*, der i 1684 inddrog de gottorpske besiddelser i Sønderjylland, samtidig atter henlagde provstiet under Ribe, fik ingen praktisk betydning; thi 1689 maatte kongen slutte forliget i Altona, hvorved de tidligere tilstande genindførtes; Slesvig stift beholdt, hvad de havde faaet, og forholdet blev ikke anderledes, da *Frederik IV* 1721 fik magten i hele hertugdømmet. Han lod den nu een gang trufne ordning bestaa.

Man skulle have ventet, at delingen 1581 ville have skabt ro om kirkestyrelsen i Tørning len. Men dette var ikke tilfældet. Thi ganske vist var lensmanden (senere amtmanden) nu kongens undersaat, men da han i regelen hørte til den holstenske adel, der ikke var vant til og heller ikke havde megen lyst til at tage mere hensyn til danske love end strengt nødvendigt, fortsattes oppositionen mod Ribe stadig. Amtmændene hævdede, at patronats- og højhedsretten til kirkerne maatte ligge hos dem, og følgen blev en række stridigheder mellem dem og stiftsøvrigheden i Ribe. I sidste instans var det naturligvis regeringen i København, som her havde afgørelsen, men naar det danske og tyske kancelli tit ikke kunne enes om den, blev resultatet, at det ofte kun var en ringe støtte, den ydede biskoppen, saa det adskillige gange blev ham, der kom til at trække det korteste straa. Saaledes endte det til sidst med, at det i regelen var amtmanden, der som øverste embedsmand ved præstevalg præsenterede de søgende kandidater for menighederne.

Man forstaar, at administrationen kunne blive ret besværlig, og lettere blev den ikke ved de mange tilfælde, hvor spørgsmaalet var, om man skulle følge dansk eller tysk praksis, og det saa meget mindre som man ikke paa forhaand kunne være sikker paa regeringens stilling. 1724 fik præsterne f eks befaling til at holde paaske efter tysk skik, 8 dage førend i Danmark, og uagtet det tit nok var blevet indskærpet, at kun kirkeordinansen og dermed de kongerigske forhold var gældende norm, blev det 1735 indskærpet dem ved trolovelse og bryllup at rette sig efter de i Haderslev amt gældende skikke (vielse i brudgommens sogn), men 1757 at følge dansk sædvane (brudens sogn) og 1763 at gaa en mellemvej (brudgommens sogn, hvis bruden i forvejen havde bosat sig der). Kom saa hertil, at kirkernes økonomiske forfatninger, embedernes indtægter og visse kirkeskikke var anderledes i Tørning len end i kongeriget, vil man se, at forholdene var temmelig konfuse, og at det derfor ikke var underligt, at gejstligheden tit hverken vidste ud eller ind. At dele af sognene desuden ofte som smaa nørrejyske enklaver verdsligt hørte under dansk jurisdiktion og saaledes helt var unddraget Haderslevs indflydelse, paa samme maade som der i de store kongerigske enklaver, Lø og Møgeltønder herreder, var adskilligt slesvigsk strøgods, bidrog kun til at øge forvirringen yderligere.

Ogsaa paa *skolevæsenets* omraade trængtes ribebiskoppens indflydelse efterhaanden mere og mere tilbage til fordel for amtmanden i Haderslev. Ganske vist var degnene gejstlige personer og skulle som saadanne udnævnes af biskoppen, men naar de samtidig var skoleholdere, kunne deres kaldelse nok give anledning til rivninger, og da den slesvigske skolelov af 1814 blev indført i Tørning len, blev det endeligt fastslaaet, at det var amtmanden, der med provsten som medhjælper skulle ha-

ve overopsynet med lærerne, mens biskoppen kun havde ret til at overvaage selve undervisningens forsvarlighed.

Freden i Wien 1864 medførte naturligvis ved hertugdømmernes afstaaelse en radikal ændring af Ribe stifts grænser mod syd. Som erstatning for de kongerigske enklaver, hvis tilhørsforhold til Danmark aldrig havde været bestridt, og som derfor heller ikke havde været inddraget i tovtrækkeriet mellem fyrsterne, fik vi lov til foruden Ærø at beholde nogle af de nordligste sogne i Sønderjylland; derved forblev Seem, Farup, V Vedsted, Hjortlund, Obbekær, Vilslev og Kalvslund i deres gamle forbindelse med Ribe bispestol. Yderligere henlagdes herunder den halvdel af Tyrstrup herred (»de 8 sogne«) syd for Kolding fjord, som heller ikke blev afstaaet.

At *genforeningen* maatte medføre indgribende forandringer i de nordslesvigske, nu af tyskerne skabte kirkelige forhold, er klart, og straks efter Tysklands sammenbrud i 1918 begyndte man da ogsaa fra sønderjysk side at forberede det tilstundende arbejde i saa henseende. Allerede i november 1918 nedsatte den nordslesvigske vælgerforening et kirkeligt udvalg med *Mads Gram*, Københoved, som formand til at fremkomme med en betænkning angaaende de opgaver, der forelaa ved overgangen til dansk styre, herunder den fremtidige stiftsordning. Dets forslag paa dette punkt gik ud paa, at hele Tørning lens provsti og af Tønder provsti sognene Mjolden, Døstrup, Randerup, Brede, N Løgum, Løgumkloster, Skast, Ballum, Rømø, Hjerpsted, Emmerlev, Højer, Daler, Visby, Abild, Møgeltønder, Tønder, Udbjerg og List – hvilket sidste sogn imidlertid blev ved Tyskland – henlagdes under Ribe bispestol, og at et nyoprettet Haderslev stift kom til at omfatte det øvrige af Nordslesvig med »de 8 sogne« samt eventuelt Vejle amt.

Dette forslag, der altsaa ville dele Nordslesvig paa langs og sammenlægge delene med nørrejyske distrikter, og som støttedes saavel af en stærk stemning i Vestslesvig, hvor man ikke havde glemt den gamle forbindelse med Ribe, som af et vidt udbredt ønske om at slette den unaturlige kongeaagrænse, blev sammen med den øvrige betænkning af vælgerforeningen indsendt til det danske kirkeministerium. Foreløbig konstituerede dette biskoppen i Ribe og amtmanden i Haderslev som stiftsøvrighed i de sønderjyske landsdele, og Rigsdagen vedtog en række midlertidige love, ligesom den 1920 nedsatte et »udvalg for kirkelige anliggender« til at udarbejde forslag til en endelig løsning af alle de ved genforeningen opstaaede problemer, deriblandt stiftsordningen.

»Det kirkelige udvalg« sluttede sig eenstemmigt til de sønderjyske ønsker, idet det samtidig anbefalede, at Hostrup, Højst, Ravsted, Bylderup, Burkal og Tinglev sogne i Slogs herred ogsaa skulle henlægges under Ribe stift, da de alle nu hørte til Tønder provsti. Derved ville provsti- og amtsgrænse komme til at falde sammen, ligesom man paa den maade knyttede sognene nærmere til Tønder by, der ved grænsedragningen havde mistet en stor del af sit opland.

Det er værd at understrege denne indstillings eenstemmighed. I udvalget havde der nemlig hævet sig røster for at tildele Ribe hele Nordslesvig og til gengæld udskille Ringkøbing og Vejle amter som et nyt, selvstændigt stift med f eks Herning som hovedstad.

Kirkeminister *I. C. Christensen* tog alligevel for saa vidt hensyn til, at der oprindelig havde været divergerende meninger, som han derefter indskrænkede sig til at foreslaa oprettelsen af et nyt jysk stift uden angivelse af, hvor bispesædet skulle ligge, eller hvorledes grænselinierne skulle trækkes, hvilke forhold han ønskede afgjort ved en kgl resolution. Rigsdagen vedtog imidlertid, at Haderslev skulle være bispesæde, hvorefter den kgl anordning af *15. november 1922* foreskrev de derved nødvendiggjorte grænsereguleringer. Ved denne, som jo for øvrigt er betydningsfuld derved, at den radikalt ændrede de ældgamle skel mellem samtlige jyske stifter, henlagdes da i overensstemmelse med de sønderjyske krav Tørning len og det gamle Tønder provsti, det sidste udvides med de af det kirkelige udvalg foreslaaede sogne fra Slogs herred, under Ribe, som til gengæld afstod Tørrild, Jerlev, Holman, Elbo, Brusk og N Tyrstrup herreder til Haderslev; fra Aarhus modtog det nye bispedømme desuden Bjerre og Hatting herreder. Men endvidere benyttede man nu – ogsaa efter forudgaaende drøftelser i det kirkelige udvalg og paa Rigsdagen – lejligheden til at bringe et gammelt problem ud af verden ved at henføre østhimmerland til Aalborg fra Viborg stift, hvad imidlertid maatte have til følge, at der igen gaves dette kompensation andetsteds. Dette skete paa Ribe stifts bekostning, idet fremtidig Hammerum, Hjerm, Ginding, Skodborg og Vandfuld herreder blev lagt ind under Viborg bispestol.

Hermed er saa Ribe stifts grænsehistorie bragt til en endelig afslutning. Intet andet dansk bispedømme har haft en mere bevæget, hvad jo har sin forklaring i, at dets sønderjyske landsdele blev inddraget i den politiske og nationale kamp mellem dansk og tysk, og det har, som paapeget i det foregaaende, ingenlunde altid været let for biskopperne at værne om og hævde deres rettigheder, saa meget mindre som regeringen i København tit kun ydede dem en lunken støtte. I denne forbindelse er det imidlertid værd at lægge mærke til, at befolkningen i de omstridte omraader, uanset i øvrigt hvem der havde overtaget, stedse har set hen til Ribe som det sted, hvorfra den skulle hente sine kirkelige impulser.

Provsti-Inddelingen

Da hertug Christian 1528 for Tørning lens vedkommende brød med Ribe-bispen, indsatte han, som før nævnt, provster i alle herrederne til at føre tilsyn med de kirkelige forhold i dem, og denne ordning overførte han efter at være blevet konge, ved kirkeordinansen til Danmark, hvor præsterne fik ret til selv at udpege deres foresatte; bagefter skulle valget godkendes af biskopperne. Reglen var, at hvert herred skulle have sin provst, men dette blev dog ikke altid overholdt, og flere blev efterhaanden slaaet sammen til eet provsti. Frøs og Kalvlund var saaledes forenet fra den

første tid, Gram og N Rangstrup blev det 1808. Slavs lagdes 1708 til Jerlev og derefter 1800 til Ø Horne, mens Tørrild samtidig knyttedes til Jerlev. 1804 blev Holman og Elbo herreder ligeledes eet provsti.

Ved forordningen af 5 dec 1806 indførtes imidlertid en helt ny ordning. Fremtidig skulle der være fem af kongen beskikkede *amtsprovster* i stiftet, og til dem skulle samtlige forretninger vedrørende kirke og skole, som hidtil havde sorteret under de 28 herredsprovster, overdrages. Til Ribe amts nordre provsti, der forenedes med det 1685 oprettede stiftsprovstembede, kom følgende herreder til at høre: Gørding, Malt, Skads, Slavs, V og Ø Horne samt Ribe købstad, til Ribe amts søndre: Tørning len, Lø, Møgeltønder og Anst herreder, til Vejle amts nordre provsti: Nørvang, Tørrild, Jerlev, Holman, Elbo, Brusk, Hatting og Bjerre, de to sidste af Aarhus stift, til Ringkøbing amts nordre: Skodborg, Vandfuld, Hjerm, Ginding og Hjerm, og til Ringkøbing amts søndre provsti: Hind, Bølling, Hammerum, og N Horne.

Ordningen traadte først i kraft 1812, hvorefter de nye amtsprovster højtideligt indsattes i deres embeder ved landemodet i Ribe det følgende aar, ved hvilken lejlighed den rationalistiske biskop Hjort holdt en latinsk tale om »Jesu Kristi skarpsindighed« (De acumine ingenii Jesu Christi).

Men amtsprovsterne kunne ikke overkomme arbejdet med de store omraader, der var dem tildelt, og reskriptet af 12 juli 1822 bestemte derfor, at deres funktioner skulle overgaa til *distriktsprovster,* som hver normalt fik to, tre eller fire herreder under sig, de sønderjyske samledes dog alle i eet provsti – og denne ordning har holdt sig til vore dage, ihvorvel det i tidens løb af praktiske grunde viste sig nødvendigt at foretage visse delinger af provstierne og ændringer i herredernes sammenhørsforhold.

Saaledes kom Ribe provsti (stiftsprovstiet) 1828 til at bestaa af Ribe købstad og Seem fra Hvidding herred, hvorfra aaret efter ligeledes Mandø annekteredes; 1861 tilsluttedes yderligere Gørding herred, der i forvejen udgjorde en enhed sammen med Malt, Slavs og Anst, og senere de tørninglenske sogne, der efter 1864 forblev ved Danmark. N Tyrstrup herred blev 1866 forenet med Holman-Elbo-Brusk, men 1900 sammen med sidstnævnte et selvstændigt provsti. Samme aar fik Skads herred, som hidtil havde hørt sammen med Ø og V Horne, sin egen styrelse; 1902 blev Hind udsondret fra Bølling-N Horne og lagt til Ulfborg, der hidtil havde været forbundet med Skodborg-Vandfuld. Paa samme maade var Hammerum herred allerede 1881 blevet skilt fra Hjerm-Ginding. Nørvang-Tørrild provsti blev delt 1909.

Reformationen

Før 1536

Biskop C. I. Scharling skriver (festskr s 12 f) bl a:

Om Ribes sidste katolske biskop, *Iver Munk,* hvis pragtfulde gravsten i Ribe domkirke, hugget af *Claus Berg,* viser os hans bispeskikkelse i al dens pomp og pragt, berettes det, at han, skønt bispeviet før aar 1500, dog ikke læste sin første pontifikalmesse før 1513 ved kongens besøg i Ribe, da *Lage Urne* blev bispeviet, og at han i det hele mest overlod »de aandelige sager« til en vikar. Derimod var han optaget af bispegodsets administration og spillede en politisk rolle, bl a som modstander af *Christian II,* ligesom han var ivrig efter at skaffe sine slægtninge indbringende forleninger. Selv en uværdig og lastefuld person som den *Peder Nielsen,* der af domkapitlet blev beskyldt baade for usædelighed og simoni, tæller Ribe bispestol mellem sine biskopper.

Men ved siden heraf melder kirkehistorien ogsaa om den religiøse nidkærhed, den iver efter at skaffe sig kirkens hjælp mod død og dom og den trang til reformer i det kirkelige liv, der blev raadende i senmiddelalderen og var en af forudsætningerne for reformationen. Ogsaa fra Ribe stift har vi vidnesbyrd herom. I biskop *Eskils* landemodestatutter indskærpes det præsterne at prædike evangeliet paa alle festdage, ligesom de mindes om kravene til deres moralske vandel. Luftningen fra de store reformkoncilier i Basel og Konstanz er naaet indenfor stiftets grænser – Ribe-bispen *Peder Lykke* var en af de to danske repræsentanter i Konstanz og skal have øvet en betydelig indflydelse paa konciliet. Og endnu vidner krucifikser og helgenbilleder i mange vestjyske landsbykirker om den villighed til at yde kirken rige gaver, som i middelalderens slutning fremkaldtes af menigmands trang til at sone Guds vrede og paakalde de himmelske værneres barmhjertighed.

Reformationen i Ribe stift frembyder et dobbeltbillede. I en lille del af stiftet, sognene i Tørninglen i Sønderjylland, der kirkeligt hørte til Ribe stift, men verdsligt til Haderslev, hvor hertug *Christian,* den senere kong Christian III, regerede, gennemførtes reformationen allerede 1528 paa hertugens foranstaltning; han indkaldte alle lenets præster til Haderslev, bød dem at modtage undervisning ved den af ham oprettede præsteskole i denne by og krævede, at de skulle tage kollats hos ham med forpligtelse til at prædike det rene evangelium og »overgive den papistiske lærdom og afguderi«. Da hertugen indsatte en ny gejstlig øvrighed, en superintendent og seks provster, i sin landsdel, løsgjorde han faktisk sognene i Tørninglen fra Ribe stift, uden at biskop *Iver Munk* gjorde nogen virkelig modstand.

Men i den øvrige del af stiftet, og da navnlig i stiftsstaden, varede det længe, inden den lutherske bevægelse gjorde sig gældende. Medens klosterstormen ellers gik over landet, vedblev klostrene i Ribe at bestaa, og fra hele Jylland samledes munke her i byen, navnlig i Franciskanerklosteret; først 1537 blev dette kloster lukket, og efter reformationen holdtes der endnu katolsk gudstjeneste i domkirkens kor; lige til 1561 vedblev de gamle kanniker at synge latinske bønner morgen og aften.

Til gengæld fik Ribe stift selve reformationens førstemand, *Hans Tausen,* til biskop, om end ikke som den første evangeliske biskop i stiftet. Da *Iver Munk* blev fængslet og afsat i 1536 og derefter sluttede forlig med kongen, hvorved han opnaaede at beholde bispegaarden med dens gods i forlening, blev læreren

ved den lutherske præsteskole i Haderslev, *Johan Vandal,* udnævnt til stiftets første evangeliske superintendent – en mand, der var baade dygtig og nidkær, men som ikke kunne et ord dansk og derfor maatte bruge tolk paa sine visitatsrejser. Men da han døde allerede 1541, samledes domkapitlet, provsterne og »menige klerici« om at begære *Hans Tausen* til biskop, og under det store kirkemøde i Ribe i 1542, hvor kongen, Rigsraadet og alle de andre biskopper var tilstede, og hvor de for kirkens ordning vigtige Ribe-artikler blev vedtaget som tillæg til kirkeordinansen af 1537, blev han bispeviet i Ribe domkirke af *Bugenhagen.* Det var et mægtigt og slidsomt arbejde, der paahvilede ham saavel som de andre nye superintendenter; vi ved, at Hans Tausen satte stor kraft ind paa at faa den nye kirkeordnings bestemmelser gennemført i stiftet, at bekæmpe rester af katolicismen saavel som gendøbere og sværmere, og at bedre de sædelige forhold; ogsaa virkede han for at forbedre præsternes økonomiske kaar.

Efter Reformationen

Tiden efter reformationen betød for *Ribe by* materielt set en stadig tilbagegang, der især tog fart, efter at svenskekrigene havde medført gentagne besættelser af byen ved fjendtlige tropper. Men aandslivet blomstrede i den gamle by, og en række af tidens betydeligste navne indenfor kunst og litteratur er knyttet til Ribe. *Anders Sørensen Vedel* († 1616) virkede her. Den gamle katedralskole havde en blomstringstid, ikke mindst under sin navnkundige rektor *Chr. Falster,* og det har sikkert haft sin betydning for stiftets gejstlighed, af hvilken en stor del her maa have faaet sin første uddannelse. Betydelige biskopper var *Peder Hegelund* og *Laurits Thura.*

Men samtidig viser livet netop ogsaa i Ribe stift en sørgelig skyggeside: den voksende overtro og de dermed sammenhængende afskyelige hekseprocesser. Ikke mindre end tolv kvinder maatte paa Ribe galgebakke lade livet paa heksebaalene. En kraftig bekæmper møder tidens overtro dog i biskop *Jens Dinesen Jersin,* en af den nyere tids betydeligste skikkelser paa Ribe bispestol, der baade ved sin virksomhed som prædikant og ved sine opbyggelsesskrifter (»Via vera vitæ«, »Troens kamp og sejr«) er med til at indvarsle en ny tids fromhedsretning.

Pietismen kom ikke uforberedt til den danske kirke; den har forudsætninger baade i den bodsfromhed, som ulykkerne under Christian IV havde fremkaldt, i den saakaldte »engelske prædikemaade«, der lagde an paa en praktisk appel til tilhørerne, og i den vægt paa den personlige fromhed og troens frugter, ofte i forbindelse med en mystisk formet religiøsitet, som var fremkommen under paavirkning af udenlandsk opbyggelseslitteratur, navnlig Johan Arnd's »Sande kristendom«. For denne retning staar Jens Dinesen Jersin som en smuk repræsentant.

Medens reformationstidens kristelige vækkelse ikke havde gjort sig stærkt gældende indenfor den store del af Ribe stift saa lidt som i stiftsstaden selv, begynder med *pietismen* den række af vækkelsesbevægelser, som aandeligt har sat sit præg paa stiftet til den dag i dag.

Den pietistiske vækkelse indenfor stiftet mærkes først i de vestslesvigske sogne, og her som overalt i landet udgik den ikke fra lægfolket, men fra præsterne. En række præstesønner fra disse egne var under studieophold i Tyskland blevet grebet af pietismen, og efter deres hjemkomst bragte de røre i de hjemlige sogne ved deres prædikener og ved de af dem ledede gudelige forsamlinger. Saaledes opstaar der en kristelig vækkelse i pietismens aand i sogne som Døstrup, Mjolden, Randerup. Pietismen blev her til en hel folkebevægelse, der satte dybe spor; længere nord paa blev der en temmelig ensidig bevægelse i Hygum sogn, som dog ret hurtigt ebbede ud.

I Ribe by kom det til stærke brydninger; flere præster virkede her som glødende talsmænd for det nye fromhedsliv, og ved Katedralskolen vakte nogle hørere, som var grebet af vækkelsen i dens mest yderliggaaende form, stærkt røre. Biskop *Anchersen* var en afgjort modstander af pietismen, og det kom til stærke sammenstød mellem ham og de omtalte præster og hørere. Biskoppen kunne dog ikke hindre, at det kom til en stærk pietistisk vækkelse baade i byen selv og dens omegn, en bevægelse, der ganske vist som helhed fik et mørkt og tildels usundt præg.

Efter Anchersen fulgte paa bispestolen *Hans Adolph Brorson,* en af pietismens smukkeste repræsentanter i vort land. Naar hans navn kendes af alle som det mest lysende i Ribe stifts bisperække ved siden af Hans Tausens, skyldes det ganske vist mest hans salmedigtning; men ogsaa hans nidkære bispegerning i det vidtstrakte stift fik stor betydning for det aandelige livs vækst. Rundt om i stiftet opstaar der vækkelser; det er stadig de af pietismen grebne præster, der er redskaber for disse og staar som ledere af bevægelsen. Det bliver derfor i de sogne, hvor de pietistisk sindede præster virkede, at vækkelsen brød frem, og de smaa konventikler af fromme dannedes.

Medens den egentlige pietisme med sit stærke krav om en »bodskamp« som et nødvendigt led af et menneskes omvendelse og sit stærke lovpræg havde en mørk og livsfjendsk karakter og ikke i længden kunne fastholde lægfolket, ogsaa paa grund af sit lidet folkelige præg, fik *Herrnhutismen* med sin mere lægmandsagtige karakter og sin stærkere betoning af glæden over den ved Kristi blod skete forsoning mere blivende betydning ogsaa i Ribe stift, især i egnen omkring Skern; dens omrejsende emissærer holdt forbindelsen mellem de smaa vakte kredse vedlige, og den kom i mange tilfælde til at danne forbindelsen til de senere vækkelser.

19. aarhundrede

Den første del af det nittende aarhundrede blev en fattig tid for kirken, i Ribe stift og andetsteds, baade materielt og aandeligt. Efter statsbankeroten og den dermed følgende pengereduktion blev embedsstandens økonomiske forhold helt fortvivlede, hvad der i mange tilfælde medførte misligheder fra embedsmæn-

denes side. Det blev i Ribe stift tilfældet med stiftets to højeste embedsmænd, stiftsamtmanden og biskoppen. Biskop *Hjort,* der var en daarlig økonom, dertil overfor familie og venner langt mere rundhaandet, end hans finanser tillod, efterlod sig en mægtig gæld, fremkaldt ved laan baade af private og offentlige midler. Det viste sig vanskeligt at faa embedet besat efter hans død; der skete forgæves henvendelse til flere ansete gejstlige, og da endelig domprovsten i Roskilde, *I. M. Hertz,* var blevet udnævnt, opdagede han snart, at det var umuligt at leve af embedet. Da han af sine indtægter skulle udrede pension til to bispeenker, vedligeholdelse af tre landsbykirker foruden løn til amanuensis og kontorhold, regnede han ud, at resultatet blev ÷ 300 rigsdaler om aaret. Han klagede sin nød for kongen, og følgen blev, at bispeembedet blev sat paa fast løn, mod at staten overtog embedets samtlige indtægter og udgifter – en ordning, der efterhaanden blev gennemført for alle landets bispeembeder og er gældende den dag i dag.

Ogsaa aandeligt set var det en fattig tid; *rationalismen* var herskende, og mange af stiftets præster havde kun en fattig kost at bringe deres menigheder. Biskop *Hertz* var en typisk repræsentant for den rationalistiske gejstlighed: ivrig optaget af, hvad der kunne gavne samfundet og opdrage menneskene til nyttige borgere; men hans teologiske standpunkt og hans prædiken var »en bibelsk affarvet, men retorisk savlende dyds- og lyksalighedslære«. Fra sin moder, salmedigterinden madam *Boye,* havde han arvet en poetisk aare, og han skrev en mængde salmer, ogsaa præget af hans rationalistiske kristendom (i en af hans julesalmer hedder det om Kristus: »Dit hele liv var virksom dyd, og gavnelyst var sjælefryd i dit retskafne øje«). Det var ikke underligt, at kirkegangen var i rivende tilbagegang; folk havde ondt ved at tage kirkens forkyndelse alvorligt; man levede jo i den tid, hvor *Henrik Steffens* efter et besøg i Spjellerup præstegaard hos den senere biskop *I. P. Mynster* forundret kunne skrive i et brev: »Der kan du finde en mand, som er præst, og dog religiøs«.

Men netop i den tid bryder en kristelig vækkelse frem adskillige steder, ogsaa i Ribe stift.

Medens den pietistiske vækkelse var udgaaet fra præsterne, tager vækkelserne i det 19. aarhundrede deres udspring fra lægfolket.

Paa Ribe bispestol sad fra 1850 den kloge og kærlige biskop *Daugaard;* han tilhørte selv den mynsterske retning, men forstod, at vækkelsen kunne blive en velsignelse for folkekirken, naar den blev ledet i de rette spor. Hvert nytaar plejede han at sende en rundskrivelse til stiftets præster, hvor han tog stilling til de spørgsmaal, der særlig maatte optage dem; og i 1852 skriver han om vækkelsen og den stilling, præsterne burde indtage overfor de vakte i deres sogne. Menneskeligt og aandeligt forstaaende lyder hans ord: »Det er vel sandt, at ved denne bevægelse forstyrres stundom den ro, den stilhed og fred, under hvilken det kirkelige liv heldig udvikler sig; men mon ikke ogsaa søvn og død? Man kan bebrejde de opvakte deres utilfredshed med den offentlige gudstjeneste og deres mistroiskhed mod præsterne; men ingen præst maa besvære sig eller harmes over den, før han med haand paa hjertet har spurgt sig, om han har været en tro husholder over Guds mangeslags naade«.

Naar disse vækkelsesbevægelser i stiftet fik blivende betydning indenfor folkekirken, da skyldes det ikke mindst den indflydelse, der kom fra *Vilh. Beck* og *Kirkelig Forening for Indre Mission i Danmark.*

Vilh. Beck og hans ven, *Joh. Clausen,* foretog sammen en rejse gennem Jylland, der førte dem i forbindelse ogsaa med de vakte kredse i Ribe stift. Rejsen fik stor betydning.

Af »*Luthersk Missionsforening*«, »Bornholmerne«, findes der en del kredse i de vestlige egne af stiftet, navnlig i Skjernegnen og i Sønderjylland. De har deres egne missionshuse og holder deres egne søndagsmøder, men staar inden for folkekirken og lader deres børn baade døbe og konfirmere; selv om de mest har deres egne talere, benytter de dog ogsaa præster i deres missionshuse; i en række menighedsraad er de repræsenterede. De afsondrer sig for stærkt til at gøre sig gældende i det almindelige kirkelige liv; men indenfor deres egen kreds gør de et vækkende og opbyggende arbejde, ikke mindst blandt deres unge.

Men ogsaa *den grundtvigske vækkelse* fik rum indenfor Ribe stift. Det gaar helt tilbage til vækkelsens begyndelse.

Allerede 1824 begyndte *Peder Larsen Skræppenborg* sine rejser omkring i Jylland. Hans vækkende røst bragte nyt liv, hvor han kom. Hans kongstanke var at bringe indbyrdes forbindelse mellem de vakte kredse, ogsaa mellem den jyske vækkelse og vækkelsen paa Fyn og Sjælland. Derfor søgte han paa sine rejser tilknytning til disse kredse. Det lykkedes ikke med »de stærke jyder«, men med andre kredse af de vakte i Jylland, ogsaa indenfor Ribe stift (Hardsyssel, Skjern-egnen, Hammerum herred), fik han levende forbindelse.

I 1841 købte han gaarden Dons i Almind sogn nord for Kolding, og hans hjem her blev snart midtpunktet for en kristelig vækkelse med grundtvigsk præg. Han kom i nært forhold til en række unge grundtvigske præster, der havde faaet deres gerning i Jylland – mænd som *Fr. Hammerich* i Starup og hans eftermand, *Fr. Helweg, Vilh. Birkedal* i Sdr Omme og *H. Sveistrup* i Nørup. Disse og andre indbød han som talere til de møder, han holdt i sit hjem, og efterhaanden blomstrede der et kristeligt dansk folkeliv op i koldingegnen. En af hovedskikkelserne indenfor det grundtvigske liv paa denne egn blev den meget omstridte præst *Vald. Brücker,* der i 1880 blev kapellan i Starup og senere valgmenighedspræst i Aagaard. Hans ord om »ikke at lade sig hovmesterere af Bibelen« og lignende hasarderede udtalelser bragte ham i skarp modsætning ikke blot til Indre Mission, men ogsaa til adskillige af hans grundtvigske meningsfæller og voldte den gamle biskop *Balslev* i Ribe meget bryderi.

Rundt om i stiftet virkede grundtvigske præster og blev redskaber for et kristeligt menighedsliv i grundtvigsk aand. Et centrum fik den grundtvigske bevægelse vest for Kolding i *Askov højskole* og den dertil knyttede

valgmenighed; valgmenigheder blev i øvrigt særlig dannet nord paa i stiftet (Bøvling, Holstebro, Lemvig, Ringkøbing, Aal, Skanderup); syd paa virkede de grundtvigske præster mest inden for sognemenighederne. Blandt valgmenighedspræsterne fik især *Morten Larsen* (se Holstebro) stor indflydelse.

Ribe stift blev saaledes præget ikke blot af den stærke Indre Missions bevægelse, men ogsaa af et rigt grundtvigsk liv. De to kirkelige retninger har ofte staaet i et skarpt forhold til hinanden, ikke mindst hvor de virker indenfor samme sogn. Men begge har de virket til, at Ribe stift for store deles vedkommende hører til de kristeligt set mest levende egne i vort land.

I stiftet er der baade i naturforhold og i befolkningens økonomiske, nationale og kirkelige karakter betydelige modsætninger. Stiftet har i de sidste hundrede aar gennemgaaet en rig udvikling, hvortil paa den ene side de stærke kristelige vækkelser, paa den anden side hedeopdyrkningen med den deraf følgende befolkningstilvækst har bidraget.

Der har i de senere aar været anledning til afholdelse af flere store landsomfattende *kirkefester* i Ribe domkirke, hvori ogsaa kongefamilien har deltaget. I 1904 blev domkirken genindviet efter den gennemgribende restauration, under hvilken kirken havde været lukket en række aar. 1926 holdtes en stor Ansgarfest i anledning af 1100 aaret for Ansgars komme til Danmark. 1946 fejredes Ribe katedralskole 800 aars jubilæum bl a ved en festgudstjeneste i domkirken, og 1948 tusindaarsfesten for oprettelsen af de første danske bispestole i Ribe, Aarhus og Slesvig. Ved denne lejlighed blev der i domkirken opsat en tavle med alle bisperækkens navne gennem de tusind aar.

Genforeningen

Det sidste halve aarhundrede har medført store forandringer for Ribe stift. *Stiftets gamle grænser* blev radikalt ændrede i 1922.

Ved *genforeningen* fik stiftet ikke blot sine gamle sønderjyske dele tilbage, men ogsaa en del af det tidligere Slesvig stift, idet ikke blot Tørninglen og enklaverne i Vestslesvig, men hele Tønder amt blev lagt til Ribe bispestol. Stiftet gaar derved saa langt mod øst, at der fra dets sydøstlige grænse (i Tinglev sogn) kun er seks kilometer til Flensborg fjord. Til gengæld mistede stiftet værdifulde dele af sit urgamle omraade: den østligste del med Vejle, Fredericia og Kolding, Hammerum herred i Midtjylland og den nordligste del, mellem Nissum fjord og Limfjorden.

De nye kirkelige love, navnlig indførelsen af *menighedsraad* med deres ret til præstevalg og bispevalg, har ogsaa haft indflydelse paa stiftets struktur. Modsætningen mellem de kirkelige retninger er derved blevet baade aktualiseret og stabiliseret. Paa den anden side føres repræsentanterne for de forskellige kirkelige retninger netop i menighedsraadene sammen i et fælles arbejde for kirke, kirkegaard og præstegaard, og i saa henseende er der oftest et udmærket samarbejde indenfor menighedsraadene. At kirkerne er kommet under menighedsraadenes bestyrelse, har haft en overmaade gavnlig virkning; vedligeholdelsestilstanden er oftest god, og restaureringsarbejder er i et stort antal kirker foretaget under betydelige ofre for at føre de gamle gudshuse tilbage til deres oprindelige stil eller udsmykke dem paa anden maade.

Den nyeste fase i stiftets historiske udvikling er *besættelsestiden.* Dens særlige forhold greb paa mange maader ind i menighedslivets normale gang: kirker maatte lukkes om vinteren paa grund af brændselsnøden og gudstjenester henlægges til andre lokaler; mørklægningen hindrede møder og sammenkomster; trafikforholdene vanskeliggjorde de større kirkelige møder, hvor folk ellers plejede at komme sammen fra fjern og nær. Nationalt stod kirken godt her i stiftet; mange præster deltog aktivt i frihedskampen, og kun yderst faa svigtede. To af stiftets præster, Vedersøpræsten *Kaj Munk,* og sognepræsten ved Zions kirke i Esbjerg, pastor *Bentzen,* fandt deres død for tyske snigmorderes revolverkugler; flere arresteredes og førtes til Faarhuslejren; en del maatte »gaa under jorden« eller flygte til Sverige.

I mange sogne kunne man tale om en national vækkelse, ikke mindst blandt ungdommen; men den kristelige vækkelse, som mange havde ventet, at de alvorlige tider skulle fremkalde, er udeblevet; den almindelige erfaring hos præsterne gaar ud paa, at den faste kirkekreds samlede sig tættere om gudstjenesten og ogsaa om nadverbordet, medens man kun saa faa nye ansigter. At den onde tids sørgelige følger paa moralens omraade med uværdig vindesyge, moralsk opløsning af »afsporet« ungdom ogsaa i dette stift satte sine spor, kan ikke undre.

Stillingen i stiftets *sønderjyske del* er et kapitel for sig. Efter genforeningen fortsatte endnu en del af de gamle »tvesprogede« præster deres embedsgerning; men disse er efterhaanden gaaet af paa grund af alder, og til tysk folkekirkelig betjening raades der nu kun over een fungerende præst (den tyske sognepræst i Tønder) samt frimenighedskredsen. Naturligvis bør det staa dem, der ønsker det, frit for at faa lejlighed til at have gudstjeneste og kirkelige handlinger paa det tyske sprog i de gamle sognekirker, hvor ogsaa de har hjemstavnsret; men baade præster og menighedsraad i de sønderjyske sogne inden for Ribe stift har som helhed udtalt sig for, at dette burde ske ikke ved folkekirkelig foranstaltning, men ved anvendelse af vore kirkelige frihedslove«.

De tyske frimenigheders (Nordschlesw. Gemeinde) hovedsæde er i Tinglev, Ribe stift, fmd er gdjr *Peter Jørgensen,* Sønderhav, og pastor *Fr. Jessen* er ledende tysk frimenighedspræst (bor i Tinglev). Desuden er der tyske frimenighedspræster i stiftet i Burkal, Løgumkloster og Højer.

Om den gamle del af Ribe stift under *besættelsen* fortæller domprovst *Villiam Grønbæk* (Ribe st Aarbog 1945, s 73 f).

Det siger sig selv, at den gamle del af Ribe stift i høj grad har mærket besættelsen. Aalborg stift og Ribe stift har delt Danmarks kystlinie mod vest, medens der kun er tilfaldet Viborg stift en smal strimmel. Og fra vest

var det, at tyskerne – og maaske vi andre med – mente, at det ville komme. Store troppemasser var derfor bundet til vestkysten. Store befæstningsanlæg kom til at præge den før saa uberørte natur. Den danske vestkyst, der før blev betragtet som den fjerneste del af landet, kom pludselig til at ligge i begivenhedernes centrum. De dejlige klitter – den danske sommers friske og farefrie tilflugtssteder til lise for sjæl og krop – blev spækket med miner, ja, blev forbudt omraade.

Ejendommeligt nok blev det dog ikke et sogn ude ved Vesterhavet, der stærkest mærkedes af besættelsen, men derimod et sogn helt inde i landet: Randbøl sogn, der helt skiftede struktur. Pastor *H. C. Juhl* fortæller:

»Kort før jul 1943 kom der rygter i omløb om, at der skulle bygges en flyveplads i Vandel, der hører til Randbøl sogn. Først blev der beslaglagt enkelte huse, og lige før nytaar maatte de første familier forlade deres hjem. Senere blev mange flere huse beslaglagt. Hele Vandel by, der er en større stationsby, blev rømmet. Svært var det for de mange mennesker at forlade deres hjem, og det var kun en fattig trøst, at der blev ydet erstatning. Alt dette skadede det aandelige liv og satte sit præg paa sognet. Hvorledes kunne det være andet, naar c 500 mennesker – en trediedel af hele sognets befolkning – maatte drage bort, og naar der strømmede arbejdere til fra alle egne af landet, og naar kirkevejen paa grund af flyvepladsen blev afskaaret for mange af dem, der var blevet tilbage?

Hverken kirken eller præstegaarden led den mindste overlast«.

Det er i det hele taget til at undres over, at vore gamle kirker slap saa godt gennem disse aar. Flere gange har kirkebetjenten ved Ribe domkirke og jeg talt om, hvor forunderligt det ville være, om Ribe domkirke stod ubeskadiget, naar krigen var forbi. Den har gennem tiderne oplevet lidt af hvert, har ogsaa mærket til, at der var krig i landet; men ikke een sten deri er blevet berørt af det, der er sket i besættelsens aar. Det er den slags, som man bliver ved at undres over.

Lidt er der dog sket med kirker. Den 4. maj 1941 blev tagetagen paa Troldhede kirke paafløjet af en tysk flyvemaskine. Den forvoldte skade er forlængst udbedret. Den 5 maj 1942 blev tagetagen paa Nr Vium kirke alvorligt beskadiget ved bombenedslag paa kirkegaarden, og der opstod en mindre brand. Ogsaa her er skaden udbedret. Saaledes bragte »Vestkysten« nyheden:

»I nat ved 2,30-tiden har en flyvemaskine nedkastet bomber over Nr Vium kirke. Der er faldet to sprængbomber; den ene faldt paa kirkegaarden og foraarsagede, at blytaget paa den gamle kirke, der ikke er forsynet med taarn, blev løftet og gennemhullet, ligesom tegltaget paa vaabenhuset blev beskadiget. Den anden bombe faldt paa en eng i nærheden uden at anrette skade. Foruden sprængbomber er der nedkastet en del brandbomber. Kun en af disse ramte kirken, hvorved loftet blev antændt. Det lykkedes dog tililende folk at faa ilden slukket, uden at der skete nævneværdig skade. De øvrige brandbomber faldt i nærheden af kirken uden at anrette skade.«

Endelig er der med hensyn til kirkerne at bemærke, at det paa grund af rystelser fra luftværnsbatterier og bombenedslag i 1942–43 blev nødvendigt at foretage omfattende restaurering af Guldager kirkes kor.

Det siger sig selv, at tyskerne tit havde kig paa kirketaarnene. Hvad sognepræsten i Varde, *Eller,* fortæller, er sikkert typisk for, hvad der er sket mange steder:

»Engang i 1942 fik jeg besøg af en løjtnant, der skulle spørge fra obersten, om man under luftalarm maatte oprette observationsposter i kirketaarnet. Jeg svarede, at det kunne jeg ikke give tilladelse til. Kirken maatte ikke bruges til militære formaal.

Dette var ikke militært; det var til observation af hensyn til byens sikkerhed.

Jeg fastholdt min vægring. Et par dage efter var der menighedsraadsmøde, hvor jeg forelagde sagen, og man lovede at staa bag mig.

Der kom saa brev fra obersten. Posterne ville blive oprettet. Han sendte en soldat hen til mig med kvittering for kirkenøglen; saa ville jeg nok aflevere denne til soldaten. Soldaten kom. Jeg gav ham ingen nøgle, men sagde, jeg skulle skrive til obersten. Jeg meddelte saa denne, at jeg maatte fastholde mit standpunkt; med min tilladelse kom der ikke militære vagtposter i kirketaarnet. Jeg ventede spændt paa resultatet. Det kom en uges tid senere i et brev, der meddelte, at politimesteren (Simony) havde henvist ham til vandtaarnet, og da dette havde vist sig at være bedre egnet til formaalet, blev posterne oprettet der.«

Talrige af præstegaardene har været delvis beslaglagt af tyskerne. Fuldstændig har beslaglæggelsen været af præstegaarden i Allerup (Sneum-Tjæreborg pastorat). Under sognepræst *Kinchs* arrestation benyttede tyskerne størstedelen af præstegaarden paa Holmsland, medens de under vakancer har disponeret over Andst og Roager præstegaarde. Ved pastor *Groves* forflyttelse benyttede de lejligheden til at tage hele Obbekjær præstegaard i besiddelse, og da embedet ikke blev opslaaet, kunne de blive der lige til kapitulationen. At gaa fra stue til stue i den før saa hyggelige præstegaard er en trist vandring. Man forstaar knap, hvordan mennesker kan bære sig ad med i den grad at ramponere lejlighed og hus. At faa præstegaarden sat i stand vil blive en overmaade bekostelig opgave.

Rare forhold har der ikke været de steder, hvor tyskerne lagde beslag paa en del af præstegaarden. Et sted indrettede de en slags officersbordel i præstens lejlighed, medens han og hans familie maatte bo i husets kvistværelser. Et andet sted brugte de først konfirmandstuen til noget i retning af et mekanisk værksted, senere til systue. I systuen var der et evindeligt rend af soldater, næsten til alle døgnets tider og af tvivlsomme »damer«, hvoraf nogle var fra paagældende by.

Som andet steds er der ogsaa her præster, der har været fængslet, maatte flygte til Sverige eller maatte gaa under jorden.

I *Rald* og *Sandbæks* bog »Den danske kirke under besættelsen«, har provst *Aastrup,* der fra omkring den 11. januar 1944 opholdt sig i Sverige, redegjort for det kirkelige arbejde,

som danske præster udførte derovre blandt deres landsmænd.

En præst her fra stiftet – valgmenighedspræst *Helmig* fra Ringkøbing – har udført et meget nyttigt arbejde ved at redigere »Morgenbladet« i dets illegale periode, da det havde flere venner end senere.

Skal der nævnes præster i denne oversigt, er der imidlertid to navne, der kommer i forgrunden: sognepræst *Kaj Munk*, Vedersø, dræbt den 5. januar 1944, og sognepræst *P. Bentzen*, Esbjerg, dræbt den 25. marts 1945.

Den første begyndte med at gøre navnet Vedersø kendt i hele landet. Han gjorde siden navnet kendt i hele den civiliserede verden. Medens han levede, var der vidt forskellige meninger om ham. Dette var forstaaeligt nok, fordi han var den mærkelige personlighed, han var, en personlighed, hvis inderste væsen nutidens og fremtidens litteraturhistorikere vil søge at skildre. Efter hans død kan der kun være een mening om ham, idet han staar som et straalende symbol for den kamp, der er blevet ført i Danmark.

Alle husker vi, hvorledes det greb og rystede os, da meddelelsen om, at han var blevet myrdet af tyskerne, naaede os.

I aviserne kom der ikke til at staa meget om det, der var sket. Censuren laa tungt over dem. »I »Ribe Stiftstidende« for 5. jan 1944 stod der under overskriften: »Kaj Munk dræbt af ukendte personer« kun følgende:

»Forfatteren, pastor *Kaj Munk* blev i gaar eftermiddags opsøgt i sit hjem i Vedersø af fire mandspersoner, der erklærede at være myndighedspersoner, og at de havde til opgave at anholde ham. Kaj Munk blev derefter ført bort i en bil. I morges er han fundet liggende dræbt i en plantage ved Silkeborg bakker. Han var blevet aflivet ved revolverskud. Politiet har konstateret, at de fire personer, der har afhentet Kaj Munk i hans hjem, ikke tilhører nogen myndighed. Der er etableret en stor eftersøgning efter de paagældende personer.«

Der var ikke mange lighedspunkter mellem Kaj Munk og sognepræsten i Zions kirke i Esbjerg – udover dette, at de begge var sognepræster med liv og sjæl.

Om pastor *Bentzen* skrev biskoppen over Ribe stift i et brev til præsterne af 27. marts 1945:

Idet vi gaar ind i den stille uge, rammes vi af den rystende meddelelse, at atter er en af vore embedsbrødre indenfor Ribe stift bortrevet ved en voldsom død. Pastor P. Bentzen var en nidkær og uforfærdet ordets tjener, der aldrig sparede sig selv, naar det gjaldt om at bringe hjælp til dem, der var i aandelig nød, og kalde mennesker til vor Frelser. Hans minde vil leve i Zions sogn, hvor han havde sin gerning i henved tyve aar, og i den by, hvor han følte, at det var rigt at være præst. Og fra hans bratte bortrivelse skal det lyde til os i hele sin alvor: »Lad os arbejde, medens det er dag; der kommer en nat, da ingen kan arbejde.«

Flere steder fra lyder der vidnesbyrd om, at der efter befrielsen fremkom en vis kirkelig afslappelse, naar man ser bort fra de store mindegudstjenester. Forrest blandt disse staar mindegudstjenesten i Ribe domkirke søndag den 10. juni 1945, arrangeret af region III i mindet om de faldne fra nævnte region.

Større konventer i Ribe stift

Ribe konvent blev oprettet 1848. Ved en gudstjeneste prædikede pastor *Boesen*, Vodder, medens pastor *Gottlieb*, Ø Linnet, forrettede altertjeneste. Fmd var pastor *Dines Pontoppidan*, Ribe. Dette konvent bestod i flere aar (Carsten Petersen, Slesvigske præster, s 161).

Der har gennem mange aar været lokale herredskonventer, men der har ogsaa været betydende større konventer, som ikke holdt sig til herredsgrænser, og om disse foreligger der bl a trykt kildemateriale i pastor *S. Sandvads* bog om *Det vestjyske jernbanekonvent* 1880–1930, udg 1930 og i pastor *K. Høgsbro Østergaards* afhandling om det *sydvestjyske konvent* 1882–1912 (Ribe st aarb 1952, s 85 f). Nu er der foruden konventerne i stiftets sønderjyske del mindst 3 større konventer: Ribe-Gørding herreders konvent, »Kongeaakonventet«, et for Varde-egnen, samt Jernbanekonventet (fra Varde til Lemvig).

Baggrunden for konventerne var maaske 1) dels *D. G. Monrads* cirkulære fra 1848, der anbefalede oprettelse af konventer (omfattende præster og lærere) hvis forslag i forbindelse med bisperaadet skulle bidrage til løsning af kirkepolitiske problemer, saa de havde en halvofficiel karakter, 2) dels at den vestjyske længdebane var blevet aabnet 1875, saa det var lettere at samles. Men mange havde alligevel i afsides hedesogne lange og slette veje at køre. Protokollerne fra disse konventer giver et godt indblik i kirkeliv i Vestjylland og i egnens præstehistorie og hvad der optog præsterne. Eet konvent skal særligt omtales (der var flere andre) som type paa dansk præstekonvents-virksomhed:

Det ældste konvent maa ifølge *Sandvad* være *Det vestjyske jernbanekonvent*. Trangen til at samles var opstaaet ved de grundtvigske vennemøder og pastor *Møller*, Borbjerg, havde i 1860'erne samlet præster til konventer, der førte til de offentlige vennemøder i Holstebro. 1870 indbød pastor *Plesner*, Vedersø, egnens præster til et todages møde i Vedersø. Her var ikke gudstjeneste, men offentligt møde paa præstegaardens store gaardsplads, hvor præsterne *H. Bech*, Lem, *N. J. Jensen*, Mejrup, og *G. N. Bugge*, Ryde, talte. Jernbanekonventet er stiftet en sommerdag 1880 i Aadum præstegaard, hvor *Laurids Nyegaard* var præst. Præsterne *Plesner*, Vedersø, *Riemann*, Lem, *Petersen, Alslev* og *Olrik*, Ølgod var ihvertfald med, maaske ogsaa *Brandt*, Kvong. *Olrik* var formand 1880–89, og snart kom *S. T. Balslev*, Dejbjerg med. Skrevne love fandtes ikke, men 1886 indførtes en protokol, begyndende med et møde hos pastor *Helweg*, Velling, hvor præsterne *Plesner, Hansen*, Staby, *Wahl*, Lem, *Olrik, Schjørring*, Ølgod, *Engberg*, Hemmet, *Balslev*, Dejbjerg, *Mygind*, Hodde, og provst *Vilstrup*, Borris var tilstede, flere med hustruer. *Mygind* prædikede, og *Helweg* indledte i haven om skriftemaalet. Det næste konvent holdtes hos pastor *Vedel*,

Torstrup, som ikke var med første gang. Hans hustru laa syg og døde 1887. Der holdtes 4 møder aarligt, og der maatte ikke serveres mere end to retter mad til middag, men de »skulle være solide«. Denne bestemmelse medførte, at da den unge fru *Thyssen* i Sdr Omme trakterede med kødsuppe, peberrodskød og stikkelsbærgrød, gik der en trækning af ubehag over *Riemanns* ansigt. Han lod desserten gaa sig forbi, synligt indigneret over, at de andre lod sig grøden smage. Han erklærede med høj røst, at han ikke spiste grøden ... »for at demonstrere«, og det forsonede ham ikke, at fru *Thyssen* oplyste, at grød og fløde var præstegaardens egne produkter. *Olrik* reddede situationen ved en sindrig fortolkning: kødsuppe er kun ½ ret, suppekødet den anden halve ret. – Pastor *Sandvad,* var fra 1884 et skattet og bærende medlem af konventet.

Fra begyndelsen holdtes møderne i præstegaardene. Senere blev det skik at holde 3 møder i præstegaardene om sommeren, og saa holde et vintermøde skiftevis i Varde, Skjern og Ringkøbing. Senere kom Esbjerg med som mødested. Saa benyttedes byens kirke til gudstjeneste og konventet blev holdt paa byens højskolehjem. Boghandler *Madsen,* Tarm, var forøvrigt ogsaa vært ved nogle gode møder i Tarm. 1904 var konventet indbudt i juni af fru *Tang Valeur* til at holde møde paa Nr Vosborg. Det var vist pastorinde *Ingerslev,* Jerne, som var født Valeur, og ivrigt konventsmedlem, der stod bag indbydelsen. Der blev forhandlet om børns altergang, efter fru Ingerslevs forslag. *Sandvad* indledede. P gr a de store afstande holdtes møderne i 2 dage, og Sandvad fortæller med glæde om to-dageskonventerne i hans pgd i Tim og Stauning. Det gav meget at bestille for præstekonerne, men det gav ogsaa anledning til roligt, berigende samvær og samtaler, og sognefolket var altid gæstfri, præsterne blev jo indkvarteret ude i sognene. Pastor *Schjørring,* Aadum, var konventets sekretær 1883–93, og fra disse aar foreligger fyldige og interessante referater. Fra konventerne anføres: 1889 i Vedersø, hvor *Balslev,* Dejbjerg, indledte om benyttelse af skolelokaler til oplysende og opbyggelige formaal. Anledningen var et cirkulære, hvor det blev forbudt at benytte skoler til foredragsforeninger, som i cirkulæret blev betegnet som »politiske« foreninger. Det var i provisorieaarene, og ministeriet *Estrup* frygtede politiske møder. Og da man endnu ikke havde faaet forsamlingshuse, fandt man det praktisk at benytte skolerne om aftenen eller om søndagen. Præstere vedtog i Vedersø at søge udvirket en lempelse af cirkulæret.

1890 i Jernved: Pastor *Konstantin-Hansen* indl: »Kirkelig frihed særligt i forholdet til de af folkekirken udtraadte menigheder.« *Helweg* og *Mygind* blev bemyndiget til at forhandle med biskop *Balslev* om det nødvendige fri fællesskab, især nadverfællesskab, med de fri menigheder. Samme aar i Tim: »*Sandvad* indl om »Den kristelige forkyndelses forhold til tidens tanker«: At forkynde det gamle evangelium uden derfor at staa uforstaaende over for tidens rørelser, især de sociale. Nu havde man faaet svar angaaende skolelokalernes brug: Foredragsforeninger skulle ikke udelukkes, da de ikke kunne anses for at være politiske. Biskop *Balslev* havde paa henvendelse fra konventet i Jernved svaret, at han ønskede sagen forelagt for kirkeraadet ved en skriftlig henvendelse. Den fik 21 underskrifter fra konventet.

Særlig interessant er drøftelsen om den *fremstormende socialisme.* Det gik livligt til 1892, da *Vedel,* Torstrup, indledte om kirkens forhold til socialismen og socialdemokraterne. Det havde lydt fra arbejderside: »Gid præsterne ville støtte os!« men »kirken bryder sig ikke om smaafolk!« *Vedel* mente ikke, at man i socialdemokratiet skulle se et tidens onde, der skulle bekæmpes, socialdemokratiet har en sandhed i sig, som kirkens mænd maa forstaa og støtte. *Riemann* hævdede, at Jesus ikke var kommet som social reformator. Det skulle præsterne heller ikke være. *Engberg* kunne ikke se, at der var noget punkt, hvor vi kunne mødes med socialdemokratiet uden som modstandere. Vi maa ideligt holde paa, at mennesket ikke skal leve af brød alene, *Morten Larsen* saa i socdem den store fjende, der skulle bekæmpes. Naar man siger fra den side, at Jesus var den første socialist, saa er det den største løgn, der kan siges. Jesus gav alt sit bort, men socdem kræver deres ret. Kristendom begynder med at give afkald. Denne modsætning bør aldrig skjules. Socialismen er det store onde, den skal ikke overvindes med det onde, men med det gode. Socialismen er alles kamp mod alle. Menigheden er dens aller stærkeste modsætning. *Konstantin-Hansen* sluttede sig til *Engberg* og *Morten Larsen,* mens *Mygind* betonede forskellen mellem de socialdemokratiske tanker og saa den maade, hvorpaa socdem fremførte disse. Samme emne drøftedes oktober 1892 hos *Mygind* i Hodde. Han holdt paa, at socdem skulle føle, at vi kristne betragtede dem som brødre, og at præsterne ikke tilstrækkeligt havde vist sig som arbejdernes venner. Derfor har vi ikke aandens myndighed til at sige dem, hvad de trænger til: »Omvend jer fra de daarlige veje!« Det er sagt, at den grundtvigske indsats i denne sag er sket gennem højskolerne, men, spurgte *Mygind:* Har vi brugt højskolefolket? *Morten Larsen* og *Olrik* gik imod *Mygind:* Vi kristne har ikke med »masserne« at gøre, men med den enkelte. *Kirkegaard,* Alslev, syntes at sammenblande socialister og fritænkere, gik imod Mygind. Der faldt mange stærke ord, meningerne var stærkt delte. *Olrik* hævdede, at, »ved flid, arbejdsomhed og ærlighed skal vi komme frem, men socialisterne vil drikke og dovne, og lade familierne sulte«. Men *Jørgensen,* Ho, spurgte om præsterne ikke ogsaa skulle træde op mod de rige, fordi de nyder verdens goder og glemmer de fattige. Mygind sluttede debatten med at sige, at naar socdem er ved at blive ligegyldige med kirken, tvinges præsterne til at se, om der ikke er forsømmelse fra deres side. Man sluttede med at synge: »Guds fred er mer end englevagt ...«

I 1892 var der 20 medlemmer, og man drøftede, om man skulle dele konventet i en nordlig og en sydlig del. Men man ville blive sammen i eet konvent. 1893 var der møde hos *Kirkegaard,* Alslev (om præstefrihed) hos *Kragh,* Vemb (om den nyere bibelkritik), 1894 var der

vinterkonvent i Varde, hvor *Schjørring* indledte om Luther og Grundtvig i anledning af professor Henrik Scharlings lille skrift: Luther *eller* Grundtvig«, hvortil professor Fr. Nielsen havde svaret med et skrift: »Luther *og* Grundtvig«. I den lange forhandling var de fleste enige med *Fr. Nielsen, Varming,* Guldager savnede Luthers dybe syndserkendelse i Grundtvigs salmer. *Vedel* advarede mod at tage Grundtvig som et rov: »Har jeg Grundtvig, saa har jeg dermed ogsaa Vorherre!«

1894 konvent hos *Tarp,* Lunde: Otto Møllers bog: om determinismen. *Mygind* og *Riemann* var glade for Otto Møllers bog. Determinismen ansaas for at være et værn mod gerningsretfærdighed. Et brev fra pastor *Th. Helweg,* USA (se sp Idestrup) til sin fætter, *Helweg,* Velling, om danske i USA, blev oplæst og vakte interesse. Det andet møde 1894 holdtes i Lem hos *Wahl,* der indledede med »en ret skarp kritik over visse medlemmers synder over for konventet, nogen skjult hovmod og nogen mangel paa alvor« og ankede over, at det stadig var de samme mænd (de 5–6 benaadede), som blev anmodet om at tjene ved konventets gudstjenester. De næste møder holdtes hos *Vedel* i Torstrup (En katolsk præsts bog om 50 aar i den katolske kirke), og 1895 hos *Thyssen,* Ølgod. Han blev formand, og i de 6 aar han var fmd blev protokollen ikke ført. Derefter blev protokollen kun ført ganske kort. I oktober 1917 var konventet gæster hos *Jacob Appel* paa Askov højskole. 1919 indledede *Morten Larsen* om kirkeligt samfunds opgaver i Vestjylland. Samme aar indledte *Clausen-Bagge* i Velling om »Det almindelige præstedømme, teori og praksis«. I 1921 i Føvling, hvor pastor *K. Skaarup* indledte om genfødelse, og 1920 (i Naur, Fredsted: børnealtergang). De følgende møder omtales ikke i jubilæumsskriftet. Men nu begyndte bilerne at gøre samkvemmet lettere. 1928 arrangerede *Kiilerich,* Nr Nebel, en biltur til Blaabjerg, og i øvrigt drøftede man ivrigt Rørdam-sagen i Ryslinge og andre aktuelle emner.

Blandt konventets medlemmer var *Plesner,* Vedersø, den mest særprægede. Han var som en patriark med faderlig mildhed og myndighed. Midt i sin dybe alvor kunne han more sig kosteligt over det, han fandt humoristisk. Et andet meget prægende og særpræget medlem var *Morten Larsen.* Han var ikke saa sikker til at møde i konventet som Plesner, men hans bidrag havde altid vægt, baade ved gudstjenester og i forhandlingerne. *Wahl,* Lem, var af en helt anden natur. Mange ville maaske sige, at han var en underlig een. Han var ogsaa i høj grad aparte, men dermed var ikke nær alt sagt. Han var paa sin maade med til at give konventet dets fysiognomi, denne mærkelige skikkelse med sit vildmandsskæg. Han sad inde med ikke saa lidt viden paa flere omraader, havde en rigdom af tanker i en noget uordnet form, og nogen god taler var han ikke, tit noget uklar. Morten Larsen kunne under en forhandling ret skarpt raabe til ham: »De blander jo alting sammen, Wahl, Gud og Fanden, Himmel og Helvede!« Paa tomandshaand kunne han fremsætte fortrinlige tanker, han var en ægte lærling af Grundtvig, men kritisk over for den fladbundede grundtvigianisme. Han kunne sige: »Der er to slags kristendom i Lem, som jeg ikke synes om: missionshuskristendom og forsamlingshuskristendom!« Han kunne ogsaa kalde grundtvigianerne for vor tids farisæere. Men han var altid en glad og gæstfri vært ved konventerne. Han kunne optræde smurrigt, naar han f eks foreslog ved middagsbordet, at de skulle synge: I skoven skulle være gilde... *Wahl* var paa post mod selv den mindste forlorenhed. Under en forhandling, som blev holdt en sommerdag i en præstegaardshave, lagde Wahl sig saa lang han var paa ryggen og lidt efter snorkede han (mente man), men han hørte hvert ord, der blev sagt. Wahl kom meget flittigt i konventet, han kunne ikke undvære fællesskabet. – 3 af præsterne omtales som særligt betydende medlemmer af konventet: *Riemann,* Lem, *Balslev,* Dejbjerg og *Helweg,* Velling, (se disse sogne) *Balslev* var formand til 1892. Pastor *A. Kristensen,* Kvong, var ogsaa et skattet medlem, han skrev gode sange og fortællinger og mange lødige indlæg i Morten Pontoppidans: Frit vidnesbyrd.

Jernbanekonventet gjorde sig vel ikke særligt gældende udadtil, men et par gange gjorde det dog en lille indsats for kirkelig frihed. Grundtvigs kirkesyn og frisind skulle være det samlende, og pastor *Sandvad,* som saa beskedent holder sig tilbage i jubilæumsskriftet, var i mange aar den, der bar konventet og værnede om grundlinien.

Flere sange er skrevet til konventets pris.

Ved 25 aarsfesten, som holdtes 25. juli 1895, i Ølgod, havde *Riemann* skrevet en pompøs sang: »I Jesu løvsal der vil vi bo bag fredens frugtfyldte grene« (til melodien: Paa Vossevangen, der vil jeg bo):

De jyder gæve vi bor iblandt
de siger: »Stævn efter evne«,
af dem vi lærte, at det er sandt,
vi farer bedst paa det jævne.

Storagtig tavshed vi gi'r dada
Storagtig talen, den ler vi a'!
Og sammen bor med alvorsord
til salt for sjælen lidt gammen.

Laurids Nyegaard digtede:

Vi samles nu paa præsters vis
af Morten Luthers skole,
der synger vi Vorherres pris
udi hans husdragts kjole.

Vi elsker frihed, aand og liv
i Herrens hjertebundne,
og fred, bag kamp foruden kiv,
af sejre, dyrt os vundne.

Her mødes Vesterhavets brum
og hedelærkens kvidder,
og hjejlens pip og biens sum
hen over lyngens vidder,

og sang sig sammen i Guds hus,
paa hvert et sted, hvor takten
i kirkesangens orgelbrus
slog an med samlingsmagten.

Mens heden skifted præst paa præst,
KONVENTET blev paa pletten,
til 25-aarets fest
for fædre og for ætten...

Pastor *A. Kristensen,* Kvong, havde skrevet en sang: Kom lad os synge for Herren en sang, hvor hver 3. linie i 1. vers var: »Gud med

os«, hver 3. linie i 2. vers var: »Indtil i dag«, hver 3. linie i 3. vers var: »O Gud ske lov«.

Til 50 aarsfesten 3. juli 1930 i Skjern digtede *Sandvad* om det kristne fællesskab:

> Fællesskabet i Herrens hus
> hver gang aandens vingesus,
> medens støvets tunger gløde
> kalder os til vennemøde,
> er os et glimt fra Himmerig . . .

De flg vers handler om fælleskabet om ordet, daab, nadver, tro, haab og kærlighed, livet, lyset, glæden, freden, fællesbønnen og slutter:

> Fællesskabets jubelkor
> ej forstumme skal paa jord.
> Men engang i helgenkæde
> samlet vi Guds pris skal kvæde
> i vor Herres Jesu navn.

Om det **sydvestjyske konvent** 1882–1912 fortæller pastor *K. Høgsbro Østergaard* paa grundlag af den meget udførlige protokol, at det blev stiftet 25. maj 1882 efter indbydelse af pastor *Valeur*, Guldager, og indbydelsen omfattede præsterne i Ribe-Gørding, Skads, Øster-Vester og Nørre Horne herreder. Konventets møder holdtes i Varde, og man paatænkte at udstrække indbydelsen til præster i Holstebro- og Lemvig-egnen og i Hammerum herred, men det var for stort et brød at slaa op, 1884 dannedes et konvent for egnen nord for Ringkøbing. Den ældste medlemsfortegnelse omfatter 42 medlemmer, hvortil er føjet 13 ny navne. Disse præster var af alle retninger, grundtvigske, IM, højkirkelige, modsat Jernbanekonventet, som var grundtvigsk. 1883 vedtoges det, at hvert medlem maatte medtage 2 lægmænd, og 1886 vedtoges det, at alle fastansatte lærere havde adgang, og 1887 fik præstekonerne sammen med lærerkonerne adgang til at overvære møderne. Senere fik præstekonerne endog lov til at deltage i forhandlingerne paa lige fod med lægfolkene og lærerne. (Ved det store Askovmøde 1881 om kirkelig frihed fik ikke een af de 200 deltagende kvinder lov til at underskrive den vedtagne adresse). Da der ved det første møde skulle vælges formand, fik indbyderen, *Valeur*, kun 13 stemmer, mens *P. N. Petersen*, Alslev, fik 15 stemmer. Dette tyder paa, at der var flest grundtvigske præster i konventet. Valeur repræsenterede den Martensenske linie, mens der kun var ganske faa IM præster (*Hoff*, Ansager, *Nyeborg*, Vildbjerg). Formændene skiftede tit, møderne holdtes først i Varde, fra 1898 skiftedes mellem Varde og Esbjerg. Møderne holdtes i maj og oktober, som rene forhandlingsmøder, kun enkelte gange var der gudstjeneste. Foredragene holdtes som regel af konventets medlemmer, *Riemann* var en af de hyppigste talere, men ogsaa *P. N. Petersen* og *H. L. Engberg* holdt for flere gange. 1907 talte docent *Oscar Andersen* (hvad vi fik, og hvad vi ikke fik ved reformationen), og samme aar talte docent *J. P. Bang* (Menigheden og bibelkritikken). I øvrigt havde man ved de 87 møder, der refereres i protokollen alle mulige teologiske og praktisk-kirkelige emner fremme, bl a kan nævnes spørgsmaalene om kirkeforfatning, om bibelkritikken, og om det sociale spm. Det blev første gang taget op af *Uffe Birkedal*, Ribe, der mødte døve øren for sit krav til kirken om »at komme denne bevægelse i møde i dens ønske om social retfærdighed, præsterne maa ikke staa paa kapitalisternes side og bavle eller lukke øjnene for menneskelighedens opgave. Vi skal gaa ud i kampen og bevare kristendommens indflydelse over for folket. Ganske praktisk. Indre Mission gaar her foran den grundtvigske retning. Vi sejler med lig i lasten. Vi skal alle kaste af, hvad vi evner, i de nærmeste krav. Vis mig din tro af dine gerninger! Man maa gerne kalde mig rationalist. Men det er bedre at være en nutidsprædikant end en fortids. Vi skal tjene Herren ved at tjene tiden . . . »*Obelitz* kaldte dette foredrag ensidigt, *Kemp*, Jerne, sagde, at *Birkedal* havde forslugt sig, *Madsen*, Ansager: Den rette forkyndelse er den korsfæstede Kristus, hvorved kirken skal bevares. *Riemann:* Vi skal ikke jage efter opgaverne, men være stille og tage imod, inden vi har kraft til at gøre noget . . . »Ikke een var enig med *Birkedal*, og 1892 gik han ud af folkekirken og blev unitar. Et varsel herom har vi i hans slutreplik ved konventet: »De, der hører folkekirken til, er de vantroende. De kristeligt troende medlemmer hører til den hellige, almindelige kirke.« Noget lignende gik det pastor *A. Birke*, da han 1908 talte om samme emne, ganske vist mere sagligt end Birkedal, og *Ingerslev*, Jerne, straks tog ordet efter foredraget: Jeg kan ikke forstaa dette kristeligt-sociale, selvom jeg vel i grunden er lige saa radikal som de »sociale« præster . . . Mødet var ret bevæget og fik ikke nogen egentlig afslutning.

Pastor *G. Kelstrup*, Malt, skriver:

Den anden verdenskrig standsede et ældre konvent, kaldet »Askovkonventet«, som bestod af mest ældre præster fra egnen, dog ogsaa yngre som *Due*, Gesten, og *Sarnæs*, Harte. Desuden var der lægfolk som læge *Heuch*, Vejen, og fru *Ingeborg Appel*, Askov. Vanskelighederne ved at komme sammen efter at krigen havde standset bilerne, havde medført, at dette konvent ikke havde været samlet i nogle aar.

I 1942 kom *Dons Christensen* til Askov og *Præstholm* til Føvling, og i foraaret 1943 *Kelstrup* til Malt. Paa initiativ af *Dons Christensen* begyndte disse tre sammen med *Due*, Gesten, dr phil *Jens Kruuse*, som da var lærer paa Askov, og *Østergaard*, Aastrup, et nyt konvent. Det blev utvivlsomt en væsentlig aarsag til, at det gamle Askovkonvent aldrig kom i gang igen.

Snart efter kom nuværende domprovst *Jørgen Bøgh* som lærer paa Askov med, og i aarenes løb adskillige af egnens præster, ogsaa udenfor provstiet.

Konventets præg er meget kammeratligt. Theologisk kan det vel betegnes som grundtvigsk med hældning til venstre og Tidehverv. Dets formand har fra starten været nuværende biskop *Dons Christensen*, Ribe.

Nu er omraadet delt mellem mindst 3 konventer: Kongeaa-konventet for Ribe-Gørding herreder, Varde-konventet for Varde-egnen og Jernbanekonventet fra Varde til Lemvig. Hvilket af disse konventer, der er afløser for det sydvestjyske konvent, lader sig ikke afgøre.

Der findes flere Indre Missions konventer. Det største er vist *Sydvestjysk Missionær- og Præstekonvent,* der stiftedes 1897. Nuv fmd er sømandsmissionær *P. Lodberg Jensen,* Esbjerg. Ca 40 medl. Paa Ribe-egnen ledes et IM konvent af pastor *Ingv. A. Nielsen,* Vilslev, stiftet 1928 (10–15 medl).

Desuden har der været konventer med IMs præg og mindre herredskonventer.

Menighedsraadsforeninger findes i alle provstier.

Menighedsraadsforeningernes landsformand (til 1966) bor i stiftet, gdjr *Jens Hansen,* Nustrup.

Præsteslægter i Ribe stift

Fra Ribe stammer slægten *Øllgaard.* Fra Seem præsteslægten *Varming,* og slægten *Harboe* har navn efter Hardsyssel.

Det sidste aarh har ikke været præget saa stærkt af slægtstraditioner som i andre stifter. Præsterne flyttede fra det barske klima her. Stiftsprovst *C. F. Koch* (1885–95) var fader til biskop *G. Koch* (1901–22, stamt 50). Stærkest har traditionen været i *Borris-F,* hvor provst *C. J. L. Krarups* (sp der 1794–1819) datter blev gift med eftermanden, ksstrd *C. N. Vilstrup* (1819–72), den sp som har siddet længst tid i samme embede i stiftet. Han efterfulgtes af sin søn, provst *H. S. Vilstrup* († 08), saa der var kun 3 sp det vidtstrakte Borris-F 1794–1908, alle i familie med hinanden. (Stamt 52).

I *Skanderup* sad slægten *Buch* i 3 led 1580 –1691, i *Grimstrup-VN* var fader og søn af slægten *Friis* sp 1710–85, i *Hjarup* sad fader og søn af slægten *Find* 1837–96, i *Lønborg-E* var fader og søn af slægten *Bloch* sp 1799–1855.

Sønderjylland udgør præste- og slægtshistorisk en landsdel for sig. Sønderjylland var tidligere mere end andre danske egne gennem tiderne præget af bestemte præsteslægter, ofte gn mange led. Slægten *Brorson* (Stamt 15) har talt 29 præster i flere led, begyndende i *Randrup,* hvor slægten sad i 3 led 1649–1704, med *Hans Ad. Brorson* 1721–29. Slægten *Ewald* har talt 10 sp, slægten *Wedel* har talt mange præster (Stamt 94), 2 led i Døstrup 1685–1754, 2 led i Rejsby 1655–1749, 2 led i Nustrup 1660–1733.

I *Døstrup* var der slægtsforbindelse mellem alle præsterne fra reformationen til 1865, idet Knud Jensen (sp her 1537–86) efterfulgtes af sin søn, Jens Knudsen (1586–1602), hvis enke giftede sig med eftermanden, Mikkel Andersen (1603–41), der efterfulgtes af sin søn, Jens Mikkelsen (1641–67). Hans enke giftede sig med eftermanden, Gregers Hansen Stauning (1668–85) og hans steddatter giftede sig med eftermanden, Nissenius Wedel (1685–1737), der efterfulgtes af sin søn Søren Wedel (1737–54), hvis datter giftede sig med eftermanden, Joh. P. N. Brorson (1754–91) af Nicolai k, Kbhvn, og hans datter giftede sig med eftermanden, *Michael Koch* (1791–1821), der efterfulgtes af sin søn *Gabriel Koch* (1821–65), hvis søn var ovennævnte stiftsprovst *C. F. Koch.*

I nyeste tid: Pastor *R. Jørgensen,* Rømø (1922–50), af hvis sønner den ene blev sp Rømø 1954, den anden i Ballum-Skads 1964.

Se i øvrigt indledningen til Haderslev stift.

Den kirkelige statistik anføres sidst i dette bind. (Tallene for 1965 var ikke indløbet, da trykningen af dette bind begyndte marts 1966).

Biskopper

Siden reformationen

1. 1537–1541: **Johan Wandal**, (lat Slavus, Vandalus), * c 1490 i Hildesheim stift, antagelig af vendisk slægt, † 1541, studerede i Wittenberg, indkaldt af hertug Christian (III) som lektor v Haderslev kapitel, hvor man kan tale om en ev *præsteskole*, W fik indflydelse paa den haderslevske kirkeordinans. Melanchtons discipel, humanist og teolog, deltog 1537 i udarbejdelsen af den danske kirkeordinans, nidkær biskop, men hans ringe kendskab til det danske sprog lagde ham hindringer i vejen. Hans latinske forelæsninger i Ribe fik betydning for de vordende præster. Deltog i bispemødet i Kbhvn 1540. Fra hans bispetid stammer den betydelige »Ratio visitationis præpositorum (Khst saml VI, Ny khst saml VI, 24 flg, HF Rørdam i kirkekalender flg, Selsv st II, 21).

2. 1541–61: **Hans Tausen**, * 1494 i Birkende, † 1561, den danske reformations førende skikkelse. Om hans liv og virken se Kirkelex IV, 500 flg, Rørdam i Ny khst saml III, Kbhvn univ hist I, 446, Ribe festskr mm samt her III, s 19. Samtlige præster i stiftet begærede, at han skulle blive biskop her. Man undres over, at han ikke blev superintendent 1537, men det menes, at hans forlig med biskop *Rønnow* havde stemt kongen ugunstigt mod ham. *Hans Tausen* blev indviet april 1542 af *Bugenhagen* i Ribe domkirke ved den herredag, da de saakaldte *Ribe-artikler* blev udarbeidet og stadfæstet som tillæg til kirkeordinansen. Han virkede her med sin vante iver, øvede indflydelse paa sikringen af den ny kirkeordning ved bispesynoderne 1544 og 1555. Der var mange vanskeligheder i stiftet, baade religiøse og sædelige, men man har ikke indtryk af, at han formaaede at fortsætte vækkelsestidens stærke aandelige røre. Som betegnende nævnes hans hyrdebrev, der skulle behandle »præsters fristelser«. Det handler ikke om kampe og anfægtelser, men advarer mod gendøbere, snaadoms- og trolddomsudøvere. Med stor flid tog han sig af skole- og hospitalsvæsen, holdt selv teologiske forelæsninger og fortsatte sin litterære virksomhed. 1543 fik han privilegium (i 20 aar) paa trykning af en hel dansk bibeloversættelse, men den udkom aldrig. 1544 udgav han en forbedret salmebog (den gik tabt, genoptrykt 1553, se Nutzhorn: Salmesang, s 293 flg), han udgav flere perikopeoversættelser, 1552: »Pater noster med en føie forklaring,« men han fik ikke udgivet sin bearbejdelse af Veit Dietrichs kollekter.

Han var frygtløs over for egenmægtige adelsmænd, der forholdt kirken dens ret (han var ikke bange, da en vred adelsmand trængte sig ind paa livet af ham i Ribe domkirke), men der var ogsaa anden modstand, som maaske kan skyldes hans heftige sind og egenmægtige indgreb, hvilket kunne berede ham nederlag, som f eks 1555 i Lintrup, hvor herremanden og sognefolket stod sammen, og kongen maatte befale Tausen at holde kirkeordinansen. 1555 fik T præsternes lønforhold forbedret ved et klemmebrev. Han forfattede ogsaa salmer. Efter hans død opstod sagnagtige traditioner om ham. Bryderierne i de sønderjyske sogne kunne vække ønske hos ham om at blive fri for at visitere der. Han fik bolig i den ny bispegd i Skolegade. Som prædikant, kirkemand og biskop var han Luthers ægte discipel (Hal Koch). En statue af ham (ved Johs. Bjerg) er rejst v domkirken.

3. 1561–69: Mag **Poul Madsen**, * 1527 i Køge, fl t biskop i Kbhvn, † 1590, havde efter studier i Löwen været professor (hebr, græsk, pædagogik, dialektik) og rektor ved Kbhvn universitet. Man ønskede en lærd og gudfrygtig mand til Ribe for at bekæmpe de mange sekter. Han har hovedæren for Fr. IIs bibel, kreerede Niels Hemmingsen som dr theol 1570, viede Fr. II og døbte Chr. IV.

4. 1569–1594: Mag **Hans Laugesen**, (* i Ribe, ~ med Hans Tausens datter) havde studeret i Wittenberg, hvor han blev mag 55. *Niels Hemmingsen* var hans lærer i Kbhvn, blev 1555 lektor i Ribe og sp V Vedsted. Hans datter var ~ med Anders Sørensen Vedel.

5. 1595–1614: Mag **Peder Jensen Hegelund**, * 42 i Ribe, hvor hans fader var borgmester. Han gennemgik Ribe domskole (skolens rektor, den kendte salmedigter, *Hans Thomissøn*, var hans lærer), blev hører allerede 1558, kom til Kbhvn 61, boede et par aar hos *Niels Hemmingsen*, 1564–69 var han i Tyskland, de 3 sidste aar som hovmester for Niels Hemmingsens søn, studerede især i Wittenberg, blev 68 mag og samme aar skolemester i Ribe, lektor 80, og 1588 sp v domkirken i Ribe. Han var en af sin tids betydeligste skolemænd, og under hans humanistisk prægede ledelse blomstrede Ribe sk. Hans ideal var *Melanchton*, og han var maaske Ms ypperste discipel i Danmark. Han skrev et par latinske skolebøger, en salme (»Med sorgen og klagen hold maade« har han bearbejdet). Hans hovedværk er en 5 akts skolekomedie »Susanne«, opført 1576, trykt 1579, med et allegorisk intermedium »Calumnia« af ham selv, mens komediens vers er en bearbejdelse af Augsburg-rektoren Bircks »Susanne«. Hegelund skildrer i Calumnia bagtalelsens væsen. Begge dele er udg af Birket Smith 1890. H anvendte ofte ordsprog, han udgav, »ABC af bibelske ordsprog«, med tilføjelse af verdslige ordsprog 1588, men hans »Versiculi proverbiale«, der skulle være en moderne Peder Laale, fik han ikke fuldført. H

var ogsaa hist samler og spiller en rolle i Ribes historiske tradition. Om sin egen tid har han fortalt i sine almanakker (Det kgl bibl), en ofte benyttet kilde. Et uddrag er trykt i Magazin, t den dsk adels hist, I 1824, s 77 f, 151 flg. I 25 aar havde han sin gerning i Ribe, før han blev biskop. Mange af præsterne var udgaaet fra Ribe sk, og som biskop fortsatte han sin skolemestergerning. Hvert aar samlede han et herreds præster til »Kalende«, og i hans dagbøger kan man følge hans rejser, gudstjenester og visitatser. 1599 ved sin 5 visitatsrejse gav han sine kendte *regler for præsternes embedsførelse.* (i alt 43 punkter). Han havde sine besværligheder: Præsters lovovertrædelser, hekseforfølgelser, retssager om embedernes forhold, en voldsom kamp førtes om exorcismen v daaben, H var som nævnt mere Melanchtons end Luthers discipel i en tid, hvor der rejste sig en luthersk reaktion mod Niels Hemmingsen (der jo blev afsk) og kryptocalvinismen. Men H gjorde ikke bevægelsen over i kryptocalvinismen med. Han indtager en smuk plads blandt dem, der i renæssancetiden gav Danmark præg, han forener kærlighed til fædrelandet med en levende tro og arbejdede ærligt i den aand.

(Hans Lund i festskr, s 95 f, DBL IX, 528, Kinch: Ribe bys hist II, 1884, s 201 f, Danmark i fest og glæde I, 1935, s 209 f, Danske studier 1930, s 13 f, 1931, s 114 f).

6. 1614–29: **Mag Iver Iversen Hemmet,** * 1564 Hemmet. Faderen: Sp der. Var i nogle aar hos Tycho Brahe paa Hven for at studere astronomi, udg 1592 en kalender, blev rektor i Ribe, lektor i teologi i Ribe 96 og tillige sp V Vedsted. Var en dygtig rektor, i hans tid var skolen stærkt søgt. Han havde som biskop en pinlig sag med dr med *Chr. Bording,* kannik i Ribe, som han anklagede for at være hemmelig papist, og maatte gøre afbigt (Pont ann 3/155 og 3/731). Han rostes af Terpager for astronomiske, fysiske og medicinske kundskaber. Hældede til Resens ortodoksi.

N 241. Khst Saml 4 r II, 192.

7. 1629–34: Dr theol **Jens Dinesen Jersin,** * 1587 i Jersie. Faderen: Sp; udenlands 07–10, mag 10, rektor Sorø 11, udenl 15–19, prof i metafysik 19, sp Vor Frue k, Kbhvn 25, dr theol 30. Havde været lærer for Chr. IVs uægte sønner, (Gyldenløwe). Han udarbejdede 1622 paa grundlag af Knud Richardsens udkast en lille og en større latinsk grammatik efter den ny læremaade. Den blev af modstandere kaldt »Js. store og lille practica«. Efter heftig strid blev bøgerne trykt og metoden indført i skolerne. J blev i Tyskland paavirket af forløberne for pietismen, især *Johan Arnd,* og blev sp ved Vor Frue kirke, Kbhvn, hvor han vakte bevægelse ved sine prædikener og ivrige sjælesorg. I Ribe stift var meget i opløsning under krigen, og der var mange vanskeligheder. Han optraadte med stor kraft mod overtroen. 1631 udkom hans kendte: »Om mirakler, tegn og aabenbaringer og deres udlæggelse«. Meget kendt blev ogsaa hans to andagtsbøger: »Vera via vita« og »Troens kamp og sejr«. De udkom i talrige oplag, belyser ham som vækkelsesprædikant, der betoner den »levende« tro. J stod som teolog *Holger Rosenkrantz* og *Caspar Bartholin* nær. Han havde intet til overs for den tro, der ikke skaber nyt liv. Selv havde han oplevet en omvendelse. Da han blev kaldet til Vor Frue kirke, skal biskop Jesper Brochmand have sagt: »Hvad skal vi med den ateist her?«

Men Brochmands ord blev gjort til skamme ved Js ildfulde, vækkende forkyndelse, som »rystede mange forhærdede hjerter« og som vidnede om »den indre kamp, som han fornam hos sig selv«. (H d khst I, 298). Chr. IV ønskede ham som biskop i Ribe, hvor der krævedes en from og myndig mand under Trediveaarskrigen, da alt var ved at opløses. Stadig var han paa rejse i stiftet og til Kbhvn. Han døde, 47 aar gl, paa en rejse til Kbhvn, da der blev klaget over ham i anledning af et ubehageligt sammenstød i Mjolden kirke med en bonde, der til sidst gav biskoppen en ørefigen (under en visitats). Han var en af stiftets betydeligste biskopper. – Søn: Biskop, Kristianssand.

(S. M. Gjellerup: JDJ, 1870, J. Oskar Andersen: Holger Rosenkrantz den lærde, 1896, s 323 f, Khst Saml 2 r II, 664, V, 612, 3 r I 457 f, 486 f, DBL XI 573).

8. 1635–43: Dr theol **Hans Borchardsen,** * 97 Kbhvn, havde været lærer for Fr. III, blev mag 25 efter en længere udenlandsrejse, blev Jersins efterfølger som sp Vor Frue kirke, Kbhvn, dr theol 36. Hans datter blev gift med biskop Jacob Jersin, søn af forgængeren her. I hans tid foregik den uhyggelige hekseproces mod skrædderkonen Maren Splids. B var selv med til at foreslaa, at der skulle bedes om, at Gud »ville afsløre de skyldige Satans lemmer«. Han bekæmpede fanatisk pastor Jørgen Friis, Sevel, der var imod det subjektive fromhedsliv og Rosenkrantz' teologi, og fik Friis afsat for at »dadle pønitensen« (se her Sevel).

9. 1643–50: Dr theol **Erik Johansen Monrad,** * 07 Ketting, Als, studerede i Rostock og Kbhvn, sp Middelfart 37, sp Helligaands kirke, Kbhvn 42, dr theol 46, Brochmands discipel, samtiden roste ham for hans »honningsøde veltalenhed,« »behagelige foredrag og eksemplariske levned«. (Lkm, W, II, 143, N 395). Døde brat i Kbhvn, under et ophold under prins Christians (V) udvælgelse til tronfølger.

10. 1650–81: Dr theol **Peder Jensen Kragelund,** * 02 i Bergen. (Faderen: Kbmd), magister, sp Faarevejle 28, dr theol 53, † som jubellærer 81. Han led meget under krigen 1658–60, paa rigsdagen 1660 var han tilhænger af enevældens indførelse, men holdt vist i sit stille sind paa adelens privilegier. Hans erklæring i anledning af de paatænkte ændringer i kirkeordinansen 1661 viser hans »ufordragelighed og iver for den rene lære« (Ingen papister, eller endog andre fra den Augsburgske bekendelse dissenterende maatte blive tolereret). Han var en polyhistor, kyndig i medicin, jura, orientalske sprog. Han glemte aldrig sin fødeby, han havde forgæves søgt rektorembede i Bergen 1627. Kong Fr. III, der havde hørt ham gunstigt omtalt, ønskede ham til Ribe bispestol. Under svenskekrigene gik alt i opløsning, ogsaa kirkeligt, de svære brandskatter, pestagtige sygdomme (hans søn døde af pest) og andre ulykker huserede, og bispeindtægten svigtede. Han tilhørte Jesper Brochmands strenge bodsretning, med lydighed og pønitense.

DBL XIII 244, Khst Saml 2 r V, 123 f, 3 r 175 f, Personalhist Tidsskr 95 f, II, 162, Hugo Matthiesen: Ribe bys hist, 1929, s 284 f, 303 f, Gessing I, 296 f, Khst Saml 6 r III 169, IV, 165, 7 r II 35 f.

11. 1681–93: Dr theol **Christen Jensen Lodberg**, * 25 Todbøl, Lodbjerg, søn af en fattig bonde, gik i sk flere steder, blev stud fra Roskilde, men maatte p gr a fattigdom stadig gaa bag ploven. Fik stipendier, rejste i udlandet, af økonomiske grunde maatte han i Napoli og Frankrig lade sig hverve som soldat. Tog magistergraden i Kbhvn 57, holdt under stor tilslutning forelæsninger om filosofi, udgav nogle fysisk-astronomiske disputatser. Var saa udenlands (Italien) som hovmester for en ung adelsmand, Jens Rosenkrantz, blev 1663 professor v Sorø akademi, 1665 lærer for prins Jørgen og 1666 domprovst i Roskilde, men saaledes at han lod embedet bestyre af en anden og var selv fremdeles mentor for prins Jørgen baade i ind- og udland. Herfra efterlod han sig en interessant dagbog. Blev dr theol v bulle 82. Han var stærkt ortodoks. Han var strengt luthersk, jvf hans Synodal-monita, bekæmpede tidens overtro, vaagede over præsternes sædelighed, uordentlige præster fandt i ham en streng tugtemester. Han var meget embedsivrig, og mindelser om hans krigerperiode (f eks i den spanske livgarde i Italien) prægede ham. Paa hans ligsten i Roskilde domkirke kaldes han: Vir vere imcomparabilis. W II, 635, N 349).

Saml t j Hist og Top VI, 168 f, Khst Saml 3 r, III, 146, 326, 4 r II, 1401, V. Hermansen: Ribe bys hist 1929, 285 f, DBL XIV, 430.

12. 1693–1701: Dr theol **Ancher Anchersen**, * 44. Faderen: Sp Kolding, (blev født i Kerteminde, hvortil hans forældre maatte flygte under krigen). Studerede i Kbhvn og Wittenberg og paa flere tyske universiteter, hvor han især dyrkede orientalske sprog, magister 71, rektor Kolding, sp Kolding 82, ledsagede kronprinsen (Fr. IV) paa udenlandsrejse 1692, (som hofprædikant). Han var en mand »af gammeldags sæder, som kun deri var ny, at han ikke havde den gamle tids fejl« (Lkm). Tog sig ivrigt af skolevæsenet. (Frost, s 60).

13. 1701–12: Dr theol **Chr. Muus**, * 56 Oslo, mag 77, præst i Norge, stiftsprovst Oslo 94, blev 1712 biskop over Fyns stift, † 1717, kendt for stridbarhed og for at laane bøger af præsterne uden at levere dem tilbage. Han fik mange fjender ved sin griskhed og egenraadighed. Var i øvrigt »en mester i tidens sirlige versekunst med krybende smiger for de store«. (Festskr, s 271).

14. 1712–13: **Johannes Ocksen**, * 67, Kbhvn, studerede medicin, men da han frelste livet ved operahusets brand 1689, valgte han teologien, studerede i udlandet, blev hofpræst og præst i Flensborg. Han var den første Ribebiskop som havde tilknytning til pietismen, men han var her kun et aar, idet han 1713 blev biskop i Aarhus, se der. Han døde 1738.

15. 1713–31: Mag **Laurits Lauritsen Thura**, * 57. Faderen: Sp Nakskov (blev afsat 1666 ved højesteretsdom p gr a ytringer om sin broder, der var borgmester i Nakskov). Nakskov-præsten hed Wedsted, men børnene tog navnet *Thura* efter deres moder, som var datter af den kendte sprogmand og præstehistoriker, Laur. Thura, sp Nykøbing F, † 1655). Biskop *Hans Bagger* var Ts velynder og stod slægten Luxdorph nær, var hovmester for 2 unge af slægten L, regnede med dem, skrev interessante dagbøger. Biskop Laur. T studerede 6 aar i udlandet, blev mag 82, præst Frederiksberg og senere sp Vor Frue kirke, Aarhus 03, stiftsprovst i Aarhus 06. Han virkede sammen med *Chr. Falster* for den lærde skole, havde sluttet sig til Fr. Rostgaard, hvis fader, Hans R, han priste i en vercificeret levnedsbeskrivelse. Han udg 1721: »Adskillige poetiske sager« (oversætt, og originale vers). Efter hans død som jubellærer 1731 udkom hans oversættelse af jesuitten *Herman Hugos* digt: »Sjælens gudelige attraa og længsel!«. Han var ingen ynder af pietismens konventikler. 1727 indskærpede han, at der ikke maatte holdes forsamlinger uden præstens nærværelse. Han vaagede over god orden i stiftet, ivrig for skoler og biblioteker, fremragende taler. Chr. Falster hyldede ham »som sin tids førstemand blandt danske digtere«.

W I, 43, N 615. Giessing: Jubell, I, 454. Frost s 65 f Khst Saml, 3 r VI, 706 f, 5 r II 103 f. Fra Ribe amt V 451 f. DBL XXV, 81 f. Khst Saml 7 r III (se registret). F. Hjort: Slægten Thura, 2. udg 1925.

16. 1731–41: Prof mag **Mathias Anchersen**, * 82, søn af biskop A. A, her se nr 11, blev rektor Fredericia 01, studerede orientalske sprog hos synagogens rabbinere der, studierejser i udlandet (Tyskland, Holland, England) professor i matematik, Kbhvn 09, sp Taarnby 20, sp Trinitatis kirke, Kbhvn 26. Han var næppe sin plads voksen som biskop. Ortodoks, ivrede mod pietismens lære om bod og adiafora. Han havde flere ubehageligheder, især ved sin fortrykte økonomiske situation, i hans sidste aar forbødes det ham at oppebære offentlige penge, enken maatte gaa fra arv og gæld med 7 børn. Var tilbøjelig til stærke drikke. Naar A blev professor i matematik i stedet for teologi skyldtes det vist Chr. VIs uvilje mod ham. Hans økonomi blev ødelagt ved Kbhvns brand (»hans velfærd blev lagt i aske«). Han fandt ingen støtte hos kirkeinspektionskollegiet, og i flere aar havde han en forargelig strid med rektor Chr. Falster. (W II, 134, N 15).

DBL I, 293 f, Frost, s 70 f, 161 f. Personalhist Tidsskr 2 r I, 290 f. Khst Saml 2 f III, 844 f, 4 r I, 423 f, III, 821 f, 5 r I, 89 f. Fra Ribe amt V, 192 f, 458 f, 480 f.

17. 1741–64: Dr theol **Hans Adolph Brorson**, * 1694 i Randerup. Faderen: Sp der.

B var den yngste af det »rare kløverblad fra Randrup«. Han blev sammen med sin broder stud fra Ribe 1712. Hans brødre tog embedseksammen paa sædvanlig tid, men H.A.B. var optaget af andre ting, mistede sin plads paa Borchs kollegium, fordi han ikke holdt de disputatser, han var forpligtet til. 1717 blev han husl hos sin morbroder, der var amtsforvalter i Løgumkloster. Her søgte han at »anvende sin ensomhed til en inderligere omgang med Gud i Christus, i hvilken aandens skole han under mange prøvelser erfoer Guds troskab, ja ret fornam, og indsaa, hvor venlig Herren er mod dem, som haaber paa ham«. Der var aandeligt foraar i Vestslesvig, den Spener'ske pietisme kom ind sydfra, og dens alvor gjorde et uudsletteligt indtryk paa ham. 1721 blev han udn til rektor i Holstebro, men

samtidig døde hans stedfader, pastor *Oluf Holbeck* i Randrup. Morbroderen kunne skaffe ham embedet, og han ilede til Kbhvn for at tage embedseksamen okt 1721. Og dec 1721 blev han udn t sp i Randrup. Han blev ord sammen med sin broder, *Broder*, der var udn t sp i Mjolden (senere biskop, Aalborg), og han giftede sig med morbroderens datter († 1741), med hvem han fik 10 sønner og 3 døtre. Med sin 2. hustru (præstedatter fra Agerskov, Johanne Riise) havde han 3 børn. 1729 blev Hans Ad. B tredjepræst (diakon) i Tønder, og 1737 efterfulgte han sin 2 aar ældre broder Broder, som stiftsprovst i Ribe. I Tønder arbejdede han nær sammen med *J. H. Schrader*, som Chr. VI satte højt. Det var i Randrup og i Tønder B skrev sine fleste salmer. Pietisterne havde ikke noget godt øje til de verdslige sange, men B var meget musikalsk, og til kendte melodier skrev han salmer, saa folk kunne synge dem. I Tønder, der var tysk præget, ville han gerne skaffe sin mgh *danske* salmer. De udk i smaahefter, og samledes 1739 under den kendte titel: »*Troens rare klenodie*«, 250 salmer. Efter hans død udk hans anden salmesamling: »*Svanesang*«. Under henvisning til *A. D. Jørgensens* bog om B (1887) og dr *L. J. Koch*: H.A.B., 2. udg 1932, Brorson-studier 1936, Bs Samlede skrifter, I–III, Bs visitatsberetninger og breve, 1960, med litteraturfort, skal tilføjes, at der har været forskellige meninger om B som biskop, men hans nyeste biografer omtaler hans bispegerning som velsignelsesrig og af stor betydning i stiftet. Han var en meget anset prædikant, en mild, sagtmodig, ægte kristen, meget samvittighedsfuld, virksom for at holde uværdige kandidater fra at blive præster og for at fjerne uværdige præster, en aarvaagen tilsynsmand, som evnede at jævne stridigheder og ikke lod sig skræmme, naar talen var om hans embedes ell gejstlighedens rettigheder. (Frost, s 81). I de senere aar var han ofte svag og trykket af tungsind. (J. Hansen: B og hans brødre, 1894). Hans iver efter at gennemføre den statskirkelige pietismes metoder (konfirmation, Pontoppidans lærebog osv) fremkaldte modstand fra ortodoks side. Under Veerst-B omtales hans sammenstød med den lærde præst, *Niels Tøxen*, der blev tvunget til at tage afsked. – Efter salget af den gamle lutherske bispegd v domkirken tog B bolig i »Taarnborg«, Oluf Munks stenhus, der var bispegd c 100 aar. Hans visitatsberetninger, som citeres i det flg, vidner om hans arbejdsglæde og giver (i modsætning til mange andre bispers visitatsnoter) et billede af det aandelige liv i sognene. Han var opvækkelsens mand, med en særlig evne til at faa mennesker til at lukke sig op, og samtidig arbejdede han ivrigt for skolen. Han var baade en nidkær, sagtmodig og myndig biskop. Var sin tids største salmedigter. Biskop *Peder Hersleb* var hans modstander i kampen om Pontoppidans katekismus, og H talte nedsættende om Brorson. Men B stod fast, baade i Veerstsagen og den tilsvarende sag i Sdr Felding (se her VI, 867, flg). Helt anderledes følte han over for Herrnhuterne, hvis aandelige lødighed han indsaa. Derfor følte han samvittighedskvaler i disse sager, og det bragte ham under en længere sygdom 1746 ind i anfægtelser. Vi har kun ganske faa prædikener af B, lange og noget snørklede, men ogsaa præget af inderlighed og lyrisk flugt. Som pietist skelner han klart ml Guds børn og verdens børn, men med et evg præg og lys forkyndelse af Guds naade. – Han havde mange sorger. Hans første hustrus død og en søns sindssygdom gik ham nær til hjerte, skønt han af natur var munter og han i sin faste tro gerne ville prise Gud. Han elskede musik, spillede selv lut. Hans visitatsberetninger og en afhandl fra hans udn til dr theol 1760 viser hans sorg over den »ny ateistiske aand«, der trængte sig frem. En statue af ham er rejst v domkirken 1911 (af A. W. Saabye, originalen staar v Frederiks kirke, Kbhvn).

Foruden ovenn henvises til Theol tidsskr, udg af Scharling og Engelstoft, I, 1838, 119, Khst Saml I, 1849, 52, s 145—222, E. Mau Chr. Samler, 1851, s 37 f, LR. Tuxen: Bs egne salmer, 1865, P. A. Arlaud: Bs salmer, 1867, Hardsyss aarb 1915, s 93 f, Hans Brix: Tonen fra himlen, 1912, Fra Ribe amt, 1919, s 566 f, Carl Koch: HAB, 1920, Danske studier, 1927, s 180 f.

18. 1764–73: Dr theol **Jørgen Carstens Bloch**, * 1717. Faderen: Stiftsprovst, Odense, af gl præsteslægt, blev 4. præst Holmens kirke 43, mag 46, præst v Christiansborg slotskirke 52, en dygtig, elskværdig mand. Provst *Hviid*, Holmens kirke, roste ham for lærdom og ustraffeligt levned. Han betegnede selv Ribe stifts bispeembede som det besværligste embede i det ganske rige, var en dygtig og anset biskop, meget belæst, modtog den teologiske doktorgrad ved Chr. VIIs salving. Han omtales ogsaa som frygtsom og undselig, brugte lang tid til prædikenforberedelse, læste sine prædikener op, et eksempel, som desværre mange af stiftets præster optog. Han udg nogle taler, holdt for de kongelige, men blivende fortjeneste indlagde sig som *personalhistoriker*, hans store samlinger om Fyns og Lolland-Falsters gejstlighed siden ref, er meget værdifulde. Provst *L. P. Nœraa*, Svendborg, udgav 1. bd og 2. binds 1. hefte. Biskop *Broder Brorson* holdt ligtalen over ham (udg 1773).

19. 1773–74: Dr th **Eiler Hagerup**, * 18 Kristianssund, Norge. Faderen: Kbmd, kom i huset hos sin slægtning, biskop *Eiler Hagerup*, Trondhjem (der havde været sp i Kalundborg), blev 1743 sp i Højland, Norge, 56 i Arendal, tog doktorgraden 1760 (forholdet ml faderen og sønnen i treenigheden). Var kun et aar i Ribe, forflyttedes til biskop i Bergen 1774, blev 78 biskop i Kristianssand og døde 1789. Hans bog om martyrernes lidelser blev læst meget af almuen. Han oversatte *Leems* beskrivelse af lapperne til latin. Han tilbragte hele sit liv i Norge, bortset fra det ene aar i Ribe, han var ortodoks, veltalende, imod den sig omgribende oplysning, ivrig for skole- og fattigvæsen. (Faye: Krsand stift).

20. 1775–86: Dr theol **Tønne Bloch**, * 33. Faderen: Stiftsprovst, Kbhvn, udgav som alumne paa Borchs koll nogle af sin faders skrifter og en »Litteraturtidende om nye bøger og lærde sager i Danmark og Norge« (1756–58). 1758 blev han feltpræst i Holsten, 1763 sp i Middelfart, hvor han bl a søgte at indføre vaccination. Ganske uventet blev han udn t biskop i Ribe, maaske fremhjulpet af

sin velynder *Luxdorph*. Ved universitetets 300 fest 1779 disputerede han efter opfordring for den teologiske doktorgrad (Scriptorum divi Pauli chronotaxis), 1786 blev han udn til biskop over Fyns stift, døde 1803. Han tilhørte den supranaturalistiske skole, var tilhænger af oplysningsteologien, som hans forgængere frygtede, var videnskabeligt dannet, især en stor exeget. Han yndede det søgte og kunstlede, typisk er hans store kommentar til »apostlen Paulus 14 rescripter«. Han var tilhænger af det gamle, modstander af tidens reformiver, imod evg chr psalmebog, imod de store skolereformer. Men han var en fortrinlig administrator, flittig visitator i det store stift, men ikke ubetinget vellidt, noget heftig, fordringsfuld, kunne virke stødende, var ilde anskrevet i liberale kredse. Jens Baggesen forfattede en satire om ham. Nidkært bekæmpede han Herrnhuternes emissærer fra Christiansfeld, og han var en »haard tugtemester over genstridige og overmodige degne«.

Khst Saml I, 1849—52, s 320 f, 3 r, II, 1877–80, s 239 f, 248 f, 4 r III, 1893—95, s 724 f, 5 r IV, 1907—09, s 141 f, Joakim Larsen: Den dsk folkeskoles hist, 1893, s 45 f, DBL III, 282 f. R. Mortensen skrev i Vejle amts aarb 1940, s 87—130 om Bs saml til Ribe stifts hist. Fra Ribe amt VI, 161 f.

21. 1786–1811: Dr theol **Stephan Middelboe**, * 31 Sognedal, Norge. (Faderen: Handelsmd) blev c th 55, hjpr hos stiftsprovst Bützow, Kbhvn, feltpræst 62, sp i Askevold, Norge 63, provst og sp Vor Frue kirke, Aarhus 66, stiftsprovst i Ribe 1781. Hans 1. hustru var datter af provst Bildsøe, Holmens kirke, hans 2. hustru havde været selskabsdame hos de russiske prinsesser i Horsens. Han var den sidste norskfødte biskop i Ribe, blev dr theol 1779, var yndet for »humanitet og omhu«. Han var næppe nogen stor prædikant. Syg i flere aar.

22. 1811–18: **Victor Christian Hjort**, * 65 Gunderslevholm. (Faderen: Forp, senere foged i Hids-Lysgaard herred), kom 74 i huset i Aal pgd, da hans forældre forarmedes, *Abraham Kall* skaffede ham som student Borchs kollegium, c th 88, paavirket af *Moldenhawer*. Rkp Taarnby 91, rkp Holmens k 96, Holmens provst 04. Havde stor ære af sit arbejde for Holmens sogns skole- og fattigvæsen. Han var en munter rationalist, hans stade var en afbleget, men retorisk svulmende dyds- og udødelighedslære. Han forbandt oplysningstidens joviale optimisme med stadig opfindsomhed af alt til borgerheld sigtende. Hans musikinteresse og poetiske aare fik afløb i talrige salmer og borgerlige kvad. Biskop *Balle* opmuntrede ham til at udgive sine »Forsøg til aandelige sange« 2. udg 1791, og han gav mange bidrag til Evg chr salmebog. Han udgav sange for unge piger, for haandværkerstanden, for soldater, for de Massmannske søndagsskoler, osv. Han studerede gejstlig retorik, var yndet baade som prædikant og selskabsmand. Han var biskop i en økonomisk trængselstid og var ikke selv nogen god økonom. Efter hans død var der betydelig kassemangel i de offentlige midler, han skulle forvalte. Statsbankerotten var nok skyld deri. Han havde »alles agtelse og yndest«. Han har bl a skrevet salmerne: »Evige fader, som kærligt regerer« og »O gode Gud, jeg takker dig«. Hans sønnedatter var gift med biskop C. V. Götzche her.

Fra Ribe amt V, 1919, s 1–64, 141–92, 319–68. Personalhist tidsskr IV, 1883, 251, P. N. Frost: Efterretn om Ribe domk, 1841, s 122–29, DBL X, 272, N, 254, E I 659, Khst Saml 6 r I, 627. (Se her, s 24).

1819 var *Stephan Tetens* (der 1797–1804 var konrektor i Ribe, fra 1811 stiftsprovst i Odense), udn til biskop her 1819, men blev s a udn t biskop over Als-Ærø. Han tiltraadte ikke i Ribe. † 1855.

23. 1819–25: Dr theol **Jens Michael Hertz**, * 66 Ørslev v Vordingborg. Faderen: Skovrider, moderen var salmedigterinden *Birgitte Boye*. H viste tidligt, at han havde arvet sin moders digteriske evner, hans rektor, *Thorlacius*, raadede ham dog til »ikke at bortskræmme museme v for tidligt at bejle til deres gunst«. Som stud levede H mere for selskabelighed end for sine studier, men for at samle sig om studierne blev han husl hos en købmand i Stubbekøbing, hvor han ikke var særlig lykkelig; saa kom han i huset hos provst *Koch*, Horbelev, og 1787 fik han embedseksamen (med non). Han ville tage eksamen om, men blev udn til sp i Nørhaa, hvor han ikke havde det let, 1797 blev han sp i Butterup, hvor han gjorde et stort arbejde for skolen, og 1800 blev han sp i Korsør. Han offentliggjorde adskillige poetiske arbejder, (navnlig med emner fra Gl test) og hans »Det befriede Israel« (18 sange) skaffede ham en belønning paa 600 rdl fra »Selskabet for de skjønne videnskaber«. Det var et stort epos i fejlfri heksametre. Jens Baggesen kaldte det »det lange jødedigt, som ingen gider læse«. 1791 havde han giftet sig med provst Kochs datter. Hun døde under triste omstændigheder 1804. Samme aar blev han domprovst i Roskilde. Biskop *Fr. Münter* opmuntrede sit stifts præster til videnskabeligt arbejde, og takket være den støtte, H havde i Roskilde stiftsbibliotek, deltog han i de videnskabelige landemodeforhandlinger, bl a med apologetiske indlæg. Desuden udg han en metrisk oversættelse af Johs aabenbaring. 1817 fik han den teologiske doktorgrad for en afhandl om Firmicus Maternus, en af de mindre apologeter fra 4. aarh. Domprovstegaarden var et gæstfrit hjem, bl a kom *Weyse* her ofte, idet H var meget musikinteresseret. Som biskop i Ribe fik han betydning v sin omsorg for skolen, v oprettelse af et bibelselskab og stiftsbiblioteket. Han var administrativt dygtig. Rationalist (se i øvrigt her s 24).

DBL X, 191 f, Frost, s 130—36, Khst Saml 3 r IV, 676 f. Fra Ribe amt, 1906, s 1–32, J. Clausen og P. F. Rist: Memoirer og breve X, 1909, N 250, E. I, 646, S. I, 787.

24. 1825–31: Dr theol **Conrad Daniel Koefoed**, * 63 Kbhvn. Faderen: Kfrd direktør for det militære uldmanufaktur, c 86, studerede i Tyskland, skibspræst paa flere rejser, sp Brørup-Lindknud 91, sp Vissenbjerg 96, dr theol i Kiel 00, stiftsprovst Ribe domkirke 05, amtsprovst 12, rang med biskopper 19, i længere tid var han kst biskop under biskop Middelboes sygdom, men han blev først biskop her 1825. Han var ægte rationalist, var hverken lærd ell nogen stor prædikant, han var »grim at skue«, men tjenstvillig, godgørende, ivrig for skolen, og for den indbyrdes undervisning. Hans djærve optræden over for kosakkerne i Ribe 1814 havde skabt respekt om ham, men

haardnakkede rygter om hans umoralske levned nedbrød efterhaanden hans position.

Frosts festskr s 275, Hist aarb III, 231 fremhæver hans embedsiver, arbejdsomhed og tjenstvillighed, men »fra anden side havde han et uheldigt ry«.

25. 1831–33: Dr theol **Nic. Fogtmann**, fl t biskop Aalborg, se her V, 51.

26. 1833–49: **Tage Chr. Müller**, * 80, Kbhvn. Faderen: Skrædderm. Kom 1791 i huset hos sin farbroder, der var sp Helligaands kirke, c theol 99, tjente sit brød ved undervisning, fortsatte sine studier, udg 05: »Hvad er venskab«, 06: »Om begrebet dyd og lyksalighed«, han behandlede abstrakte emner i et smukt sprog, var en tiltalende, ideelt anlagt personlighed. Han tænkte en tid paa en akademisk løbebane, men blev 1806 sp i Nr Snede-Ejstrup. Forsagt i sind forlod han sit kære Kbhvn og drog over paa heden, men han følte sig snart hjemme (»Jyllands lyngklædte sletter var en mindst lige saa frugtbar jordbund for religiøst liv som landets mere blomstrende egne«). I sin selvbiografi skriver M, at det i hans ensomme præsteaar i Jylland havde været ham en trøst at se aandelig frugtbarhed midt i den udvortes fattigdom. 1810 blev han sp i Køng, Sjæll, og 1830 i Stege, og s a provst. Delvis under indflydelse af *Mynster* naaede han et ret positivt standpunkt. Det ses af hans meget paaskønnede: »Udvikling af den chr religions troeslærdomme« (1829, 2. opl 1832). Hans udgivne prædikener er klare, jævne, noget blege. Han var nidkær og pligtopfyldende, nød stor anseelse i sit stift og hos regeringen. Af den gamle skole, streng, nøjeregnende med hensyn t den ydre kirkeorden, men trods sit stive, formelle væsen havde han et varmt hjerte og et ikke ringe frisind. Ved visitatserne virkede ikke blot hans ydre ærværdige fremtræden, det karakterfulde ansigt, men ogsaa hans troværdige, redelige personlighed, det stærke drag af tungsind. I overgangstiden ml enevælde og folkestyre deltog han aktivt i det opvaagnende polit liv, 1842–48 var han kongevalgt medl af Stænderforsamlingen i Viborg og tillige af den grundlovgivende rigsforsamling 1849. Den sidste maatte han forlade p gr a sygdom og døde 2. okt 1849.

J. B. Daugaard: Til minde om biskop T. M, 1849, DBL XVI, 313, selvbiografi i Khst Saml, 6 r I, 1933 f, s 628 f. Selmer: Nekrol Saml II, 1852, s 380 f. Vilh. Birkedal: Pers oplev, II, s 17 f, N 412, E II, 355, S II, 464. Khst Saml 6 r I 628, 638, 652, V, 387, I r II, 279. Laur. Koch: Under Præstegaardens Tag, 1948, s 26 f. Trøstebrev til provst Koch, Døstrup. (Provst K talte ved Ms begravelse).

Biskopper efter 1850

27. 21. jan 1850–5. jan 67 (stiftsprovst Ribe dk 3. maj 45): **Jacob Brøgger Daugaard**, * 17. sept 97 Randers. Forældre: Toldbetjent og havnefoged, senere kbmd Hans D og Anna Cathrine Johnsen. Stud Randers 16, c april 21 (1), adjunkt Sorø 22, sp Torstrup-H 7. juni 27, provst 23. juli 39, r af Dbg 51, Dbm 54, K af Dbg 62, † 5. jan 67. ~ 21. nov 27 Cathrine Kruse, døbt 31. maj 99 Randers, † 25. aug 82. Forældre: Sp i Randers, amtsprovst Petrus Janus K † 37, og Christine Margrethe Bolt. Hustrus broder: Torrild-V.

Udg 30: Om de danske klostre i middelalderen, 49: Mindeskr om biskop Tage Müller, skr om H. A. Brorson i Teol tidsskr 1838, I, 119–46. Hans datter Christine Daugaard udg 67: Biskop J. B. D, og 1896: Biskop J. B. D, en mindebog, I–II.

Biskop D hører vel ikke til de mest fremragende ell bekendte i Ribes bispehistorie, men han var en besindig, retskaffen, konservativ mand, der forrettede sit besværlige embede med stor samvittighedsfuldhed og oplevede stiftets tragiske deling 1864.

Amtsprovst *P. J. Kruse*, hans senere svigerfader, lagde i Randers mærke til den begavede dreng og fik ham i latinskole. Som student tilbragte han sine ferier hos pastor *H. H. Hassager*, Vejerslev, hos hvem han fik udviklet den sans for Holbergsk lune, der var karakteristisk for ham. En del af sin studentertid tilbragte han hos sin velynder, historikeren *L. Engelstoft*, hvis adoptivsøn, den senere biskop E., Fyn, han forberedte til universitetet sammen med baron *F. C. Holstein*, den senere stiftamtmand. Tilknytningen til *Engelstoft* var meget udviklende for D, men endnu større betydning fik hans aar som lærer i Sorø. Han levede i frugtbar forbindelse med de kendte mænd, som da var knyttet til akademiet, var en fortræffelig lærer og fik lejlighed til selvstændige studier. Han vandt sine elevers hengivenhed, tog sig meget af dem. Her skrev han den bog (om klostrene), som sikrede hans navn en varig plads. Hos *Engelstoft* var hans interesse for hist forskning blevet vakt, og han havde planer om at skrive Sorø klosters og bys historie. Opmuntret af sin nære ven *H. F. J. Estrup*, gav han sig i lag med at besvare »Videnskabernes selskabs« prisopgave »at levere en fuldstændig og nøjagtig fortegnelse over alle klostre i Danmark, oplyst ved hovedbegivenhederne i deres historie. »Trods vanskelige arbejdsforhold lykkedes det D at fuldføre besvarelsen og fik 1826 selskabets guldmedaille for den. I ændret skikkelse udk den 1830: »Om danske klostre i middelalderen«. Senere overvejede han en ny udgave, men overdrog kort før sin død forfatterretten t Selsk for Danm kirkehistorie. Dette værk udfylder et savn i dansk hist litteratur, og selvom det har sine mangler og præges af utilstrækkelig benyttelse af utrykt kildemateriale, er det præget af stor dygtighed. – Ved *P. C. Stemanns* medvirken blev D sp og provst i Torstrup-H. Han var en dygtig sp der og i Ribe og blev udn t biskop paa begæring af samtlige provster i stiftet. Han havde som biskop sjældne evner til at omgaas de mest forskellige mennesker og til at bygge bro ml modsætninger. Han bar store personlige sorger med en ejendommelig ligevægt, og v sin blanding af lune og alvor virkede hans personlighed tiltrækkende. Fra 1830 var han helt optaget af sin embedsvirksomhed og leverede kun smaabidrag litterært. Han mindes som en sjældent harmonisk skikkelse, af naturlig jævnhed, forbundet med aandelig overlegenhed. Han tilhørte den Mynsterske linie. I den spændte tid ml de to krige fulgte han sine sønderjyske sogne med stor opmærksomhed, var f eks meget vaagen over for angreb paa præsterne i den tyske smudspresse.

Hans datter *Christine Daugaard* (* 31 i Torstrup) flyttede med sin moder til Kbhvn, men tog 1885 bolig i Ribe. Hun var digter,

paavirket af Fr. Paludan-Müller, skrev under mærket Erica digtsamlingen »Lyngblomster« (1856), »Danmarks Fadervor« (1864) under eget navn: »Salmer for julen« (1861–64), og »Aandelige digte« (1865), samt en forkortet oversættelse af Tassos »Det befriede Jerusalem«. Desuden de smukke mindebøger om sin fader. – – –

Et billede af biskop D og forholdene i Ribe stift faar man ved at læse et hyrdebrev, D sendte præsterne i Ribe stift 31. jan 1852. Han hævder her, at »opvækkelsen – ligesom pietismen i det foregaaende aarh – kan have en gavnlig indflydelse paa kirkelivet. Det er vel sandt, at ved denne bevægelse forstyrres stundom den ro, den stilhed og fred, under hvilken det kirkelige liv heldigen og glædelig udvikler sig; men mon ikke ogsaa søvn og død?« Der har unægtelig paa sine steder vist sig symptomer paa aandelig usundhed hos de opvakte; men saadanne fejl maa ikke vække præsters vrede imod dem ell »udelukke dem fra deres sjælesørgers kærlighed, der baade skal lære ham at undskylde dem og at tale til dem paa den maade, at belærelse, formaning, advarsel, ell hvad der i øvrigt bør siges dem, kan bedst finde indgang.«

Derefter gennemgaar Daugaard de hovedanker, der rettes mod de opvakte.

Man bebrejder dem utilfredshed med gudstjenesten og mistro mod præsten. Her har de dog en undskyldning i rationalismen, som en tid havde fortrængt aabenbaringstroens forkyndelse fra prædikestolene. Præsten skal derfor stræbe efter at gøre ordets forkyndelse rig paa kraft til opbyggelse. Ingen præst maa besvære sig over de opvaktes mistænksomhed, »før han med haand paa hjertet har spurgt sig, om han har været en tro husholder over Guds mange slags naade, om han har rettelig og efter flittig forberedelse ved arbejde og bøn forkyndt Herrens ord paa prædikestol, ved alter, ved sottesang, ved grav, og har kunnet svare ja til dette spørgsmaal! Ellers falder besværingen tilbage paa hans eget hoved, og da vorde den ham en opfordring til at røgte sit kald med mere iver og troskab«. Om præsten bør gøre noget særligt ved f eks at holde bibellæsninger ell nu og da – næppe t stadighed – tage aktiv del i de opvaktes forsamlinger, kan der ikke gives nogen alm regel for.

Den anden anke retter sig mod den ensidighed, hvormed de opvakte indskrænker sig t brugen af visse bøger, undertiden med forkastelse af alle andre. Der kan være noget irriterende heri; men man maa ikke glemme, at en stor del af de religiøse skrifter i nyere tid har været præget af rationalisme, saa enfoldige kristnes frygt for »ny lærdom« har været begrundet. Desuden har de opvakte gjort et godt valg af de bøger, de har kastet deres kærlighed paa. De hidrører alle fra vor kirkes ypperste forfattere: Brochmand, Kingo, Brorson og Pontoppidan.

Den tredje anke drejer sig om den pietistiske fordømmelse af visse fornøjelser som f eks kortspil og dans. »At de opvakte selv afholde sig fra disse fornøjelser, at de advare imod dem som farlige, kan man jo slet intet have imod«. At de erklærer dem for ligefrem syndige, er vel urigtigt, men har sin undskyldning i, at brugen ligger saa nær v misbrugen. Præsten bør vise, at de gør uret i ikke at holde de to ting ude fra hinanden, og hvad angaar hans eget forhold til den slags fornøjelser, da kan det sikkert ikke koste ham megen selvovervindelse at nægte sig dem, dersom deltagelse i dem skulle forarge nogen i menigheden og berøve hans ord kraften til at virke paa den.

Endelig er der den anke, at de opvakte ser ned paa dem, der ikke vil slutte sig til dem. Hvor den slags hovmod gør sig gældende, maa præsten med kærlig alvor drive paa ydmyghed og paa den retfærdighed, som gælder for Gud. Han maa indskærpe, at »enhver vandrer paa vildfarelsens vej, der indbilder sig at have grebet det klenodie, som vi kun alle kunne jage efter og stræbe efter«.

Efter at have behandlet ankerne slaar D fast, at opvækkelsen ikke, som mange mener, er »et uglædeligt syn«.

Derimod opfordrer han til at modarbejde sekterere som baptister og mormoner. Og naar man ser, at sektererne har lettest ved at gøre proselytter bl de opvakte, maa man huske, at opvækkelsen ikke er, hvad den undertiden antages for: en fuldendelse, men en begyndelse. »Det hjerte, især det unge hjerte, hvori en gæring er begyndt . . ., det er lettest at vinde, naar det bestormes med list og kraft«. Saadanne svage sjæle bør præsten hjælpe v oplysning, formaning og opfordring til bøn om Guds Aands bistand. Og han bør faa de opvakte til at se, at deres opvækkelse bør vise sin kraft og frugt i, at de, som apostelen siger, bliver »faste, ubevægelige, frugtbare altid rige i Herrens gerning« (1. kor 15, 58).

I sig selv er dette hyrdebrev jo et interessant aktstykke. Det er klart, at D har villet levere et forsvar for opvækkelsen, og at han har ønsket, at præsterne – om end med forsigtighed – skulle stille sig i et positivt forhold til den. Et ægte *hyrde*brev!

D stod adjunkt *C. F. Koch* (der blev stiftsprovst her) nær. Han mente, at Koch ville forstaa at skatte opvækkelsen, at fremme værdierne i den og at hindre usundhed og sekterisme i at faa magten.

Fru Koch var veninde med Ds datter, forfatterinden Christine Daugaard, der var nogenlunde jævnaldrende med hende – et venskab, der varede livet igennem. (Christine Daugaard: JBD II, 207 f, jvf L. J. Koch, s 43 f).

Selvbiografi i det latinske bispevielsesprogram 1850, s IV–X, Ill tid 10. febr 67, Olaf Carlsen: Soranske studier II, 1929, 17 f, 52 f, Khst Saml 2 r IV, 460 f, 5 r III, 588, Otto Møller og Skat Rørdams brevveksling II, s 270 f, DBL V, 609, E. I., 327, S. I., 356, Poul Bjerge: Jydske bønder, 1921, s 34, Khst Saml 6 r, V 152 f.

28. 29. marts 1867–28. febr 95 (sp Nr Broby 5. juli 60): Dr theol **Carl Frederik Balslev**, * 10. jan 05 Haarslev. Forældre: Ksstrd Laurits B af Haarslev, † 40, Haarslev, og Anna Salome Lautrup af Tyrstrup-H. Stud Od 22, c okt 27 (1), lærer von Westens inst Kbhvn, sp Vejerslev-B 27. marts 33, stiftsprovst Ribe dk 2. april 50, r af Dbg 56, provst Salling herred 29. dec 61, Dbm 69, K af Dbg 75, K I af Dbg 78, Storkors af Dbg 92, dr theol h c 83, afsk 28. febr 95, † 11. marts 95. ~[1] 8. maj 33 Ulrikke Christine Boesen, * 28. juli 07 Kbhvn, † 13. febr 37. Forældre: Renteskriver, senere

jstrd Johs. B og Sophie Frederikke Hammerich. ~[2] 12. juni 39 Louise Eleonore Boesen, * 28. jan 18 Kbhvn, † 17. nov 50, søster til første hustru. ~[3] 18. aug 53 Marie Elise Hansen, * 3. aug 24 Hjordkær, † 23. april 95. Faderen: Provst Jep H, kst superindendent, † 60, Hjordkær, se der. – Søn: Engom. Døtre ~ stiftsprovst C. F. Koch, Ribe og Wied, Humble. Dattersønner biskop P. G. Koch her og Wied, Herslev. Broder: Strø. 1. og 2. hustrus broder, Odder. – Stamt 4.

Udg 44: Bibelhistorie med et lidet tillæg af kirkens historie, 137. oplag 1929, 49: Luthers Cathecismus m en kort forklaring, en lærebog for den ukonfirmerede ungdom, 304. oplag 1932, oversat til grønlandsk, islandsk og tysk.

Oprettede sm m sine brødre et legat paa 2000 kr for trængende enker i Haarslev sogn 1878 i anl af, at slægten Balslev da i 100 aar havde været sp i Haarslev i 3 slægtled.

Ved hans 50 aars jubilæum 27. marts 83 blev ministeriet bemyndiget til at bevidne biskop B. Hs majestæts allernaadigste anerkendelse af den udmærkede nidkærhed og dygtighed, med hvilken han paa sin lange embedsbane har virket i kirkens tjeneste, og ønsket om, at det i hans fremrykkede alder endnu maatte blive givet ham at fortsætte sin betydningsfulde gerning til velsignelse for præster og menigheder i det ham betroede stift. Han blev ved denne lejlighed udnævnt til dr theol h c, og stiftets præster lod ham male.

Om Bs virksomhed i Vejerslev-B se her V 790 flg. Han var fra Haarslev kendt med Herrnhuternes virksomhed, deltog ikke i de gudelige forsamlinger paa Mors som taler, men kom der gerne og han tog dem i forsvar.

I Vejerslev skrev han til brug for sine børn, som han selv underviste, sin *bibelhistorie,* der udk 1844, og sin *lærebog,* der udk 1849. Disse to bøger blev for flere slægtled de mest benyttede bøger i kristendomskundskab i danske skoler. I hundredaaret for lærebogen, 1849, rejstes en stor mindesten for ham v Vejerslev k, med hans første sætning i lærebogen som indskrift. »Hvad skal frem for alt ligge os paa sinde? ... At blive Guds kære børn!« Han er den 3. Ribe-biskop, som øvede en almen kirkelig indsats for *hele* landet: *Hans Tausen* ved reformationen, *Brorson* ved sine salmer, *Balslev* ved sin bibelhistorie og lærebog. Han blev stiftsprovst her i Ribe, men flyttede 1860 til sin fødeø, Fyn, (Om hans virksomhed i Nr Broby, se her III, s 454). Med ham var rationalismens tid forbi i Nr Broby. Hans lærebog fortrængte efterhaanden Balles lærebog, og hans navn var saa anset, at det fandtes naturligt, at han 1867 vendte tilbage t Ribe som biskop. Han var da 62 aar, men naaede at holde 25 aars jubilæum her som biskop.

Med sin milde personlighed vandt han alle, høj og lav. Hans høje, statelige skikkelse var en velkommen gæst i præstegaardene. Præsteblodet i hans aarer drev ham uvilkaarligt til at stille sig forstaaende over for præsterne, til at raade og hjælpe dem og ikke komme dem i møde med kold myndighed eller overlegen kritik (V Brücker i Højskolebl 5. april 95). Harboøresagen 1893 (se her VI, s 608 f) med *Carl Moes* begravelsestale ved de druknede fiskeres begravelse, medførte at B udsendte et dokument, som vakte kritik i IM, fordi B tildelte Moe en irettesættelse, men Bs skrivelse vakte ogsaa anerkendelse ved sin holdning og pastorale tone. Han tog sig meget af kirkebygningerne, kunne ikke faa præstegaardene pæne og velholdte nok. Det var hans speciale at levere tegninger selv til ny præstegaarde. Hans arbejdslyst var faktisk uopslidelig. Hans fromhed, hans jævnhed og ukunstlede færd var anerkendt af alle, og disse egenskaber kommer til deres ret i hans bøger for børnene. (Edv. Blaumüller i Ill tid 17. marts 95). I hans tid flyttedes bispegaarden til den nuværende bispegd paa det gamle korsbrødreklosters grund.

I Herning Folkebl 16. marts 1895 fortæller biskop G. Koch bl a:

Paa sin 90 aars fødselsdag samlede biskop Balslev sine børn, svigerbørn og børnebørn. Det var gribende, da den gamle biskop ved bordet rejste sig og fortalte om sit liv, lige fra han var en lille svagelig dreng i Haarslev pgd. Hans yndlingssalmer blev sunget. Det var »Op, sjæl, bryd søvnen af« og »Den grund, hvorpaa jeg bygger«.

Nogle dage efter holdt han sin sidste ordination. Der var 4 graders kulde *inde* i St Catharinæ kirke. Han holdt sin tale; men under ritualet med haandspaalæggelsen saa han ængstende daarlig ud og syntes at have svært ved at gennemføre handlingen. Det lykkedes dog, og det viste sig, at det blot var et ildebefindende, som han af og til var ude for. Om aftenen ved den smukke fest, som han og hans hustru efter sædvane beredte for ordinanderne og deres familie, var han helt sig selv. Der hvilede en særlig køn, alvorlig stemning over denne fest. Pastor *N. Juhl,* den senere sognepræst ved Esajaskirken, – som var en af ordinanderne, talte ved bordet og fortalte, at professor Westergaard havde sagt til ham: »De er da glad ved, at De skal ordineres af gamle biskop Balslev.« Det glædede øjensynlig den gamle.

I begyndelsen af marts blev baade han og hans hustru forkølede. Hos ham var modstandskraften nu ganske svag. Han sov hen den 11. marts. Hans hustru fik lungebetændelse og døde den 23. april. Det gamle bispepar fulgtes i døden. Et godt hjem var lukket.

Ved biskop Balslevs begravelse holdt stiftsprovst *C. F. Koch* følgende tale (denne tale over aarhundredets ældste danske biskop giver et billede baade af biskoppen og stiftsprovsten og skal gengives ret udførligt): »Udrundne er de gamle dage som floder i det store hav«.

»Disse digterens ord kan vi vel sige her; thi det var en lang række dage, der her randt ud. Født i aarhundredets første femaar levede han indtil dets sidste femaar. Det 19. aarhundredes former for menneskeliv og samfundsforhold, dets skikke og tanker er nu ogsaa snart udrundne som gamle dage. Og »som floder i det store hav«; thi snart slettes dagens spor, og indholdet glemmes. Og ak! saaledes er det jo med mange mennesker, der kun har det forkrænkelige og omskiftelige at leve i. Det gælder dog om for et menneske at faa et indhold, der kan bestaa og vare, naar de gamle dage bliver som floder i havet, og alt det forgængelige bortskylles.

»Det opnaaede høvedsmanden i Kapernaum ved den bøn til Jesus: »Herre, sig ikkun et ord, saa bliver min tjener helbredet.« Det stærke ord sagde Jesus og hjalp ham. Og det

har Herren sagt til mangt et menneske, der bad ham i sin nød: »Sig ikkun et ord.« Denne bøn var tidlig fremme i vor kære biskops liv. I sit hjem havde han faaet vejvisningen; men dette er eet; et andet er den personlige forbindelse med Herren. Som ungt menneske blev han i en kirke dybt greben af ordene i Kingos salme: »Op sjæl, bryd søvnen af og *se til Jesu grav!*« Og siden hørte den salme til biskoppens kæreste. Og han har ofte siden haft den bøn i sin sjæl: »Herre, sig ikkun et ord!«

Han bad den i sorgens dage; thi han var en mand, prøvet i sorger, smerter og store tab. Midt i dem bad han den bøn, og dette »at være rolig« laa ikke blot i hans natur, men var ogsaa en naadegave, et svar paa hans bøn.

Og han bad den i kampens dage, naar han ofte som præst og biskop stod i de vanskelige afgørelser, og hans hjerte kunne vaande sig herunder. Saa bad han Herren om at sige et stærkt ord til ham, som kunne gøre det stille.

Men naar et menneske med denne bøn vedbliver at søge hjælp hos ham, der er livets kilde, saa faar det menneske selv den naadegave at kunne sige andre saadanne smaa ord, som bringer velsignelse. Noget af denne naadegave havde den gamle biskop. Den hilsen har jeg faaet fra mennesker paa det sted, hvor han øvede sin første præstegerning: »Vi husker et ord, han da sagde til os, og som hjalp os.« Og ved sine visitatser kunne han oftere ligesom skære en lille strimmel ud af præstens tekst og der sige et lille ord, enfoldigt og jævnt, men saaledes, at vi ikke glemte det. Saa blev der glæde hos de mennesker, der elskede vor herre Jesus; de gik ikke tomme hjem, men havde faaet et ord med fra deres biskop. Ogsaa de præster, han indviede, bærer ofte fra deres ordination med sig et saadant lille ord med styrke i, som den gamle biskop fik naade til at sige dem, og som var værd at betænke.

Som biskop havde han en bestyrelsens gave. Hans studereværelse var baade en skrivestue og en regnestue. Men naar dagens gerning var endt – ofte sent, – saa tog han sig en time i den samme stue og holdt der et lille aandeligt selskab. Han bad saa for præsterne og for kirken. Og saa for sine nærmeste, som han delte i to flokke: den flok, der var draget ud af denne verden, og den, der blev tilbage. Han havde mange i hver flok. Han bad ogsaa for sig selv, idet han ofte tænkte paa døden og dens gru, bad om, at Herren selv ville komme og tage ham ved haanden og hjælpe ham gennem den mørke port. Vi tør ogsaa sige, at Herren opfyldte den bøn, da han saa stille lod ham sove hen.

Og een ting endnu til eder og til mig selv! I her i Ribe og omegn, som holdt af ham, fordi I saa hans mildhed og kærlighed! Lad os dog huske dette, at hvo der i ham kun saa den milde, venlige mand, men ikke opdagede, at han tillige var en troens mand, som levede sit liv i bønnens samfund med Herren, den har misforstaaet ham og har kun slet udbyttet hans personlighed.

Og saa farvel fra os alle, fra hans hustru og hans nærmeste! Et farvel, som for hver iblandt eder, der tror paa den Herre Jesus Kristus, betyder, at der engang skal lyde et »god dag« paa den store dag.«

Biskop Balslevs datter, Ingeborg B (* 68 i Ribe), blev 29. dec 92 viet i Ribe til Nobelpristageren **Niels Ryberg Finsen** († 04), søn af stiftamtmand **Hannes Finsen**, Ribe (* i Torshavn, Færøerne). I Berl Tid 13. okt 53 gengives en samtale med den da 85-aarige fru Finsen, bl a: — Hvad sagde biskop Balslev, da han hørte, at hans datter havde forlovet sig?

– Da min far satte umaadelig pris paa stiftamtmanden, har han sikkert været glad. Men hvad han sagde, da vi kom ind i stuen, ja, det kan jeg ikke huske nu saa længe efter. Men vores forlovelse var da for resten en afgjort sag, inden vi talte om den hjemme. Saa gammel er jeg heller ikke, at tilladelse skulle indhentes, eller at Niels skulle anholde om min haand hos mine forældre.

DBL VII, 43 f.

Da Gabriel Koch engang under et af sine Ribe-besøg sagde til sin fader: »Det er egentlig mærkeligt, at *jeg* har saa let ved at tale med bedstefader (biskop Balslev) om de kirkelige forhold, skønt jeg dog ogsaa i meget har et andet syn end han,« svarede faderen smilende: »Du skal huske, Gabriel, at en stor hund og en lille hund har lettere ved at lege sammen end to store hunde.« Imidlertid, samarbejdet blev bevaret og havde sikkert stor betydning.

Tanken om at trække sig tilbage var ikke fremmed for Balslev, og et par gange sagde han under en audiens til kongen, at han nu havde i sinde at tage sin afsked. Men Christian IX, som satte ham højt, svarede: »Det forbyder jeg.«

For ham selv stod det sikkert som noget af et under, at han stadig magtede sin gerning. Det er dette, som ligger bag ved et digt af ham, som fandtes paa hans bord efter hans død. Det bygger paa Jes 40, 28–31 og lyder saaledes:

Han, som med magt og visdom stor
skabte al verden ved sit ord,
arbejder altid og trættes ej;
intet standser ham paa hans vej.
Styrke han giver den trætte svend,
friske kræfter sin mødige ven.
Tit den unge blev træt og mat,
Manden sukked og segned brat;
men naar vor Herre vi haabe paa,
nye kræfter af ham vi faa.
Vingerne vokse os frem paa ny,
løfte som ørnen os højt i sky.
Frejdig vi ile mod maalet frem,
komme til sidst med glæde hjem.

(L. J. Koch, s 108). Se i øvrigt under stiftsprovst C. F. Koch).

Selvbiografi i Univ progr 1883, S. Elvius i Ill tid 22. april 1883, DBL II, Festskr s 276, Khst Saml 6 r IV, 510, V, 149, 224, 226, 7 r II. Svend Lomholt om Niels Finsen i DBL VII, 43 f.

29. 18. marts 1895–24. juni 1901 (sp Sct Michaelis k, Fredericia 17. juli 75): **Carl Viggo Gøtzsohe**, * 15. jan 33 Finderup, Sjæll. Faderen: Sp i Finderup, † 72 se der (af Jyderup-H). Stud Slagelse 49, c 55[1] (l), manuduktør, studierejse i Italien 58–59, ord kat Fredericia Trinitatis k 24. febr 61, sp Sæby-G 23. juni 68, r 88, Dbm 96, † 24. juni 01. ~ 24. maj 61 Ane Marie Pouline Hjort, * 5. marts 37 Frederiksværk, † 18. febr 85. Forældre: Jstrd, herredsfoged i Løve herred Siegfred Christian Frederik H (søn af biskop V. C. Hjort, Ribe) og Frederikke Elise Armgaard Budde. – Sønner: Vissenbjerg, biskop, Viborg, Rise, Ærø. Broder: Munkebjergby-B. Sø-

stre ~ Mygind, Fraugde, Bache, Endelave, Bagger, Øde Førslev-S, Jørgensen, Vinding-V. Stamt 39. Hustrus fætre: Elmelunde, Nyborg.

Udg 67–68: Kirkeligt maanedsblad, 83: Det babyloniske fangenskab, ti bibelske foredrag, Vor Herres Jesu Kristi genkomst, 83: To prædikener, 85: Ved min hustrus begravelse, udg sm m dr Fr. Zeuthen 96: Den kr frihed, 2 prædikener. 96: Kristus, vor konge og hans rige.
Ledende senior i Studenterforeningen 55, B M Dsk missions selskab 96, fmd 97. Medindbyder til kirkemødet i Odense 84. B M Københavns Kirkefond 96.

Biskop Johs. Gøtzche (hans søn) skriver i sine »Erindringer« (1955), s 271, bl a:

Naar jeg forsøger en karakteristik af fader, er det med følelsen af, at det slaar daarligt til.

Men hvad skal man gøre? Man kan lade være at sige noget om ham og lade hans minde dø, som de flestes dør. Paa den anden side var han saa karakteristisk og hans hele personlighed saa positiv, derfor saa opbyggelig, at han nok kan fortjene at mindes.

Hans ydre skikkelse: middelhøj, rank, svær. Et stort hoved, en høj pande, bestemte, kloge øjne, sorte lokker, der hang ned over frakkekraven over de brede skuldre. En let elastisk gang. Altid klædt i sort, sorte benklæder, sort diplomatfrakke, sort silkehat. Havde man set ham een gang, tog man aldrig fejl af ham siden hen. Hjemme sad han tiest med sin lange pibe i munden.

Han var vel begavet, men ikke rigt. Orden, klarhed, præcision i alt, hvad han vidste og havde med at gøre. Han glimrede ikke med dybe tanker og fine indfald. Han forstod at værdsætte saadant, naar det i øvrigt var forenet med det, han vurderede højt. Men han ejede det ikke selv og prøvede ikke paa at præstere det. Han kendte sin begrænsning og gik ikke uden for den.

Han var vel belæst, havde lært sine ting i skole og paa universitet. Men han havde intet speciale, hvor han var ekspert. Han læste altid noget, men det var ingen omfattende læsning. Litteratur havde han kun et begrænset kendskab til. Han elskede Holberg, især Peder Paars, enkelte andre ting var ham kære. Men nyere litteratur havde han ingen tiltrækning til. Sin bibel studerede han stadigt, læste snart en, snart en anden tysk kommentar, ikke mindst til Gl test; men moderne kritiske spørgsmaal holdt han sig væsentligt fjernt fra. Gennem Martensen havde han faaet sit positive teologiske standpunkt, og det holdt han sig til. Nyere sprog var han kun nødtørftigt hjemme i, mindst i engelsk. Men hans opfattelse var i orden; hvad han hørte, forstod han og bedømte klart og rigtigt.

Fordi han var saa klar over sin egen begrænsning, var han villig til at beundre andre, der havde andre evner end han. Han kunne høre *Vilh. Beck* med hjertelig sympati, smile ad hans morsomheder, gaa gladelig med, ogsaa naar der var lidt voveligt i det, der blev sagt. Han kunne med største tilfredshed høre den unge *Ricard* og være optaget deraf. Men han prøvede aldrig selv at gaa ad saadanne veje. Men han var sandfærdig. Han har vist aldrig sagt noget, som ikke var sandt, og han har sikkert heller aldrig overdrevet, naar han fortalte noget, han havde hørt, og som havde moret eller optaget ham. Aandelig talt var han blufærdig. Sine egne aandelige oplevelser var han saare varsom med at fortælle om. Naar han prædikede, laa hans egne oplevelser i baggrunden, men han førte dem ikke frem. Maaske man skal sige, at der var noget forbeholdent over ham. Maaske er dette ikke det rette ord. Men han gav ikke sig selv, og dog var det, han sagde, ganske personligt. Han talte ikke, saa hans grebethed laa i overfladen; men den var dybest nede. Føleri, klynkeri, drømmeri, fantasteri, kælenskab, hysteri, sværmeri – procul esto.

Han var ikke uden selvfølelse og selvtillid. Men den lugtede ikke, fordi han ikke var forfængelig. Men han ville ikke sættes til side, hvor han havde en myndighed. Til tider kunne han være endog meget afgjort. I det altsammen var han altid sig selv.

Han blev opfattet meget forskelligt. Man har fortalt, at da han første gang kom til hoffet, smilede man ad ham. Men kong Georg af Grækenland fik interesse for ham, og de samtalte ikke saa lidt, de to gange de mødtes.

Til hans særlige evner hørte hans lederevne. Han havde denne evne, og den blev taget i brug. Den hang sammen med hans hele person. Han saa ligefremt og rigtigt paa sagerne; han anerkendte andre og deres dygtighed. Han chikanerede ikke, drillede ikke, søgte ikke sit eget. Han forstod sig rent ud sagt ikke paa vrøvl. Derfor mødtes han med saa megen tillid fra forskellig side, at hans lederevner kom til at gøre deres nytte.

Hans temperament? Han var af natur hidsig. Men han overvandt denne hidsighed, saa den sjældnere og sjældnere kom til udbrud. »Han var et hidsigt asen,« sagde Vilh. Beck engang om ham, »men hvor er han blevet et skønt menneske.«

Og saa var han optimist. Han var alvorlig; til tider kunne han gaa og være trykket. Men han var i bunden altid tilbøjelig til at se den lyse side af tingene. Saaledes kunne han frydes over det frembrydende foraar, ligesom han elskede havet og følte sig dybt hjemme ved det skønne Lillebælt. Naar foraaret kom, udsatte han en belønning af 25 øre til den af børnene, der fandt den første følfod. I sin have dyrkede han med stor interesse frugttræer og blomster. Og mennesker troede han vel; samtidig med at han dømte rigtigt, var han altid tilbøjelig til at se paa den bedste side hos menneskene; han forstod deres ejendommeligheder, regnede med dem og lod dem være i fred. Paa ham er opfyldt ordet fra salmen, citeret i Hebræerbrevets første kapitel: »Du elskede retfærdighed og hadede lovløshed derfor har Gud, din Gud, salvet dig med glædens olie fremfor dine medbrødre.«

Han var flittig i alt, hvad han tog sig for. I en kort skildring af ham (efter hans død) siger *A. Schack* om ham, at han forstod Sandheden af det ord, at »alt hvad der fortjener at blive gjort, fortjener at blive gjort godt.« Han gjorde sine ting saa godt, han kunne. Han var stærkt optaget af sin forberedelse til sine prædikener, bibellæsninger, lejlighedstaler; han besøgte de syge flittigt, gik paa sygehus og i arrest, paa fattiggaard, og holdt mange møder uden for sine egne sogne. I ikke faa aar var

hans søndagsration af arbejde: 2 gudstjeneste, søndagsskole og aftenmøde i missionshuset.

Men man kendte ham ikke, hvis man ikke kendte hans lune. Han var ikke vittig, men han var lun. Det var tit saadanne smaating, at det ikke siden kan gengives; til andre tider blev det siddende og efterlod et billede af hans sjæleliv. Da jeg blev hans medhjælper i Fredericia, fik jeg megen lejlighed til paa nærmere hold end tidligere at se dette. Et par eksempler. En præst, der ville opdrage mig pastoralt, forklarede mig forskellen mellem første og anden helligdagsprædikener: Den første helligdag skal man holde en festprædiken; anden helligdag prædiker jeg det rene evangelium. Jeg refererede denne lærdom for fader og spurgte ham især om dette sidste, hvad det ville sige. »Aa«, sagde han, »det vil sige, at han ikke forbereder sig til anden helligdag.«

Hans prædiken var som han selv; det var dens fordel. Schack siger om den, at den kunne være noget tør og nøgtern, fordi stemningen ikke havde magt over den, og han ikke var veltalende. Han har selv engang sagt: »Jeg har ikke mange ord, saa naar jeg ikke har tanker, har jeg ingenting.« Han talte bibelsk. Der var ikke skildringer deri, ikke journalistik, ikke litteratur, ikke poesi; sjældent kolorerede han med træk, han havde læst, saa godt som aldrig, maaske aldrig, med noget, han selv havde oplevet, mindre med hvad han havde oplevet som præst, fordi han ikke ville tale derom. Men han udlagde og forkyndte i henhold til sin tekst, som var blevet ham selv levende og værdifuld. Derfor kunne han sige de bibelske ord, saa de hørtes. Han talte engang ved et landemode til de forsamlede provster om det ord: »Det er gjort, som du befol.« Han prædikede engang paa 5. S e trin, om ordet: »Far ud paa dybet.« Det er blevet sagt om ham af en af hans tilhørere: »Jeg kunne sommetider ikke følge med, og til andre tider sidde og ønske, at han aldrig ville holde op.« Selv erindrer jeg en visitatstale paa Manø, hvor jeg netop sad med denne sidste følelse.

Det, som Paulus siger om forkyndelsen: »Den tale er troværdig og al modtagelse værd, at Kristus Jesus kom til verden for at frelse syndere,« passede i høj grad paa ham. Jeg har hørt ham tale derover og maatte sige, at baade Paulus og han, som talte, med rette kunne sige dette ord.

Saa var han et bedende menneske. Naar han bad i kirken, var det reelt. Naar han bad hjemme, var det ganske det samme; der var intet, som ikke var til at stole paa. Gang efter gang var han paa forhaand klar over bønnens opfyldelse.

Naar hans gamle venner, *Ipsen* fra Assens, *Johannes Clausen* fra Slagelse, senere Vonsild, og *Vilh. Beck* var hans gæster, kom der en egen oprømthed over ham, og hans deltagelse i samtalen viste os da nye sider af hans aandelige indhold.

Hans deltagelse i Det danske Missionsselskabs arbejde, tilsidst som dettes formand, fyldte meget af hans liv, og da han var blevet biskop i Ribe, rakte hans interesse sig ud til videre kredse; men hans børn og deres vel blev altid ved at være i den forreste række, saa vi kunne regne med hans hjertelige deltagelse i vort ve og vel.

Hans sidste aar var et sygdomsaar. Han blev forkølet ved indvielsen af stationskirken i Ulfborg, hvor man spiste frokost ved vintertid i en uopvarmet sal, hvor der endda lige før var vasket gulv, saa der ikke var tørt. Det gav sig udslag i en hjertesygdom, der var meget pinlig. Han laa meget syg den sidste vinter, tog derefter ind til Finsens Institut for at gennemgaa en kur, blev bedre og fik at vide, at naar han ville opgive sit arbejde, ville han kunne leve maaske ikke faa aar. Men at opgive arbejdet kunne han ikke beslutte sig til, men begav sig paa vej hjem for at tage fat som sædvanlig. Sin vej hjem lagde han om ad vore hjem, saa vi fik et besøg af ham. Fra Herning, hvor jeg dengang boede, tog han til Ribe, fik et tryk paa hjertet, da en vogndør paa banegaarden i Bramminge slog i af et vindstød, netop som han havde faaet fat i haandtaget paa dørlaasen. Han kom hjem, stod en aften i haven og saa paa roserne foran havestuedøren og sagde stilfærdigt til sig selv: Saa faar jeg dem altsaa ikke mere at se. Den næste morgen laa han i sin seng, udstødte et suk; hans datter satte sig ved hans side, han trykkede hendes haand og var død.

Vi fulgte samlet hans kiste i tog til Fredericia, hvor han blev begravet ved moders side.

»Sandheden tro i kærlighed«, staar der paa hans gravsten omkring korset, hvor bispestaven danner det første af de bogstaver, der er indhugget paa stenen.« – – –

Stiftsprovst *H. Lützhøft* skrev:

»Biskop *C. V. Gøtzsche* var ikke nogen partimand, men opfyldt af ønsket om at bevare enheden indenfor kirken, hvilket ogsaa gav sig udtryk i et kirkeligt blad, han en ganske kort tid udgav. Han var en frisindet mand, forstaaende overfor de forskellige kirkelige retninger, selv gennemtrængt af evangeliets trøst og alvor og nidkær for at vække aandeligt liv ... Han var en personlig ven og skolekammerat af V. Beck og havde mange berøringspunkter med IM, men han var tillige en meget selvstændig mand og forstod at hævde sin selvstændighed ... Hans betydning laa ikke i hans forfatterskab, ikke heller i hans forkyndelse, men i hans personlige alvor, hans karakters oprigtighed og tilforladelighed, hans retsind og selvstændighed. Derved vandt han stor agtelse og tillid, dette skabte hans indflydelse ... Biskop Gøtzsche har krav paa den danske kirkes taknemmelighed for det store og nidkære arbejde, han har udfoldet, for den ireniske aand, hvori han har virket, for den kærlighed, hvormed han omfattede enhver alvorlig livsbevægelse indenfor kirken. Han var ikke bange for at paatage sig et arbejde og et ansvar, og han var trofast i sit arbejde, trofast imod, hvad han erkendte for ret, han forstod i ikke ringe grad at være »sandheden tro i kærlighed«. (Illustr tid 30. juni 01). Om hans indflydelse ved *Johs. Gøtzsches* udn t sp i Herning 1900, se her VI, s 755.

I Ribe festskr hedder det s 277: Biskop G var den første tilhænger af IM, der kom til at beklæde bispeembedet her. Ogsaa Ydre Mission havde hans kærlighed. I de bevægede kriseaar sidst i 90'erne var han den kloge og be-

sindige formand for DMS. – Som gl modstander af præstefrihedstankerne optraadte G sm med *Vilh. Beck* skarpt og haandfast over for den liberalteologiske pastor *Anton Jensen,* Harboøre, der 1901 blev tvunget til at træde tilbage (se her VI, s 615 og 620.

Biskop *C. V. Gøtzsche* havde en stor del af sit hjerte i Ydre Mission. Ved det bevægede DMSmøde i Odense 1891, da Kina-missionen blev vedtaget, var den maade han ledede mødet som dirigent »et af glanspunkterne« (T. Løgstrup: DMS hist, 1907 s 86). Kr dbl skrev 8. okt 06: Naar G med sit store, kloge hoved besteg talerstolen som leder af vore kæmpemissionsmøder, betoges man af en egen soliditets- og sikkerhedsfølelse, der gik helt ned i benene, saa man kunne staa lagret i timevis. Flaget var hejst, admiralen stod paa kommandobroen – ikke for at kommandere, men for at samle de mange uklare viljer i een stærk, strid strøm. »Han indviede flere af DMSs missionærer ved store festgudstjenester, den største var 19. aug 96, da han i Ribe ordinerede sin søn *E. V. Gøtzsche* (se sp Rise, Ærø) og 23. okt s a i Fredericia udsendte ham sm m flere andre til at blive missionær i Indien. – Ved det store DMSmøde i Viborg 1896 traadte biskop *Skat Rørdam* ud af bestyrelsen. Næsten alle ønskede *C. V. Gøtzsche* indvalgt, men han ville ikke modtage valg saa hurtigt efter at være blevet biskop. I stedet valgtes *Jens Holt,* Taulov. Men samme aar blev han ekstraordinært bestyrelsesmedl, og sept 97 valgtes han til fmd efter provst *Jens Vahl.* G havde siden 1889 været fast dirigent ved de store møder. Det blev en urolig tid. *Vilh. Beck* angreb 1898 haardt DMSs sekretær, pastor *Th. Løgstrup,* og *Beck* traadte ud af bestyrelsen; et møde i Aalborg juli 98 var meget bevæget. Biskop G, der blev genvalgt med største stemmetal, havde brug for al sin forhandlingsevne. Ved dette møde indvalgtes bl a pastor *A. Busch.* Opgøret medførte, at missionær *L. P. Larsen,* Indien, løsnedes fra DMS. Bokseroprøret i Kina 1900 medførte mange vanskeligheder for DMS. Biskoppens død 1901 var et tungt slag for DMS, hans faste, styrende haand og milde sind havde skabt ro. En sølvkrans fra DMS over ham hænger i Sct Michaelis kirke, Fredericia. – Han var ogsaa bestyrelsesmedl i Kbhvns kirkefond, som optog ham meget.

Stiftsprovst *P. J. Pedersen* skriver: »Biskop G havde selv været sp i mange aar og var saaledes fuldt fortrolig med den praktiske præstegerning. Han tilhørte IMs retning og lagde aldrig skjul derpaa, men var overlegen og frisindet nok til at stille sig venligt ogsaa til præster af anden retning. Thi »livet« elskede han saa højt, at han maaske undertiden for meget betragtede et ydre kirkeligt røre som tegn paa præsters duelighed. Hans ordinationstaler var dybe og hjertelige, og ganske særligt mindes jeg, hvad jeg kunne kalde hans »bordtaler«, smaataler ved de festlige samlag efter landemoderne eller ordinationerne. I disse taler var humor og kristelig alvor og varme paa en tiltalende maade forenede. (R st aarb 1955, s 62 flg).

Se i øvrigt Niels Bundgaard: DMS hist, I, 1935, s 180 f, DBL VIII, 537. Johs Gøtzsche: Klokkerne kimer, 1933. Samme: Livserindringer. Ebenezer, s 46. Ribe Festskrift 1948.

30. 22. juli 1901–22. marts 22 (sp Vor Frue kirke, Odense 18. juni 1900): **Peter Gabriel Koch,** * 20. dec 58 Ribe. Faderen: Stiftsprovst Ribe, † 95, se der (af Døstrup). Stud. Viborg 76, c 82[1] (1), manuduktør, studierejser i Oslo, Tyskland og Italien, univ guldmed 85 for en exegetisk afhandl, lærer for unge mænd, der ville være præster i USA, sp Vildbjerg-T.-N 16. nov 85 (hvor hans fader havde været sp), ordineret af sin morfader biskop *C. F. Balslev,* sp Herning 19. febr 89, tillige forstander DMSs missionssk der, provst Hammerum herred 1. april 91, r 98, Dbm 04, K II 12, kst biskop over de sønderjyske landsdele 1. maj 1920, udn til biskop over Fyns stift 22. marts 22, men tiltraadte ikke, † 3. nov 22. ~ 17. sept 91 Bertha Gine Cæcilie Carstens, * 28. sept 52 Frederikshavn, † 23. marts 21. Forældre: Møller og møllebygger, sidst i Hammer: Lorenz C og Else Marie Iversen. – Brødre: Valgm Ubberup og forstander Diakonissestiftelsen. Dattersønner: Johannessen, Holbæk og Ryde-H, nu rkp Helleruplund. Stamt 50 B.

Fast censor theol embedseks 99—02, medl Komm t ny oversættelse af NT 01, medl De kirk udvalg 04–07 og 21. Besørgede sm m professor J. C. Jacobsen den 1907 autoriserede oversættelse af NT.

Udg 01: Den saakaldte syndfrihedslære, 2 foredrag, 08: Præst og menighed, 2 opl. Desuden smaaskrifter i debatten om bibelkritikken. 1900: Om NT, 02: Bibelkritik, en redegørelse for kristne lægfolk. Medarb KLfN, Fra Bethesda, IM tid osv.

Biskop G. Koch omtales her særlig udførligt, thi dermed gives ikke blot et billede af en bispetype, men ogsaa glimt af hovedpunkter i dansk kirke- og præstehistorie i aarene 1890—1822.

Skønt 76 præster i stiftet, med *Busch,* Bøvling, i spidsen, havde indsendt en adresse om at faa *Fr. Zeuthen* til biskop, udnævnte *Sthyr* den 42 aarige *G. Koch* til Ribe-biskop. IM tog venligt imod ham, *Zeuthen* sendte ham et smukt brev (»Skulle jeg vælge mellem at være IMs fmd og biskop, ville jeg vælge det første, thi IM er mit livs kærlighed«). Koch var nøje knyttet til Ribe, en lærd mand, en praktisk dygtig præst, kendt med kirke og skole i stiftet. Han blev bispeviet sammen med biskop, dr *A. S. Poulsen,* Viborg, og *Skat Rørdam* talte over teksten om at vi bærer skatten i lerkar.

Biskop G. Koch fik sin gerning i Vestjylland, skønt han to gange var udn til embeder paa Fyn. Embedet ved Vor Frue kirke i Odense havde han et aars tid, og bispeembedet i Odense naaede han ikke at tiltræde.

Men i Vestjyllands kirkeliv fik K stor betydning. Om hans virksomhed i *Vildbjerg-T.-N* og *Herning* er nærmere berettet her VI, s 802 flg og 752 f. Her skal derfor kun omtales hans ungdom og hans gerning som biskop. Biskop K var helt præget af at være af gl præsteslægt, baade paa fædrene og mødrene side. Hans fader havde afgørende betydning for ham, og stiftsprovstehjemmet i Ribe var et typisk smukt, dansk præstehjem. Han kom i Viborg katedralskole, da han var 13 aar gl.

Hans fader var flyttet til det skønne Vejrum, og fra den dejlige pgd var overgangen til et københavnsk pensionat ikke let. (»Mid-

dagsmaden er under al kritik«). Han gik til filosofi hos *Rs. Nielsen,* der »lod sit vid sprudle frygteligt i anledning af de forskellige anskuelser om verdens skabelse«, og han studerede naturfilosofi, samtidig med at han tog fat paa teologien. I disse aar øvede *Georg Brandes* en stærk indflydelse paa studenterne, men de 3 brødre *Koch* fastholdt teologien. K var optaget af det kristelige liv i Kbhvn, deltog i forskelligt mgharbejde, fortæller om at han var 77 til »et dejligt møde«, hvor *H. P. Børresen* mødtes med de grundtvigske, og K overværede *Børresens* ordination i Frue kirke. K satte *Martensen* meget højt, og ved det teologiske fakultet var det P. Madsen, der indtog førstepladsen hos ham. *Høffdings* »Grundlaget for den humane etik« optog ham ogsaa. Mellem skriftlig og mundtlig eksamen var han 30. dec 81–2. jan 82 hos Vilh. Beck i Ørslev. K fik 4 lauder og egregie i NTexegese. Men hans fader, der havde 2 egregier, var ikke imponeret.

Efter embedseksamen blev K i Kbhvn, manuducerede i 2 aar, han havde som student deltaget i søndagsskolearbejde og fortsatte dermed hos *P. Krag,* Sct Jacobs kirke, i Lægeforeningens boliger. Han kom paa Borchs kollegium, tog ivrigt del i Studenterforeningen, var soldat, rejste paa studierejse paa stipendium, i Erlangen hørte han med interesse *Francks* forelæsninger, men blev ikke hans elev, K var en kritisk natur. Han, der syntes at komme saa let til alt, maatte kæmpe sig til, hvad han modtog. »Han syntes saa hvilefuld, saa harmonisk afsluttet, men var vel kendt med anfægtelser. Hans skarpe iagttagelsesevne, hans sikre dømmekraft, hans interesse for den lærde og den jævne mand tjente ham vel i det fremmede.« (Hans Koch, DBL, XIII, 31). Han fik universitetets guldmedaille, men han ville ikke være videnskabsmand. Saa blev han sp i sin faders gamle embede i Vildbjerg, og gennem 15–16 aar var han Hammerum herreds betydeligste præst.

Om sin bispegerning sagde han, at han ville tage den »rent præsteligt«: »Vi maa se at gøre vor bispegerning saa jævnt og saa dansk som muligt«. Saadan var hans færd i præstegaarde og menigheder. Men det skal ikke forstaas anderledes, end at han optraadte med myndighed og festivitas. Det præstelige var for ham hovedsagen. Alligevel fik han meget at gøre med det kirkepolitiske i de kirkelige udvalg. Han var velvillig over for *J. C. Christensens* lovgivning, støttede biskop *Wegener* i Arboe-Rasmussen-sagen. En opgave af særlig art fik han da han maj 1920 blev kst som biskop for de *sønderjyske landsdele.* Med hele sin energi og klogskab kastede han sig ind i denne uhyre vanskelige opgave. Han stod H. P. Hanssen nær, og over for de tyske præster holdt han paa den »milde kurs«. Næppe nogen anden havde bedre kvalifikationer til at staa som biskop i det genvundne land, end K. Saa kom sorgerne, hans søn døde 1920, hans hustru døde 1921, sygdom tvang ham til at søge afsked, før han kom til Fyn. Pastor Nyholm (Varde) skr i Ribe St aarb 1941, s 537, at »Koch maatte døje smaa stiklerier p gr a den joviale bredkirkelighed han lagde for dagen, f eks var han en gerne hørt foredragsholder paa gr højskoler. Særlig vakte han begejstring paa Askov. Saa sagde de jyske missionsfolk, at »naar Guds børn bliver biskopper, bliver de vantro«. K holdt jævnlig aftengudstjeneste i Varde, hans prædiken var mere en fint formet novelle end en egentlig prædiken, men den blev husket«.

Biskop *Koch* regnes for en af de betydeligste biskopper, der har været i Ribe.

I sin store bog: »Ribebispen Gabriel Koch« 1930, 304 s, har pastor *H. G. A. Jørgensen,* Farup (ordineret af K) givet et fyldigt og alsidigt billede af biskop *G. Koch.* Kapitlerne hedder: Slægt og barndom, Ungdom, Kandidat, Vildbjerg, Herning, Biskoppen, De kirkelige retninger, Kirkepolitik, Forkynderen, Foredrag og møder, Kst biskop i Sønderjylland, Ude og hjemme. Under henvisning dertil skal gengives nogle enkelte udpluk:

»I sin studentertid havde Koch følt sig tiltalt af *Martensen.* I kandidattiden og under sin udenlandsrejse fik grundtvigske tanker en ikke ringe indflydelse paa ham. Som sognepræst i det aandelig bevægede Hammerum herred fandt han det for sin gernings skyld nødvendigt at tage parti, og han valgte IM. Til denne var han knyttet med mange baand fra barndommen af. Det er til dels sin egen udvikling, han har skildret i »Præst og Menighed« under et afsnit med overskrift: »Grundtvigianisme og IM«. Lige fra begyndelsen af sin præstetid regnede han sig selv og blev regnet som hørende til IM, dog saaledes, at han stadig indtog en selvstændig stilling og paa flere punkter tog afstand fra missionens førere.

I 90'erne var IM genstand for heftige angreb, men gik dog frem med stærke skridt og blev til en magt i den danske folkekirke. Hvor stærk dens stilling, trods al modstand, var blevet, ses af en redegørelse, som 24 københavnske præster fremsatte paa Bethesdamødet i Aarhus 1898. Den blev oplæst paa mødet af pastor *Jul. Friis-Hansen* og sluttede med 6 punkter:

»IM taler stærkt mod synden. Det gjøre ogsaa andre. Og dog er der mange tilhørere, som aldrig have lært at frygte for den«.

»IM vidner om den evige fortabelses mulighed. Det gjøre ogsaa andre. Og dog er der mange tilhørere, der aldrig have tænkt, at det var virkelig alvor«.

»IM prædiker omvendelse. Det gjøre ogsaa andre. Og dog er der mange tilhørere, der aldrig have tænkt sig, at der til kristenlivet hører et virkeligt og afgørende brud med verden og synden, meget mindre, at saadant kræves af dem selv«.

»IM prædiker syndernes forladelse. Det gjøre ogsaa andre, tildels med inderlig varme. Og dog er der mange tilhørere, der aldrig have tænkt, at Gud vil skjænke os denne gave her i livet, eller forstaaet, at en synder kan komme til at hvile i denne gave med fred«.

»IM prædiker et helligt liv i Jesu efterfølgelse. Det prædikes ogsaa af andre. Og dog er der mange tilhørere, som aldeles ikke kjende forskjel paa deres gamle menneske, med den naturlige bravhed og retskaffenhed, og det nye menneskes liv i Gud ved Kristus«.

»IM prædiker broderkjærlighed i Kristus. Det er der ogsaa andre, som gjøre. Og dog vide de allerfleste »kristne« i vort folk aldeles

ikke, hvad den aandelige broderfølelse er, formaa aldeles ikke at skille mellem den og almindelig menneskekjærlighed«.

Blandt underskriverne var *Chr. Gad, J. Steen, H. Ussing, Friis Hansen, P. Krag, A. Schack, E. With* med fl.

I forhandlingerne, der især drejede sig om de 6 punkter udtalte provst *G. Koch:*

»I denne forsamling er IM temmelig mangelfuldt repræsenteret, og særlig gjælder dette Jylland. Mange præster af IM, deriblandt nogle af dem, der staar med den største gerning og indflydelse, synes allerede at have sagt farvel til Bethesdamøderne. Det vil jeg bede Dem bemærke. Vi indremissionsfolk her i Jylland regnes vist for omtrent de værste af »Helvedeshundene«. Vi har nu herude i Vestjylland, hvor jeg kommer fra, godt kunnet forstaa, at de 24 præster i Kbhvn har villet forsvare IM. Det er IMs ære i vor tid, at kirkens fjender særlig rette deres skyts mod denne retning, og at den har kunnet faa en katolik til forsvarer – da ingen andre ret ville forsvare den«.

»I hele Vestjylland arbejder IM og grundtvigianismen aldeles ikke sammen. Vi kan ikke indlade os paa at holde en aarlig storvask her ved disse møder ... Lad os se at lære af hinanden og tale os henimod hinanden paa de omraader, der holder os sammen. En af de skikkelser, jeg allerhelst mindes fra de tidligere Bethesdamøder, er *Th. Rørdam.* Han var et af vore bedste bindeled. Som han var, naar han skrev: »Fra vor faders gaard«, kan vi alle se paa ham med stor glæde og tak«.

Pastor *H. Ostenfeld* udtalte om de 6 punkter: »Ved at give redegørelsens slutning den form, som de har givet den, rykker de sig selv op paa første plads og sætter os andre ned. Ellers forstaar jeg ikke dansk. Som ordene lyder, er de saarende for de andre retninger i folkekirken«.

Proprietær *Lawaetz:* »Der er meget godt i alle de 3 retninger; men IM udretter for tiden mest«.

Bibelsynet:

Mellem Koch og IM var og blev der en dyb uoverensstemmelse med hensyn til Bibelen. Koch sluttede sig til *P. Madsen,* der allerede 1894 havde skrevet til ham: »Det er skæbnesvangert for kristendommen at gøre den til et med uholdbare historiske paastande (f eks om skrifternes oprindelse, forfattere o s fr).

Koch var ikke tilstede ved det møde i Bethesda (15. okt 96), hvor Vilh. Beck tilraabte de tilstedeværende professorer: »Paa knæ, I professorer, for den hellige skrift!«

Januar 1900 holdt *Koch* et stærkt besøgt foredrag i »Bethesda«, i Kbhvn. Det udkom under titlen: *Om det nye Testamente.*

Koch gør her rede for sit syn paa det nye Testamente: Dets skrifter er prægede af et vidunderligt sammenspil af guddomskræfter og menneskekræfter, hvilken samvirken fra gl tid i kirken er benævnet inspiration. Ligesom i Jesu Kristi person møde vi i det nye Testamente just den samme inderlige forening af et guddomspræg og et menneskepræg. Forfatterne er børn af deres folk og fædreland, sprog og kultur. Deres skrifter er klart mærkede af at være menneskeligt aandsarbejde. En kristen vil ikke vente hos de nytestamentlige forfattere at finde en alt omspændende ufejlbarhed. Han venter at finde den fuldkomne klarhed over Guds riges ting, men ikke ufejlbarhed paa de andre omraader af menneskelig viden og menneskeligt sjæleliv. Bogens guddomspræg lader sig dog ikke mindre tilsyne. Nu er der slidt paa det nye Testamente i 1800 aar. Alverdens præster i alverdens kirker have søndag efter søndag prædiket derover i disse aarhundreder. Hvilken anden bog kunne have taalt en saadan behandling uden forlængst at være udtømt, opbrugt og opslidt? Men denne bog er lige frisk, lige udødelig. Det nye Testamente anslaar tilværelsens grundakkorder. – To aar efter udgav G. Koch *Bibelkritik.*

Hertil sluttede sig: Bibelkritik. En redegørelse for kristne lægfolk (1902), særlig med hensyn til det gamle Testamente. Heri hedder det om IMs stilling til »Bibelkritiken«: »Det havde været en stor lykke for vort kirkefolk, om dets aandelige ledere fra først af havde kunnet møde den moderne bibelforskning med ligesaa megen visdom, som det gjorde det med kraft«. Hermed tænkes især paa Vilh. Becks angreb paa de teologiske professorer paa det 8. Bethesdamøde i Kbhvn 1896.

Betegnende for IMs stilling overfor biskop Koch er den modtagelse, som »Bibelkritik« fik i »Kristeligt Dagblad«.

Pastor *C. Asschenfeldt-Hansen* (23. aug 02): »Den lille bogs indhold har baade forundret og bedrøvet mig i betragtning af den stilling, vi for tiden befinder os i ved en underminerende kritiks angreb haand i haand med en ogsaa paa andre punkter opdukkende ny rationalisme«.

Pastor *N. P. Madsen* (18. sept 02): »Kys din bibel tro paa den, ord for ord, vers for vers som Guds eget ord, elsk den og vær forvisset om, at ingen bibelkritiker skal kunne røre ved dens sandhed, saa længe den gamle Gud lever«.

Pastor *Chr. Gad* finder dog, »at der er noget befriende ved at læse dette lille skrift« (1. sept 02).

Den »Indre Missions Tidende«s redaktør, pastor *H. Bjarnesen,* kan »trods al meningsforskel ikke se paa biskop Koch som den, der staar i fjendens lejr«, men siger: »Hvorfor skal der tales om skriftens menneskelige side?« (27. sept 02).

Dette spørgsmaal besvarede biskop Koch, ligeledes i »Kristeligt Dagblad«, (30. okt 02) med en udtalelse af afdøde professor Franck i Erlangen: »Han skrev for 22 aar siden om den gammeltestamentlige forskning saaledes: »Den troende mgh vil i denne sag være nødt til at vænne sig til at finde sig i mere, end den hidtil var vant til, og det sømmer sig ikke for troslæren her paa forhaand at drage grænser. Men eet vil hverken kirken eller den kirkelige teologi nogensinde finde sig i: dette, at man borttager den guddommelige faktor og det overnaturlige indhold af Israels historie«. Disse ord af min gamle lærer har dybt bekræftet sig for mig i de forløbne aar. Og jeg vil sige

til kristne lægfolk: Saaledes staar sagen. Dette er en troværdig tale«.

Den stærke vækkelse, som i midten af 90'erne gik hen over landet, fremkaldte i mange IM kredse et ejendommeligt sværmeri, den saakaldte frigørelses- eller syndfrihedsbevægelse. I missionshotellet i Kbhvn holdtes i 1896 og 97 stærkt besøgte møder med et sværmerisk præg. Bevægelsen tog fart, da missionær i Syrien, pastor *Mygind,* kom tilbage til Kbhvn, holdt møder og udsendte bladet »Sandhedsvidnet«. Skønt det af IMs ledelse blev ham forbudt at tale i missionshusene, bredte bevægelsen sig ud over landet.

Den 25. og 26. sept 1901 holdt biskop *Koch* i Bethesda to klare og dygtige foredrag om det nye sværmeri *(Den saakaldte syndfrihedslære.* To foredrag af *G. Koch,* biskop. Bethesdas bogh 1901). I disse foredrag giver *Koch* en fremstilling af *Myginds* syn paa kristendommen, idet han, efter »Sandhedsvidnet«, anfører:

»Man har fundet Jesus som sin frelser fra syndens skyld. Man tror syndernes forladelse; men synden selv er man ikke frelst fra. Man lever et forkrøblet kristenliv, ikke det lykkelige, frigjorte, sejrende kristenliv, som Gud har givet os lov til at leve... og saaledes gaar det sørgeligt videre for de fleste kristne: »Nu i sorrig, nu i glæde, nu i fald og nu i sæde«. Men: »Det er slet ikke nødvendigt, at vi lever saa elendigt«. Du har lov til at drage ud af Rom 7. og ind i 8. kapitel. Tro paa det fuldbragte værk. Tag den stilling, at du er død for synden, saa bor du i fristaden og er kommen om i Jesusgaden, og der synder man ikke, men priser Gud for fuld frelse. Det er en jammerlig forklaring, Luther giver af den 5. bøn: Vi synde daglig meget« osv.

Dette anføres, fordi syndfrihedslæren fik en del udbredelse i Vestjylland. *Mygind* blev senere sp paa Holmsland.

Med syndfrihedslæren fulgte ofte paastanden om frihed for sygdom. En »syndfri« mand fortalte, at hans hustru havde født to gange uden smerte. Biskop *Koch* blotter i sit tankeklare skrift den indre usandhed i denne lære, der mente at kunne støtte sig til enkelte skriftord (1. Joh. 3, 6–9), men som hvert øjeblik kom i strid med livets virkelighed. biskop *Kochs* kraftige optræden bidrog til, at dette farlige sværmeri, der havde fænget i mange vakte kredse, ogsaa indenfor Ribe stift, efterhaanden sygnede hen.

Biskop *Kochs* selvstændige stilling indenfor IM viste sig især i en langvarig strid med bestyrelsen for det danske Missionsselskab (DMS). Striden drejede sig om undervisningen paa missionsskolen, der ved *Kochs* forflyttelse blev overført til Odense.

Koch havde lige fra begyndelsen ledet undervisningen efter den nyere bibelforsknings principper i overensstemmelse med det bibelsyn, han havde tilegnet sig i sin ungdom og senere ved egne, selvstændige studier.

Hvorledes biskop *Koch* opfattede sin stilling som biskop i den danske folkekirke, fremgik af en forhandling i det kirkelige udvalg (1904–07), af hvilket *Koch* var medl som valgt af biskopperne. Under 1. behandling af kirkeforfatningssagen fremsatte valgmghp *Morten Larsen* den paastand, at der ingen rigtige biskopper fandtes her i Danmark. Vel var han ikke blind for, at der i selve det kirkelige udvalg sad fire »højærværdige« biskopper, og tre til ude i landet. Alligevel var det hans overbevisning, at vi ingen rigtige biskopper havde haft siden reformationen, ja langt længere tilbage. En rigtig biskop skulle kendes paa, at han var en styrer og leder i kampen mod statsmagten; men den slags biskopper forsvandt, da de fik verdsligt rygstød. De virkede i oldkirken, mens den endnu var frikirke, men døde med opkomsten af pavedømmet. End ikke Luther naaede at vinde den ægte biskop tilbage. En ret biskop staar uden verdsligt rygstød, uden løn og uden bolig, og uden andet værn end det, loven giver enhver. En dansk biskop som *Mynster* var som præst en dværg imod *Grundtvig* og som biskop en skygge...

Efter at biskop *Fr. Nielsen* havde paavist uholdbarheden af *Morten Larsens* opfattelse af de oldkirkelige biskopper, udtalte *Koch:* »Disse biskopper, som hverken fik kost eller løn, er vist ikke saa lette at finde i oldkirken, hvad ogsaa biskop *Nielsen* havde sine tvivl om. *G. Koch* selv tog sin bispegerning rent præstelig, og skulle den oldkirkelige hersker- og styreaand melde sig igen, blev han nødt til at overlade sin gerning til en anden og se sig om efter en præstegerning i al stilfærdighed. Morten Larsens bispeideal var en frihaandstegning. Vi maa se at gøre vor bispegerning saa jævnt og saa dansk som muligt, saa at folk maa sige: »Ja, den oldkirkelige hersker- og styreraand har de aabenbart ikke meget af; men de gør deres bedste, og vi kan dog have en lille smule nytte af dem, naar de færdes i vore kirker og skoler«.

Biskop *Kochs* syn paa en dansk biskops gerning stemmer saaledes med det, der er udtrykt i »Den rette kirkeordinants« 1539, hvor det hedder om det store arbejde, til hvilket biskopperne er kaldet: »De skulle prædike Guds ord for folket, ikke alene hjemme i byen, der som de bo, men ogsaa over det hele stift, hvor som helst de komme«.

Faa aar derefter (1909) blev der fra IMs side rejst et skarpt angreb paa biskopperne i en række artikler, som pastor *A. Schack* skrev i »Kristeligt Dagblad« under titlen: Bispeidealer. Det begynder saaledes (23. febr 09): »En af vore biskopper har skrevet om »præsteidealer« (*G. Koch*: Præst og menighed. 1908 s 17–39) og skrevet kønt, sandt og tiltalende. Det kunne forsaavidt være rimeligt, om en præst til gengæld skrev om »bispeidealer«. Det ideale krav, der stilles til biskoppen, er at han ikke alene er præsternes tilsynsmand, men ogsaa kirkens og menighedens værge; men paa dette sidste punkt har de klaret sig overmaade slet«. »De synes stadig at have følt sig solidarisk med ministeriet og staten, hvis praksis stadig er bleven slappere, skilsmisserne er bleven hyppigere og bevillinger til nyt ægteskab gives i flæng«. – 26. juni 09: »Biskopperne har hidtil ikke følt sig kaldede til at tage del i kampen mod statens afkristning«.

Af biskop *Kochs* skarpe og sprudlende vittige svar (Kristeligt Dagblad 4. marts 1909)

følgende uddrag, saavidt muligt med hans egne ord:

»Da jeg læste alt dette, opfyldtes jeg af en let forstaaelig gru ved, at vi (ɔ: biskopperne) saaledes ekspederedes én for én. Det var, som om jeg hørte en barsk stemme raabe ud gennem døren: Færdig! – den næste! – Jeg blev mindet om den uhyggelige scene i Bjørnsons »Arnljot Gelline«, hvor de trætte mænd efter skifærden har søgt ly oppe i et skur paa bjergsiden, og efter at have spist og varmet sig, har lagt sig hen med deres hunde og nu tager sig et lille blund (hvad jo ogsaa biskopperne gør efter Ss mening). Da hedder det videre hos Bjørnson:

Gik d'ikke fygende, gik d'ikke rygende:
Ind krøb en Troldkærring, sulten og kaad,
Slagtede hundene, stegte dem og aad.
Tog saa mand for mand,
La dem paa brand,
Aad dem, mens hun lugtet efter flere!«

»Saaledes omtrent ser det ud til at gaa os biskopper under pastor *Schacks* forfærdelige haand. Der er den forskel, at hun dog holdt sig til de levende, mens pastor S tager de døde med. Men ellers gaar det her som hist baade »rygende« og »fygende«. – Dog spøg til side! ... Pastor *Schack* opstiller to bispeidealer, jeg kun ét. Pastor *Schack* kræver af en biskop baade »det præstelige« og »det kirkepolitiske«, jeg kun »det præstelige«. Biskoppen skal være tilsynsmand, men man har ikke lov til at kræve det kirkepolitiske af ham. Først fordi et saadant ikke er evangelisk-luthersk, men katolsk. Dernæst fordi der i en folkekirke som vor ikke skal forudsættes, at folkets regering og repræsentation er saa fjendtlig mod den ved grundloven fastslaaede folkekirke, at denne skulle behøve et særligt værge og værn mod staten og den verdslige magt«.

»Det har glædet mig, at det kirkelige udvalgs udkast til en forfatningslov ganske bekræfter det her sagte. I § 5 hedder det: »Bisperne skulle, hver i sit stift, have tilsyn med præster og menigheder. De skulle flittig besøge menighederne for at forvisse sig om, at tjenesten i kirke og skole udføres rettelig, og for at styrke og befæste præst og mgh i den kristne tro og den indbyrdes kærlighed«. Her er ikke det mindste af pastor Schacks andet bispeideal. Det er paa dette program, jeg er biskop i Ribe stift, ikke som den, der har naaet det, men som den, der rækker derefter«.

»Rom 1,11 flg og 15, 19: Naar disse to ord har ydmyget mig, kan de ogsaa begynde at opmuntre mig. Saa drager jeg ud med glæde og føres frem i fred. Og det beder jeg Gud om at bevare for mig min arbejdsdag til ende«.

Fejden vakte megen opmærksomhed og fremkaldte flere indlæg. *H. Ussing* dadlede »den studentikose maner« i biskoppens artikler (13. marts 09). Professor *C. V. Prytz:* »Biskopperne maa vide, at vi menige lægfolk lægger ansvaret over paa dem; hvor skulle vi ellers lægge det?« Hertil svarer biskop *Koch* afsluttende: »Menighedens ansvarsfølelse bør ikke svækkes ved at gøre biskopperne til faste, kirkelige syndebukke. Det tiltalende og tilsyneladende drabelige heri forstaar jeg saa godt. Det er jo det letteste; men det er ikke det retteste«.

Efter indbydelse af biskop *P. Madsen* samledes biskopperne i Kbhvns bispegaard den 24.–25. febr 1910 for at drøfte et af *P. Madsen* udarbejdet udkast til nye ritualer for daab, nadver og brudevielse. Et forslag blev derefter sendt omkring til bisperne. Biskop *Koch* samlede en kreds af præster fra Ribe og omegn til forhandling om denne sag, der laa ham meget paa hjerte. Hans ændringsforslag blev især taget til følge med hensyn til ritualerne for nadver og brudevielse. I dette sidste blev ordet »underdanig« fjernet. Ved behandlingen af et af »Dansk Kvindesamfund« til det kirkelige udvalg indsendt andragende om fjernelse af dette ord udtalte *Koch* (25. febr 07): »Ordet »underdanig« (1. Pet. 3, 1) er vist det, kvinderne føler sig trykkede af. Det afbalanceres dog i vielsesritualet ved de stærke ord, at manden skal elske hustruen som Kristus elskede menigheden«. – – –

Det faldt i biskop *Kochs* lod at indvie Ribe domkirke paa ny efter en restaurering, der lededes af arkitekten, professor *H. C. Amberg,* og som varede omtrent 10 aar.

Den 3. marts 1904, da restaureringen nærmede sig sin afslutning, var henved 1000 mennesker samlet i kirken til nedlæggelse af et dokument under alteret. Biskop *Koch* oplæste dets tekst, der sluttede saaledes: »Gud beskærme den nu istandsatte domkirke. Han holde sin haand over Danmarks rige, konge og folk! Jesus Kristus er i gaar og i dag den samme, ja til evig tid« (Hebr. 13, 8). Efter at biskoppen derpaa havde anbragt pergamentsrullen i en glascylinder, der nedlagdes i en stor, udhulet tufsten, tilføjede han: »Hvad der nu bliver nedlagt, skal vel først findes og aabnes af sene slægter. Maatte Herrens ord lyde med kraft paa dette sted i det danske tungemaal, og hans hellige sakramenter rettelig forvaltes, hans navn til ære, mennesker til frelse!«

Efter tilendebragt restaurering blev kirken saa indviet og taget i brug søndag den 7. aug 1904. Festen var paa en gang national og kirkelig. »Hele Danmark« med den gamle konge i spidsen var i disse augustdage samlet i den til hverdagsbrug saa stille stiftsby. Samtlige rigets biskopper havde indfundet sig.

Augustdagen var stormfuld med regnbyger, den ene efter den anden. Blæsten tog i præstekjolerne og de høje hatte, da en procession paa c 200 præster fra raadhussalen begav sig til kirken med stiftsamtmand *Stemann* og biskop *Koch* i spidsen. Præsterne tog plads i det rummelige kor paa begge sider af og bag ved alteret, foran hvilket kongefamilien sad, og ligeover for samtlige ministre.

Før indvielsen talte biskoppen fra alteret over Joh. aab 7,9–10 bl a saaledes:

»Det er for at hjælpe mennesker op til den store skare for tronen og for lammet, at denne gamle kirke blev bygget. Om dette maal og om vejen dertil var det, at Ansgar talte i de gamle dage, da han drog ind i disse egne, og hans disciple, da de begyndte at holde gudstjeneste paa bredderne af disse aaer, hvor byen Ribe var bygget. I tusinde aar er der paa disse steder prædiket om dette himmelske maal og om ham, som er vejen dertil, vor Herre Jesus Kristus. Og i dette gamle kirkehus har

denne forkyndelse lydt i henved 800 aar. Naar vi skuer tilbage, ser vi i aanden en stor skare drage frem under disse buer og hvælvinger, mellem disse mure og piller, skiftende slægter i skiftende tider, konger og danske mænd. De smaa menneskehuse omkring kirken er sunkne sammen gang efter gang, nye er byggede højere oppe, for flodens vands skyld. Men dette gamle hus ligger fremdeles paa sin plads, løftende sig op over alle de andre. Og dersom vi tav, saa kunne stenene raabe om mange blade i vort lands og vor kirkes og i mange, mange enkelte menneskers historie«.

Af indskrifterne i domkirken har biskop *Koch* valgt følgende. Til *alteret:* »Gud har givet os et evigt liv, og dette liv er i hans søn« (1. Joh. 5, 11). – Til *orgelets* midtparti: »Gud bor midt iblandt Israels lovsange«. Paa 4 andre felter indskrifter, der begynder med: Lover Herren.

Eftermiddagen derpaa holdtes kongemiddag i *A. S. Vedels* anlæg under et mægtigt telt, der svajede i blæsten. Her takkede biskop *Koch* regering og rigsdag for de rundelige pengemidler, der var bevilget, og tilføjede: »Blandt de ting, som kendemærker Hans Majestæt kong Christian IXs regeringstid, er ogsaa dette, at det er en kirkebyggende tid. Siden Valdemarernes dage, da de mange stenkirker rejstes, har der ikke tilnærmelsesvis været nogen tid, i hvilken der er bygget saa mange kirker i vort fædreland som i den sidste menneskealder. Ved siden af Kbhvn, hvor jo de særlige forhold har medført opførelsen af de mange kirker, maa Ribe stift nævnes som den egn i landet, hvor de fleste kirker er bygget. Dette hænger sammen med hedens opdyrkning; men der skyldes tak derfor til kongen, regeringen og rigsdagen, ved hvis forsorg de mange pengemidler er skaffet til veje, og der næres ogsaa her i Vestjylland megen taknemmelighed derfor. Ribe domkirke er jo som moderkirken for de mange mindre nybyggede kirker her i Ribe stift«.

Baade før og efter domkirkens nyindvielse rejste sig rundt om i stiftet mange nye kirker, og biskop *Koch* har indviet mange saadanne, deriblandt nogle i hans gamle provsti.

Under domkirkefesten boede kronprinsen og kronprinsessen i bispegaarden. Efter hjemkomsten sendte kronprins Frederik et takketelegram (10. aug), saalydende: »Min hustru og jeg sende Dem og bispinden nu efter vor hjemkomst en hjertelig tak for Deres store gjæstfrihed og venlighed mod os under det uforglemmelige ophold i Ribe«. –

Biskop Koch samlede i en aarrække c 20 yngre præster fra stiftet til et flerdages møde i bispegaarden. Ifølge en indbydelse til 9.–13. okt 1916 var formaalet: Gensidig opbyggelse, tilskyndelse og dygtiggørelse til vor gerning. For en enkelt af de 4 mødedage lød programmet: morgenandagt, bibeltime og foredrag med forhandling. Emnerne var fordelt til indledere af de forskellige kirkelige retninger. En af mødedagene: Gudstjeneste med altergang, besøg i domkirken og udflugt til grænsestationen Vester Vedsted, hvor tyske vagtposter i krigens tid gik frem og tilbage bag pigtraadshegnet.

De tilrejsende præster blev indkvarteret dels i bispegaarden, dels i private hjem i Ribe. I fritiden, især om aftenen, naar dagens arbejde var endt, var biskoppen rigtig i sit es mellem sine gæster. Han forstod at samle en kreds, ældre og yngre, omkring sig til fornøjelig samtale. Han havde en evne til ukunstlet at gøre overgangen fra spøg til alvor og omvendt. Disse møder vandt megen paaskønnelse, ikke blot hos stiftets mange unge præster, men ogsaa i stiftsbyen og omegn og i endnu videre kredse.

Biskop *Koch* deltog som taler i de videnskabelige præstekursus i Lyngby, Ry og Ryslinge og i almindeligt dsk præstekonvent (Fanømøderne). Paa »Videnskabeligt forhandlingsmøde for Præster« paa højskolen i Lyngby 22.–28. aug 1906, holdt han et foredrag om »Præstens aandelige særpræg«. Det hedder bl a i »Dansk Kirketidende« 1906, s 610:

»Udgangspunktet for præstens gerning kan f eks findes i Paulus' kaldelse, der kan karakteriseres saaledes: *Knust og sat sammen igen.* Der skal prædikes enfoldigt og klart. Præstens gerning præges af, at hans arbejdsomraade er et bestemt sogn, hvorved saavel arbejdet som ansvaret afgrænses. Dette afføder den rette, sognepræstelige myndighed, der i gamle dage fulgte med embedet, nu med personligheden. Vi præster svæver stadig mellem vort ideal og dets karikatur. Den nuværende præsteslægt hjælpes af med sine pavetanker ved de nye kirkelove. Alligevel kan det gaa præster efter det gamle ord: Hjemme er hane djærvest«.

Præsten maa holde sig i levende forhold til tidens tanker i teologi, digtning og tænkning. En rationalistisk strømning gaar for tiden igennem den evangeliske kristenhed, ofte i forbindelse med noget af det bedste i tiden, saaledes den gængse fremhævelse af Jesu sande menneskelighed, der kan føre ud i rationalisme (jfr slutningen af G. Frenssen: Hilligenlei). Det er et spørgsmaal af betydning for præsten, om han ikke kan bruge sin tid bedre (f eks til studier) end til de kirkelige dag- og ugeblade, der sluger saa megen tid«. –

I henseende til sit folkekirkelige syn paa bispestillingen kom biskop Koch, navnlig i aarene 1911–16, ind i en vanskelig krise. Aarsagen dertil var den *Arboe Rasmussenske* sag og kirkestyrelsens stilling til denne. For flere af biskopperne blev dette forhold saa pinligt, at bl a for biskop *Koch* den tanke ikke laa fjern, helt at trække sig tilbage som biskop og at søge sig en stilling som sognepræst.

Ud fra denne stemning forklarer biskop *Koch* selv, hvorfor han undslog sig for at bispevie provst *H. Ostenfeld*, der efter *P. Madsens* død var blevet Sjællands biskop (udnævnt af *J. Appel*). Som forklaring paa sit afslag skriver biskop Koch til den nyudnævnte biskop (dat Ribe 10. sept 11):

»Tak for Deres brev og det vennesind, der ligger bagved Deres spørgsmaal, om jeg vil indvie Dem til Deres gerning, og om De maa besøge os nogle dage i forvejen«.

»Jeg har fra møder og fra enkelte faaet adskillige vidnesbyrd, der taler højt om den sorg og forvirring, der ved Arboe-Rasmussensagen er vakt i kirkelige kredse. De har vel

læst Zeuthens Aarhustale og hørt om biskop Sørensens alvorlige henvendelse til ministeriet og om dettes undvigende svar«.

»De vil ikke undres over, at disse forhold for mig medfører stor forpinthed og alvorlige overvejelser om, *naar* det for samvittighedens skyld vil blive nødvendigt for mig at bede om afsked fra mit embede«.

»Men under disse omstændigheder kan jeg ikke ret faa frimodighed til at fungere som ordinator ved en bispeindvielse med alt det officielt-folkekirkelige, som følger med en saadan handling, og som netop nu, hvis der ikke sker nogen ændring i forholdene, synes mig særligt pinligt«.

»Uhyre nødigt har jeg villet bedrøve Dem eller udsætte mig for, at vort personlige forhold skulle skades ... Men jeg har ikke kunnet andet end skrive dette til Dem«.

Biskop *S. Sørensen* trak sig tilbage fra Aarhus bispeembede sommeren 1916, foranlediget dertil ved den behandling, biskopperne havde været genstand for fra forskellige kirkelige hold p gr a deres stilling til ministerens kollatslov (22. maj 16). Han søgte derefter Nørup sognekald i Ribe stift. Biskop Koch var selv tilstede ved menighedsraadets indstilling til det ledige embede.

Men biskop Koch blev i sit bispeembede. – Lige fra kristendommens ældste tider var det i Danmark, som ellers overalt, en af biskoppens vigtigste pligter stadig at holde visitatser i sit stift. Reformationen gjorde ingen forandring heri. Luther indskærpede »besøgsembedets« nødvendighed (»Undervisning af visitatorer« 1527): »Paulus sad ikke blot og skrev breve, men løb omkring til menighederne, og det samme gjorde de andre apostle. Samuel var snart i Rama, snart i Nobe; han spadsercde ikke om for sin fornøjelse, men gjorde det af kærlighed og ifølge embedspligt. Ja, Kristus selv var flittig fremfor alle i saa henseende. Og saaledes bør det være i kirken. »Biskop« betyder tilsynsmand eller visitator«.

Biskop Koch forstod bedre end maaske nogen anden dansk biskop efter Peder Palladius at sætte sig i forbindelse, ikke blot med præsten, men med de forskellige kredse indenfor menigheden. Provst *Fr. Zeuthen* udtalte (i »Det kirkelige udvalg« 6. juli 04): »Den nuværende biskop i Ribe stift stiller sig paa sine visitatser paa den maade, at han søger at komme i forbindelse med menigheden; men det har biskopperne virkelig ikke gjort før«.

Ved de nye kirkelove 1903 var der i begyndelsen af Kochs bispetid blevet indført mghraad. Med disse nye raad, der til at begynde med stod noget famlende overfor deres opgave i sognet, forstod biskop Koch at komme paa talefod. Naar han ønskede at holde en visitats, henstillede han til præsten at indbyde menighedsraadet og andre kirkeligt interesserede til en sammenkomst i præstegaarden. I en saadan, tit broget kreds, forstod han at føre en aandelig samtale, hvori hver enkelt blev draget ind. Om fornødent var han ikke bange for at sætte retningerne paa plads.

Biskop *Koch* har i løbet af de aar, han var Ribe stifts biskop, vistnok besøgt samtlige præstegaarde i stiftet gentagne gange. Han kom ikke som fortidens biskopper, hvis visitatser satte præstegaarden paa den anden ende. Betegnende er det svar, han i det kirkelige udvalg (sept-okt 1905) gav præstekonen, fru *Thyra Jensen,* der i udvalget havde krævet, at biskopperne skulle visitere uanmeldt. Biskop *Koch* svarede: »Jeg vil betragte det som en ulykke for det gode forhold mellem præst, menighed og biskop, hvis det skulle blive regel, at biskoppen kom med uanmeldte visitatser. Det vil let faa et præg af kasseeftersyn eller spioneri eller af en opdagelsesbetjents hemmelighedsfulde virksomhed. Naar jeg har holdt uanmeldt visitats et sted, har jeg altid befundet mig ilde. Naar jeg gik ind i en kirke, har jeg tænkt: Skal du dukke dig under stolen eller skal du vise dit ansigt. Det bør aldrig blive andet end en undtagelse. Det normale maa være det, vore fædre har haft, og som Paulus gjorde, da han rejste til Rom. Han ville ikke holde kasseeftersyn, men ville glædes og opbygges sammen med menigheden« (Rom 1, 12).

Ved visitatser i skolerne færdedes han paa en maade, der mindede om biskop *Monrads.* Danskundervisningen interesserede ham levende, og han var en mester i samtaler over det læste. I en skole havde børnene læst »Konen med æggene«; derefter følgende samtale. Biskoppen: »Var det nu ikke synd for konen?« – Ordførende i klassen: »Nej, det havde hun godt af.« – Biskoppen: »Ja, det tror jeg sandelig ogsaa. Men hvorfor da det?« – Børnene: »Jo, hun knejsede med nakken – var stolt – vigtig – hovmodig osv.« Biskoppen talte saa til slutning over ordet: »Hovmod staar for fald«.

I forskellige lærerkredse var der imidlertid fremvokset en stærk uvilje mod folkeskolens saakaldte gejstlige tilsyn (biskop, provst og sognepræst). Heftige udtalelser mod det fremkom stadig i lærerforeningens medlemsblad. Ved et lærermøde i Esbjerg udtalte en ældre lærer (1907): »Som forholdene nu er, kan ingen ærekær mand være tjent med at være lærer i Danmark«.

Biskop *Koch* mente, at den danske præstestand magtede tilsynsgerningen, selv om vel de fleste præster savnede særlig uddannelse, navnlig i undervisningens teknik. Alligevel vedtog Ribe Landemode (juli 1907) efter biskoppens forslag en udtalelse til ministeriet, hvori det bl a hedder:

»Landemodets store flertal formener, at de ændringer i tilsynet, som maatte foretages, burde gaa i retning af at bevare det kirkelige tilsyn med religionsundervisningen, men for øvrigt stille præst og lærer i et frit forhold til hinanden, nærmest saaledes, at præsten ikke var født medlem af skolekommissionen«.

19. sept 07 fremlagde biskop *Koch* denne sag for det kirkelige udvalg i en lang tale, hvoraf følgende:

»Et saadant angreb, som det gejstlige tilsyn har været genstand for, kan ikke tilskrives kirkefjendskab eller lærerfølsomhed alene. Vi staar her overfor en aandelig lov paa et kulturomraade, hvor kirken hidtil og længst har bevaret sit tilsyn. Det har været Landemodets mening at hjælpe til et bedre forhold mellem kirken og skolen, ogsaa af hensyn til religionsundervisningen«.

»Skoleloven kræver her til lands, at præsten mindst hver 14. dag skal besøge hver skole i pastoratet. I mit første embede ude paa den sorte hede havde vi 7 skoler, som laa langt fra hverandre. C 80 provster omkring i landet bruger meget af deres tid til skoletilsynet. I skolen skal der ikke være præsteregimente, ligesaa lidt som lærerregimente. Det er forældrene, der skal have det afgørende ord. Biskoppens stilling bliver i det væsentlige uforandret«.

Efter en indgaaende forhandling vedtoges en dagsorden, der udtalte, at sagen ikke skulle afgøres under hensyn til lærerne eller præsterne, derimod til hjemmene og folket, der som helhed ønskede det gejstlige tilsyn bevaret.

Om *G. Koch* som *forkynder:*

Under sit ophold i Zürich var Koch meget optaget af L. Zeller i Männedorf. 16. maj 85 skriver han hjem: »Zeller har en bred, slaaende, folkelig veltalenhed og kaster nye lys paa skriften«. 28. maj, ligeledes fra Zürich: »Zeller er en mand med en betydelig begavelse og en stor troskraft. Han minder i meget om Børresen. Hans veltalenhed griber som Becks alle mulige, selv meget dagligdags billeder, bevæger sig undertiden i antitheser og tit i spørgsmaal og svar. Den virker mere ved overraskende, kraftig, ja tit voldsom udførelse af enkelthederne end ved totaliteten«.

Efter sin hjemkomst skrev Koch, nu sognepræst i Vildbjerg, om Zellers forkyndelse (»Fra Bethesda« 1886): »Naar Zeller gaar paa sin prædikestol, har han vist i reglen gennemtænkt de vigtigste grundtræk i prædikenen, men er i alle enkeltheder helt uforberedt og taler saa her, som tankerne gives ham. Hans foredrag har derfor den uforberedte tales styrke og svagheder«.

Den unge *G. Kochs* forkyndelse lignede Zellers i flere henseender: Den var nøje gennemtænkt i sine hovedtræk, men ikke udarbejdet i alle enkeltheder. Koch skrev ikke sine prædikener, men derimod altid en udførlig disposition. Paa prædikestolen følte han sig derfor ikke bunden til manuskriptet, men stod frit overfor de enkelte ord og udtryk. Denne arbejdsmaade gav hans prædiken liv og friskhed, og han fulgte den selv hele sit liv igennem. I sine ældre dage anbefalede han dog unge præster at skrive deres prædikener for ikke at forfalde til vidtløftighed. I hans efterladte papirer findes en stor mængde mer eller mindre udarbejdede udkast med stikord og antydninger til eget brug, tit kun en lap papir til hjælp i en snæver vending. Naar han holdt foredrag, tyede han undertiden til den velkendte papirslap i vestelommen. Helt udarbejdede blev kun de forholdsvis faa prædikener og religiøse betragtninger, som gik i trykken.

Den stærkeste og varigste paavirkning som forkynder har Koch efter sin egen mening modtaget fra sin fader, og det saavel i ydre arbejdsmaade som med hensyn til prædikenens indhold. »I »Julestjernen« (1916) skriver biskop Koch: »Hver gang jeg i kirkeaaret kommer til de trinitatisevangelier, min fader prædikede over i studenter- og kandidataarenes sommerferier (det var jo hvert aar omtrent de samme), mærker jeg det i mit sind. De evangelier straaler mere og varmer mig mere end dem før og efter«.

Det er vanskeligt nu at faa nogen klar forestilling om faderens forkyndelse, eftersom han ikke har efterladt sig nogen trykt prædiken. Ud fra nogle efterladte opskrifter at dømme prædikede han mest om 2. trosartikel og understregede skellet mellem tro og vantro. Vilh. Beck skrev ved hans død (1895): »Hans prædiken hørte ikke til dem, som rive folk med sig eller fremkalde stor vækkelse, men den var som manden: støt, sikker, alvorlig«. Hans indflydelse paa sønnen kendes vistnok bedst af en skriftetale af G. Koch, der stammer fra Kochs første præstetid (Skriftetaler, udg af Erh. Quistgaard 1900) over teksten: *Lad det møde mig i dag.* 1. Mos. 24, 12.

En række bibellæsninger, som Koch holdt i Vildbjerg om Saul, gjorde et stærkt indtryk og mindedes længe. De blev senere gentagne under forskellige former. De hovedtanker, der gik igennem dem, har han selv samlet i et kapitel i »Præst og menighed« (1908) under overskriften: »Tilbagegang i aandeligt liv«.

Hvad og hvorledes han prædikede i sine første præsteaar, ses af en lille samling prædikener, som nogle aar senere blev udgivet i anledning af indvielsen af missionshuset »Betlehem« i Timring, og som indeholder en prædiken af hver af de 5 sognepræster for Vildbjerg-Timring-Nøvling: P. Krag, Ed. Nyeborg, G. Koch, H. J. Kornerup-Bang og S. V. Nyholm (En sædemand gik ud at saa. Fem prædikener, Missionstrykkeriet 1898).

Biskoppen var hyppigt taler ved præstekursus, menighedsraadsforeningsmøder og almindelige møder og gudstjenester, man hørte ham gerne. Biskop Koch deltog, som tilhører og som taler ivrigt i alle slags kristelige og kirkelige møder, og han saa i dem en smuk og nødvendig ytring af det indre kristelige liv. Han sagde en gang, at han kunne ønske at afslutte sin jordiske gerning med, sammen med en sanger, at drage omkring og forkynde evangeliet.

Fra 1. maj 20 at regne blev biskop Koch konstitueret til tillige at være biskop for de sønderjyske landsdele. Saa længe konstitutionen varede, skulle Ribe bispeembede bestyres af stiftsprovst O. Olesen i Ribe. Det var uheldigt, at biskop Koch ikke blev helt løst fra bispeembedet, da de sønderjyske forhold ville give ham mer end nok at gøre, og skønt hans helbred endnu paa dette tidspunkt var godt, synes denne dobbeltstilling allerede fra begyndelsen at have oversteget hans kræfter. Som konstitueret biskop fik han kontor i Hadersley, men vedblev at have sin faste bopæl i Ribe bispegaard.

Til løsning af den stillede opgave: at tilvejebringe ensartethed i den kirkelige ordning mellem Nordslesvig og Kongeriget, var biskop Koch utvivlsomt den rette mand. Personlig var han stærkt knyttet til Sønderjylland. I aarhundreder havde hans slægt hørt hjemme i vestslesvigske præstegaarde. Se nærmere under de 2 sønderjyske provstier.

Biskop Kochs sidste dage.

Da biskop *Koch* blev konstitueret som bi-

skop for de sønderjyske landsdele (1920), stod han endnu i sin fulde kraft; men allerede samme aar havde han et langt sygeleje. 28. nov skriver han til sin datter (Anna, gift med overlæge, dr Arne Johannessen, Diakonissestiftelsen): »Jeg gaar nu ind i den 6. uge af mit sygeleje. Det er første gang, jeg prøver et saa langt sygeleje. Man tages – selv om man ikke har feber – saa sært ud af sammenhængen og faar næsten baade tiden forud og tiden efter i en slags ny belysning.«

Sommeren 1921 opholdt han sig i nogen tid paa missionskurhotellet paa Fanø strand, lidende af rheumatiske smerter. Samme efteraar fik han hjemme i bispegaarden et alvorligt sygdomsanfald, et halvt aarstid efter hustruens død.

Straks efter nytaar skriver han til provst Nyholm (10. jan): »Jeg skulle have ordination paa søndag den 15de i Øse ved Varde. Men da jeg i dag har lidt feber, maa jeg ikke rejse for min svigersøn i aften, hvad jeg efter bestemmelsen skulle have gjort. Jeg haaber at blive klar til fredag. Ellers maa jeg bede stiftsprovsten fungere. Nu skal vi se. – I øvrigt har jeg det noget bedre end i eftersommeren. Men jeg bliver dog nok nødt til at moderere mit arbejde mere, end min nuværende virkekreds tillader det. Deus providebit.«

Sidst i jan rejste han til Kbhvn for at lade sig indlægge paa Hareskov kuranstalt. 29. jan 1922 skriver han fra sin svigersøns bolig til sin søster i Ribe: »I dag har jeg med Anna og Arne været til kirke og til alters i Andreaskirken, og i aften skal vi spise til middag hos Steens.«

Biskop Koch opholdt sig paa sanatoriet hele febr maaned og skriver derom efter sin hjemkomst (14. marts): »Jeg havde rigtig godt udbytte af min kur paa Hareskov. Jeg er nu mere arbejdsdygtig og arbejdsmodig, end jeg har været i de sidste 1½ aar, saavidt jeg skønner.« Dog havde han allerede jan 1922 begyndt at tænke paa en lettere virkekreds (jfr brev til provst Nyholm 10. jan 1922). Alligevel kom det uventet for de fleste, da han under 21. marts modtog udnævnelse til Fyens bispeembede, som var blevet ledigt ved hans slægtning, biskop *L. N. Balslevs,* afskedigelse.

Det saa paa dette tidspunkt ud til, at hans gamle arbejdskraft var ved at vende tilbage. Tirsdag den 30. marts holdt han i Bramminge efterskole et foredrag for »Ribe amts menighedsraadsforening« om »de kirkelige frihedskrav«. Foredraget var et forsvar for *J. C. Christensens* kirkelige lovgivning over for »Odensemændene«.

Det skulle dog snart vise sig, at han havde overvurderet sine kræfter. Inden han skulle bryde op fra Ribe, stod det for ham som en samvittighedssag endnu en gang at prædike i Sønderjylland. Paaskelørdag (15. april 1922) kørte han sammen med sin søster til Tønder, og dagen efter, 1. paaskedag, tog han ud og prædikede i Ravsted, derpaa 2. paaskedag i Tønder kirke. Begge steder talte han med stor kraft om evighedslandet og om grænsen, vi alle skal over, og de to prædikener gjorde et dybt indtryk. Efter sin hjemkomst følte han sig syg og afkræftet.

I maj var biskoppen sengeliggende og blev plejet af sin søster, der var flyttet til bispegaarden.

9. juni skriver han i sit sidste brev til provst Nyholm: »Tak for Deres kærlige brev og hilsen. Guds veje ere underlige. Lægger han os en byrde paa, er han en Gud til frelse. Gud være Dem nær, mens De ligger og skal læges. Tak for Deres forbøn. Jeg er i bedring, men svag endnu. Tak og kærlig hilsen!«

I juli maaned lod han sig indlægge paa Finsens lysinstitut i Kbhvn; men da han ikke kunne taale lysbehandlingen, og det stadig gik tilbage, besluttede han sig til at skrive sin afskedsbegæring. Til sin broder Carl sagde han: »Det har ikke været svært for mig at søge min afsked.«

Hans tanker vendtes mere og mere mod døden. Til tider sagde han: »Jeg synes ikke, jeg kan tænke mig en fremtid her paa jorden; men en fremtid i himlen kan jeg tænke mig.« Eller: »Jeg føler, at jeg nærmer mig noget godt; men jeg véd ikke, hvorledes jeg skal naa det.«

I de sidste maaneder sagde han gentagne gange: »Det er ikke det, at livet er saa kort, men at det er saa forunderligt.« Han syntes alligevel, det var gaaet rigtigt; det var jo Gud, der havde gjort det, og der var ingen bitterhed hos ham. Der var heller ingen dødsfrygt, skønt han kunne sige til sin broder: »Ja, nu kan du jo se, hvordan du en gang kan klare dig med dit regnskab; jeg har det svært nok med mit.« En af de sidste dage hørte en af hans nærmeste ham hviske: »Jesus! Frelser!«

Paa bordet ved sygesengen laa de 3 smaa bøger: Det nye Testamente, salmebogen og rejsehaandbogen »Sønderjylland«.

Ungdomsvennen, pastor J. Steen, der besøgte ham nogle dage før hans død, bad sammen med ham, lyste velsignelsen over ham og sagde tilsidst: »Farvel, nu ses vi nok ikke mere paa denne jord.« Koch trykkede hans haand og svarede: »Men Gud ske lov for paaske!«

Biskop Koch døde fredag morgen den 3. nov. 3 dage efter fandt bisættelsen sted i Emauskirken, hvor han selv ofte havde prædiket. Her talte ungdomsvennen *Jul. Steen* og *L. J. Koch,* der holdt en mindetale, hvori han efter sit indgaaende kendskab til broderens livsførelse og gerning gav en forstaaende skildring af ham. Det vakte megen opmærksomhed selv hos dem, der havde kendt den afdøde ret nøje, da taleren sagde: »Min broder var egentlig ingen harmonisk natur. Han havde et opbrusende sind og havde i det hele meget at kæmpe med. Men han *var* ogsaa et menneske, der kæmpede.«

Ved begravelsen (fra Ribe dk) talte *Carl Koch* om hans sidste dage: »Der var i den sidste tid en forunderlig mildhed over ham. Det var aftenens stilhed, og det betød, at det nu snart var forbi. Noget af det sidste, han talte om, var et par verslinjer (af Chr. Winther):

»Ak, kunne jeg da lægge til ro mig i din eng,
dit grønsværtæppe trække over mig og min seng.«

Han tilføjede: »Det er jo slet ikke kristendom dette; men det er Danmark dette grønsværtæppe, som digteren vil trække over sig

og sine. Hvor er det et dejligt tæppe!« Han talte altid om dette grønsværtæppe, aabenbart med tanken paa engen omkring Vildbjerg pgd.

Den konstituerede biskop for Ribe, stiftsprovst *O. Olesen,* skildrede den afdøde som student, præst, provst og biskop. Pastor *Busch* udtalte: »Det er sikkert, at Kochs tid i DMSs missionsskole har været en meget værdifuld og frugtbar tid for dem, der kom under hans vejledning.«

I det mægtige følge, der naaede fra domkirkens dør til kirkegaardens port, saas over 50 præster. Paa kirkegaarden sang følget, alt mens efteraarssolen lyste over graven: »Krist stod op af døde«. Fra Vildbjerg var der sendt en krans med det smukke vers:

»Du gav os din første ungdomsvaar
og glemte os aldrig siden.
Vor tak for dig til Guds trone gaar,
han glæde dig nu efter striden!«

Biskop Kochs grav er at finde et stykke til venstre for indgangen til kirkegaarden i familiens gravsted, hvor sønnen Christian Koch og fru Koch for ikke længe siden var lagt til hvile. Paa 3 ligedannede gravsten ses under navnene disse verslinjer (af »Lovet være du Jesus Krist«):

»Aanders konge blev støvets gæst.«
»Fører os op fra skyggedal.«
»Hjem til sin lyse kongesal. O Gud ske lov!«

Biskop Koch havde selv efter sin hustrus død valgt disse ord til sin søns, sin hustrus og sin egen grav. – –

Domprovst *C. Skovgaard-Petersen* fortæller om biskop Koch i »Min Arbejdsdag i Kirkens Tjeneste«, 1939, s 671.

Da »Ungdommens bog« udkom, var biskop G. Koch i Ribe, som jeg paa anden maade kendte lidt til, saa venlig at bede mig over til Ribe, for at vi sammen kunne gennemgaa bogen, inden den blev oversat paa andre sprog; (den blev hurtigt oversat paa fem fremmede sprog). Jeg tilbragte da en ugestid i Ribe bispegaard og fik flere gode vink af (og endnu flere gode samtaler med) min vært. Biskop Koch var en virkelig interessant debattør; i tempoet en sagtegænger; ja, der var egentlig noget næsten johannæisk dvælende og kredsende ved hans tankelinier: man troede jævnlig, at et eller andet thema var sluppet eller uddebatteret; men uden man vidste det, havde det arbejdet videre under overfladen; og pludselig vendte Koch tilbage til det med nye befrugtende synspunkter.

Da arbejdet var gjort, arrangerede biskop Koch og frue en eftermiddag en meget fornøjelig »skovtur« ud paa havet. Med en motorbaad sejlede vi – et helt lille selskab – ud ad Ribe aa til det aabne vand mellem Fanø og Manø. Derude blev vi imidlertid overrasket af »vigende vande«, saa baaden til sidst laa hjælpeløst fast; og det endte med, at vi sent om aftenen maatte vade en kilometer eller saa ind til Manø, hvor vi ved midnatstide tømte de venlige præstefolks spisekammer (vi havde kun haft eftermiddagskaffe med og havde nu været til søs vel en 8–9 timer). Fra Manø blev der telefoneret til Ribe efter vogn; og efter en eventyrlig køretur i den lyse sommernat under »stigende« vande tværs gennem fladvandet mellem Manø og fastlandet kom vi endelig, da domkirkens ur slog to, rumlende ind gennem Ribe bys stille gader. – Ofte siden morede vi os over denne »mislykkede« (og netop derfor saa vellykkede!) »skovtur«.

Jeg har et andet minde fra dette Ribe-besøg. En morgen tidlig gik biskop Koch og jeg en timestid rundt i Ribe domkirke. Til sidst standsede vi foran Hans Tausens Epitaphium »Se, han dér,« sagde Koch, »havde været i *Ildlinien.* Det har De og jeg ikke.«

Ved bispevalget 1923 fik stiftsprovst *Oluf Olesen,* Ribe 776 st, provst *C. Schultz-Lorenzen,* Kbhvn: 732 st.

31. 2. febr 1923–12. april 30 (stiftsprovst her 14. febr 14): **Oluf Kirstein Peter Vogn Olesen,** * 30. april 60 i Aalborg. Forældre: Lærer (sidst paa Øland) Vogn O og Christine Jensen. Stud Aalb 79, c 85[1] (1), lærer Vejle latinsk 85, sp Harboøre-E 17. okt 87, sp Gaarslev 16. sept 89, 2. rkp Horsens 19. dec 95, sp Vor Frelsers k, Horsens 4. okt 04, r af Dbg 17, Dbm 23, K II 26, † 12. april 30. ~ 27. dec 85 Ane Sofie Larsen, * 16. marts 60 Svendborg, † 18. jan 35. Forældre: Postpakmester Rasmus L og Else Cathrine Thrane. – Søn: Sdr Omme.

Religionslærer Horsens statsskole og i Ribe t 23. Udg bl a andagtsbøgerne »Livet« (1918), »Regnbuen« (1918), »Lyset« 28), samt forf t Filippibrevet (Glæden i Herren, 18), og Efeserbr (Livet i Herren«, 19). Efeserbr (1920) 25: Om Bibelen. Oversatte flere andagtsbøger af F. B. Meyer.

Biskop O var en af den danske kirkes markante personligheder.

Biskop O's fader var tungsindig, hans moder livsglad. Begge dele skulle forenes i hans sind, og som *Hans Koch* skriver (DBL XVII, 391) maatte »dette kristeligt bearbejdet føre til dyb og smertelig erkendelse af egen utilstrækkelighed og en taknemmelig glæde ved alle Guds gaver, timelige og aandelige. Ofte kunne kampen være haard. Men ud af denne kamp kom en ydmyg og dog stærk kristen, som blev til god hjælp for mange«. Hans rigeste tid var nok i Horsens. Den tid, da *Olesen* og *Carl Christensen* var ved Vor Frelsers kirke og *Thordur Tomasson* ved Klosterkirken, betegnes stadigt som en »guldaldertid« i Horsens bys kirkeliv. Han var skattet som forkynder videnom, var en klog og kærlig sjælesørger, ikke mindst for de syge og paa sygehuse. Med sit friske væsen var han en ypperlig underviser, baade paa latinskolen og for konfirmanderne. Paa de kristelige gymnasiastmøder var han en skattet gæst. Uden at være partimand stod O midt i IM, og han blev valgt til biskop med IMs stemmer, men fik ogsaa mange stemmer fra anden side. Som stiftsprovst havde han vundet respekt og anseelse. Med frygt og bæven gik han ind til sin bispegerning. Skolevæsenet havde stadigt hans store interesse. Han var jo lærersøn.

Om biskop Olesens virksomhed i Horsens, se her VII, 326 f.

Biskop *Johs. Gøtzsche* skriver (Dsk kirkeliv, 1930, s 147 f) bl a:

»Jeg saa ham første gang som ung student i 1883, han vandt ind hos mig i samme øjeblik,

og vi har været knyttet hjerteligt sammen siden.

Han forstaas kun af dem, der har levet sammen med ham. Man kan fortælle om hans ejendommeligheder, saa jeg har hørt skikkelige mennesker undres. Man kan fortælle om hans morsomheder, saa de, der hører det, faar et ganske forkert indtryk af ham. Man kan fortælle og fortælle, og saa synes man alligevel ikke, at man har faaet det sagt, som man gerne ville sige, fordi han var anderledes end de fleste. Han burde skildres gennem en billedrække af hans ejendommelige ord og handlinger ledsagede af et portræt af hans karakteristiske ansigt.

Han var vel udrustet, hurtig, klar, mangesidigt begavet; det var, som om intet faldt ham vanskeligt. Han havde gode kræfter, selv om han i alle sine sidste aar ikke var rask – og han havde en meget betydelig energi.

Han var dybt sandfærdig og gik ikke af vejen for at sige, hvad han følte og mente, og sagde det undertiden næsten ubarmhjertigt. Og saa var han alt andet end ubarmhjertig; thi han havde et meget varmt hjerte, og skønt han var meget langt fra at være følsom, betænkte han sig aldrig paa at give sin følelse kendeligt udtryk.

Alt hvad han gjorde, prægedes af hans originalitet, idet han gik sine egne veje; partifælle var det, han mindst af alt egnede sig til. Men han jagede ikke efter nogen originalitet. Om hans navn summer en meget stor overlevering af fortællinger om muntre udsagn og kvikke riposter, hurtige karakteristikker af bekendte mænd og ejendommelige handlinger.

Naar man var sammen med ham, havde man en følelse af at være ved en kilde, ung og frisk og rig. Og saaledes var det ogsaa. Man blev ikke træt i hans selskab, man kedede sig aldrig, og man var hurtigt inde ved det, der havde betydning.

Han var præst, skabt dertil. Han har været provst i ikke faa aar og biskop i 7 aar. Han var en frugtbar forfatter, dels oversætter af engelsk litteratur af opbyggelig art, dels selvstændig forfatter til flere meget læste opbyggelsesbøger. Og han var lærer, lige til han blev biskop. I alle disse egenskaber har han sat spor og vil huskes af dem, der har haft forbindelse med ham og huskes med taknemlighed.

Men han var frem for alt præst.

Hans prædiken var hans egen fra først til sidst. Formelt var den uden polering, fordi den var ikke udarbejdet i enkeltheder; han kunne ikke udarbejde dens enkeltheder, har han sagt, thi hvis han gjorde det, kunne han ikke holde den, da han saa havde kritiseret den i stumper og stykker, forinden den blev holdt.

Men hans prædikens indhold kunne bære en ikke udarbejdet form. Den var ikke en egentlig vækkelsesprædiken, saaledes som dette forstaas af de fleste; men den gjorde tilhørerne vaagne, og de fik ikke lov til at slippe væk, medens han talte. Dels vidste man aldrig, hvor han ville begynde eller ende; dels var man aldrig sikker for overraskelserne; de var til tider ru; men de kunne ogsaa pludseligt tage en om hjertet. Endeligt og især førte han en altid ind i nærheden af Gud, fordi han selv levede der. Der er vist ikke mange, der har hørt ham, som ikke kan huske noget af det, han sagde.

Og han var præst i det, han talte med mennesker om, naar han var sammen med dem. Da han blev indsat i Ribe, bad han i sin bøn og sagde: »Herre, lad mig aldrig miste mit vidnesbyrd«. Det laa ham dybt paa sinde at bevare det, og han beholdt det alle dage. Det var i hans prædiken, og det var i hans samtale med mennesker.

For sine venner er han uforglemmelig, fordi han var saa ægte et menneske. Han glædede med sit sprudlende humør, og han drog gennem sin tungsindige smerte. Han var jo et lidende menneske gennem sin kamp med tunge tanker og med den skærende selvkritik.

Jeg saa ham sidste gang som en gammel svag mand i hans hjem i Ribe; da han var bøjet af sygdommen, saa man kun kunne se paa ham med dyb medfølelse. Saa er der alligevel oplevet saa meget herligt i den sidste sygdomstid«.

Biskop O's nære ven og medarbejder i Horsens, pastor *Carl Christensen,* skriver (DnA 1931, s 90 f) bl a:

»Søgte man ham som præst, saa fandt man altid et menneske. Det var det indtagende ved ham. Hans muntre, klangfulde, »kom ind«, naar man bankede, var indbydelse til at mødes med en rig og ejendommelig kristen, der ikke paa noget punkt ophørte med at være et sundt og naturligt menneske. Og stod man saa ansigt til ansigt med ham blandt alle hans bøger og billeder, da fortalte hans sunde skikkelse, hans kloge, muntre blik, hans friske tiltale, hans uskrømtede velvilje, at her var man hos et rigtigt menneske. Ægte var han i al sin færd og i al sin tale, ægte helt igennem. Derfor var alt verdsligt og gejstligt skaberi, al forloren aandelighed, alt det, som jyder kalder »øwwerstild«, ham en pest. Han, den konservative mand, viste suveræn foragt for embedsvigtighed og »salvelse«. Og han var paa forhaand færdig med den slags religiøsitet, der – som han sagde – vendte det hvide ud af øjnene.

Hvilken læremester for unge præster!

Hans menneskelighed hang ikke blot sammen med hans ejendommelige natur. Den var forenet med en meget stor kultur. Intet menneskeligt var ham fremmed, og navnlig var hans læsning mærkelig omfattende. Denne flittige mand, som fra morgen til aften passede sin præstegerning foruden mange undervisningstimer, brugte sine aftener og nætter til megen læsning. Inden- og udenlandsk teologi, navnlig store fortolkningsværker, men ogsaa al mulig læsning om nutidsforhold og af betydelige romaner tilegnede han sig saadan, at det formede hans tanker og tale. Men det blev altsammen lagt for Herrens fødder, tjente hans gudsforhold og hans kristusforkyndelse i en saadan grad, at vi undredes.

Han var saa rig. Altid kunne hans menneskelighed forekomme ny og oprindelig, altid havde han friske farver til sin raadighed, naar han ville male. Og han kunne male, naar han fortalte alvor og skæmt. Men ikke et eneste øjeblik var han for os, der kendte ham som

venner, ude af sin dybeste forbindelse. Han havde strømmen mellem sig og Herren i orden, og hver en dag fornyede han forbindelsen som sit ene fornødne. Det var hans egentlige rigdom. Thi rig var han som kristen. Det vældede og vældede ud af hans sjæl, hvad han levede med sin bibel. Aldrig saadan, at han blottede sit inderste. Blufærdig og kysk var han med sit forhold til Herren. Han var ikke af dem, som udstiller deres hjerter i vinduerne. Nej, ogsaa han var »ensom selv blandt sine venner«. – Alligevel var der aldrig ebbe i, hvad han havde at yde. Han kunne ofte forekomme os saa træt og forslidt, hvad han ogsaa var. Men tog han saa *ordet* for sig og delte ud til os andre, da vældede det i strømme og blev rigt og nyt.

Hvad har han ikke betydet som sjælesørger! Vi er mange, som kom til ham med et anspændt indre, anfægtede, tvivlende og raadløse, fordi ingen forstod os, og vi forstod ikke os selv. Men hos ham blev vi »spændt fra«, hos ham mødte vi denne mærkelige forstaaelse, fuld af takt, præget af kærlighed og ligefrem genial i sit kendskab til sjæleliv og nervehelse. Her kunne fortælles mange eksempler paa hans tro og dristighed som sjælelæge. Ligefrem typisk er følgende: En af vore gode unge i KFUM var i den grad plaget af tvivl og anfægtelser, at hans nervøsitet gjorde ham søvnløs og bragte hans forstand i fare. »Hvad skal jeg dog gøre, pastor Olesen, naar jeg ligger vaagen timevis og hverken kan bede eller tro?« – »Du skal fløjte, Jens.« – »Hvad skal jeg?« – »Du skal fløjte, Jens, saa skal det snart komme i orden!« Og det *kom* i orden ved den behandling.

Mange af alle samfundsklasser aabnede deres hjerter for ham. Og hvor hjalp han mange! Han forstod at lytte, og han forstod at »lade Herren komme til«, som han udtrykte det. En mærkelig intuition kunne sige ham, hvad trænede psykologer maatte slide sig til.

Han ejede – ganske uden talemaader og miner – den kærlighed, der søger. Paa hospitaler og klinikker og i utallige smaa og store hjem gik han flittigt og trofast sin Herres ærinde. Hvor blev Gud stor for os, naar han fortalte om saadanne besøg, hvor det største skete! Som da han af en diakonisse var sendt ind til en modvillig mand i tuberkulosens sidste stadium: »Maa jeg synge en salme for Dem?« – »Ja, kan det more Dem, saa værs'go.«

Olesen ville synge: »Det koster ej for megen strid«, men det blad manglede i mandens salmebog. Han sendte bud til Gud: »Find en salme til mig!« Saa slog han op paa 613: »Gud, efter dig jeg længes –.« Han syntes ikke, den passede, men sang det første vers over mod den syge, som havde vendt præsten ryggen. Efter første vers lagde han sig tilbage, efter det andet stirrede han paa præsten, men efter tredje vers begyndte han at hulke: »Det er min mors salme – hvordan kunne *De* dog finde den?« Det blev et velsignet besøg hos den døende.

Som en ven fra Gud kom han de mange, mange steder og oplevede underlige ting. Hans kærlighed gjorde ham opfindsom og alt andet end kedelig. Der var ingen grænser for, hvor han kunne hjælpe med penge, og det var ham en munter fest at staa mennesker bi i deres vanskeligheder. »Vi repræsenterer et *stort* firma, du,« sagde han, naar han talte med mig om, at her maatte vi træde til. Selv var han saa nøjsom og beskeden i sine fordringer. Men hvor kunne han ofre for andre!

Ja, han var en tjener! Søvnløshed led han meget af. Hvor har han ofte brugt disse vaagne, stille timer til at bede – og bede for andre! I et af sine sidste aar sagde han: »Nu er jeg blevet medlem af de søvnløses forening!« – »Hvad bestiller I i den forening?« – »Der beder vi for dem, som *skal* vaage: Sømænd paa vagt og soldater paa post, sygeplejersker og lokomotivfolk.«

Men det er som *forkynderen,* at han blev landskendt og elsket i menigheden. Den forkyndelse er jo ogsaa i sjælden grad blevet brugt, om end han selv aldrig blev sig det bevidst. Han havde et budskab. Hans prædikener, taler, bibeltimer og foredrag – ligesom hans andagtsbøger med »Ordet« fra Kristeligt Dagblad og hans oversættelser af F. B. Meyers bøger – han *ville* virkelig noget med det altsammen. Og det, han altid ville, var at stille sig til Herrens tjeneste.

Han forberedte sig i grunden *altid,* men skrev vist sjældent mere end en disposition til sin tale. – En søndagsprædiken, kunne han sige, er som en marmorstatue, man begynder at hugge paa om mandagen. Det, man hugger af i ugens løb, gaar til møder, brylluper og begravelser. – Naar han prædikede, holdt han sig til sin tekst som en ydmyg tjener for ordet, ikke som dets herre. Bibelen var gaaet ham i blodet, den var levende i hans ord, ligesom han levede i den. Men hans bibelske forkyndelse var præget af en ejendommelig personlighed, fyldt baade med gudsbarnets hvile og med tidens uro. Her stod man overfor en maler, en genial kunstner, der paa sin palet havde alle farvetoner, og som med sikkerhed mestrede baade den brede og den fine pensel. – Skulle man tale om yndlingstanker hos ham, saa maatte det f eks blive *kontakten* med Herren: »I i mig, og jeg i eder« (Johs. 15), dette underfulde og himmelsk-naturlige, at *Han selv* virker i og igennem os, naar vi tror Ham. Og hvor kunne han variere sin tale over Johs. 14, 27: »Fred efterlader jeg eder, *min* fred giver jeg eder!« Han havde aldeles intet gejstligt sprog, han hadede talemaader og blomstersprog. Det hele var saa naturligt og jævnt. Hans lignelser, billeder og træk var alle hans egne. Og der var som bekendt baade lune og salt i disse snart landskendte »smaatræk«. Ofte kom de i særlig grad, naar han ikke var rask. Og tit dækkede den blufærdige mand sin bevægelse med disse morsomheder. Men hvor var de træffende i deres anvendelse! Der skulle aldrig koketteres med historierne, de skulle tjene. Og de tjente.

Genialt! sagde man gang paa gang til sig selv, naar han talte. Men straks efter rettede man sig selv, for det var jo ikke ham, man hørte, men en større.

Den, der færdedes med ham i det store arbejde og vidste, hvad han dag for dag skulle byde sig selv, maatte lytte betaget til hans taler ved begravelser og bryllup. Jeg vidste, han *havde* ikke kunnet forberede sig. Og saa

sprudlede det saa friskt og rigt, naar han tog ordet frem, saa aandelig fint, paa en gang saa bibeltro og saa menneskeligt, at jeg igen sagde til mig selv: Her er geniet, og her er den, som har Guds fortrolighed. Det var altid nyt – og bedst maaske i skriftetalerne.

Høre ham tale til brede lag ved friluftsmøderne i Blaa Kors! Hans joviale sømandsskikkelse, hans sprog, som var *deres* sprog, hans vidunderlige historier, hans grundfæstethed i Jesu naade, hans trygge hvile i Gud – alt dette og meget mere ubeskriveligt gjorde ham til folkeprædikant af Guds naade. Det faldt egentlig saa naturligt, da en fuld mand ved et Blaa Kors møde brølede: Længe leve pastor Olesen! Og Olesen raabte øjeblikkelig fra talerstolen: Hurra! hurra! hurra! med de rigtige armsving.

Og som han kunne »ordne« den slags folk ved de mange separationsforhandlinger! En gang endte det med, at de rasende parter gav hinanden et svup-kys, mens han diskret vendte ryggen til. Hvor han forstod dem, elskede dem, hjalp dem og holdt ud med dem!

Han satte sine garn der, hvor fiskene gik, og forstod paa sin Herres vegne at udnytte situationerne hos høje og lave. Var han ivrig for patienternes frelse, saa glemte han ikke lægerne. Og kunne han vidne paa bøllernes sprog, saa glemte han ikke borgmesteren. I lang tid skrev han daglig forrest i byens avis en kort, praktisk udlægning af et kapitel i Ny Testamente. Han fortalte mig, at da han tilbød redaktøren det, havde denne svaret, at »han godt ville støtte kristendommen«. »Hvor er det rart for kristendommen!« sagde Olesen. – Folkelig var han i ordets bedste forstand, men *populær* blev han aldrig, fordi han var en hellig mand, skilt fra verden, mærket med korset. Det mærkede man altid, naar man kendte ham. Ustyrlig komisk kunne han være, men han var bunden til Jesus. Det passede paa ham, hvad han tit sagde om sine smaa venner, der døde: »Du var ogsaa med Jesus af Nazareth.«

Og nu til sidst et par ord om ham som lærer. Som lærer ved Vejle latinskole var han begyndt, og faa steder var han nok paa sin plads som paa katederet blandt gymnasiaster. Som religionslærer i Horsens statsskole har han uudslettelig indskrevet sig i mangfoldige unge hjerter.

Da han drog til Ribe som stiftsprovst, holdt Horsens latinskoles lærere en afskedsfest for ham, hvor hans sømandsskikkelse og hans usnobbede væsen blev prist i en fortræffelig festsang. Et af versene lyder saadan:

Helst ta'r han dog børn ved haanden,
ganske fast og ganske blødt,
for at lære dem om Aanden
i at navigere støt;
sjov og myndig paa kateder,
i sit hjerte barnet næst,
som en ven for lille Peter
er han næsten allerbedst.

Hvor magtede han sin konfirmandundervisning! Jeg ser ham endnu for mig i en tidlig morgenstund paa vej til sine mange præstebørn. Jeg vidste, han havde været til møde den foregaaende aften og derefter arbejdet langt ud paa natten. Nu kom han, pulsende paa shagpiben, og slog ud med haanden i højt humør: Morgen! morgen! saadan kom han til disse store børn og blev dem en kammerat for livet og en uforglemmelig vejleder til Kristus. Han slap dem aldrig, saa sandt han magtede det. Han hjalp dem, tilgav dem, bad for dem saa trofast. Og jeg har set de stabler af breve fra tidligere konfirmander og skoleelever, hvori de tyede til ham som skriftefaderen og vennen. De gik aldrig forgæves, og han forstod netop at tage den tone, der gav genklang hos dem.

Selv syntes han nok, han var en fattig mand. Men hvor gjorde han mange rige, ja evigt rige!

Det var saa godt at vandre med dig ad vejen frem,
at kende dig ved hverdag og fester.
Velmødt, velmødt igen igen i vort salige hjem!
Snart ringes solen ned, du kære mester.

Sognepræst *T. Philipsen,* Gram, fortæller (DnA 1951, s 82 f).

»Vi glemmer ham aldrig, naar han fra Horsens kom ned i Fredericia KFUMs ungdomsafdeling og fortalte sine vidunderlige skipperhistorier fra den lange sørejse, han havde foretaget (velsagtens for nervernes skyld) eller holdt foredrag om Moses som fodboldspiller. De aftener kom der drenge som havets sand, og de laa flade paa bænkene af latter. Og saa pludselig kunne han slaa om, saa der blev stille som i en kirke, og alle sad spændte og hørte gode ord om Jesus og livet i Gud . . . .

1895 flyttede Olesen til Vor Frelsers kirke i Horsens, og de 19 aar, han virkede dér, var sikkert hans lykkeligste aar, hvor hele hans frodige natur rigtig kunne udfolde sig. Om han nogensinde blev, hvad man kalder populær, er vist et stort spørgsmaal. Folk i Horsens syntes han var en herlig mand, og de var stolte af deres dygtige præst, som kunne prædike for fuld kirke hver eneste søndag, men han var jo ogsaa en troende og hellig mand, som ville have syndere til at omvende sig, og den slags folk bliver nu aldrig populære, saa kan de være saa menneskelige og frisindede, de være vil.

Han havde selv en meget dybtgaaende syndserkendelse, og baade hans forkyndelse og hans sjælesørgergerning havde altid som centrum: Synd og naade.

1914 søgte han og fik stiftsprovsteembedet i det lille idylliske Ribe og blev dermed højærværdig. Det kneb nok ikke saa lidt til at begynde med at falde til i den by, der led under smaabyens embedsfornemhed.

Naa, efterhaanden vænnede byen sig til sin nye stiftsprovst og kom til at sætte overordentlig stor pris paa ham. Olesen kunne godt optræde med al den højtidelighed, som domkirken krævede, men han var jo kemisk ren for al salvelse og forlorenhed, og der var det inderligste samarbejde imellem ham og biskop Koch. De to mænd forstod hinanden og ville det samme. Ved Genforeningen blev Koch kst biskop i Sønderjylland, hvorfor Olesen maatte passe Ribe stift, og da Koch i 1922 forflyttedes til Odense, var der i virkeligheden ikke tvivl om, at Olesen skulle være Ribes biskop.

Og han blev unægtelig en biskop af en egen støbning. De gammeldags stive visitatser satte

han ikke pris paa, men derimod holdt han af en søndag morgen at køre i sin gamle Ford ud i en af stiftets kirker for uanmeldt at se og høre, hvordan det stod til en ganske almindelig søndag. 1925 fik han mig anbragt her i Gram, vistnok til lige stor forbavselse for ham og mig. Jeg husker en søndag morgen, jeg kom til kirke. Et af menighedsraadets medlemmer kom i største ophidselse farende op bag alteret: »Biskoppen sidder nede i kirken!« Nu var Olesen jo min gamle gode ven, saa jeg bemærkede lidt tørt: »Ja, Fred være med ham.« Men den gode mand blev endnu mere ophidset: »Forstod De ikke, jeg sagde, at biskoppen sidder dernede.« Saa kunne jeg ikke lade være at bemærke: »Ja, kære, lad ham da sidde!« Siden var han saa hjemme og faa en bid brød, og han morede sig kosteligt, da jeg fortalte ham det.

Søgte man ham som sjælesørger, var han den vise og forstaaende ven, og altid mærkede man, hvor det laa ham paa sinde, at Guds rige maatte have fremgang i stiftets sogne. Det administrative derimod interesserede ham ikke. Kun een gang søgte jeg ham i saadan anledning: »Kom med ind og spørg stiftsfuldmægtigen, det har han forstand paa.«

Det forlød engang, at han havde faaet en ministeriel »næse«, som det hedder, for et eller andet, der var forkert. Og da en spurgte ham, hvad han ville gøre ved det, svarede han med et smil: »Jeg har købt et ekstra lommetørklæde til at pudse den med.« Men gjaldt det at faa en troende præst valgt i et sogn, var Olesen vaagen og en mester til at forhandle med menighedsraadene.

Som biskop i Sønderjylland skulle han iøvrigt holde skolevisitatser og føre tilsyn med religionsundervisningen, og disse besøg gik der ry af, især naar han kom i de tyske skoler. Olesen holdt ikke af at tale tysk, saa det skete ved en saadan lejlighed, at han pludselig brød af og spurgte: »Sig mig, børn kan I ikke bedre tale dansk end tysk?« og til stor forfærdelse for den tyske lærer, raabte alle børnene: »Jo«! »Det kan jeg ogsaa,« sagde Olesen, »saa fortsætter vi paa dansk.«

Olesen fik den glæde at fungere ved den store Ansgarfest i Ribe, og ved den lejlighed var vi med rette stolte af vor biskop. Der manglede intet hverken i prædikenens myndighed eller i stilfuld værdighed. Jo, Olesen var en rigtig biskop, en god og kærlig raadgiver, som vi kunne tale fortroligt med og i fuld tillid.

Da Olesen nærmede sig de 70, den alder »hvor vi skal skydes«, som han sagde, var kræfterne slidt op. Sidste gang, jeg besøgte ham, var en nytaarsvisit 1930, og da var han en dødsmærket mand. »Tak, fordi De kom, Philipsen, nu ses vi ikke mere her paa jorden, min arbejdsdag er til ende.« Saa lagde den gamle biskop sin haand paa mit hovede og gav mig sin velsignelse. Vi havde kendt hinanden i mange aar, og jeg tror, han holdt lidt af mig. Jeg skylder ham megen tak. Med ham døde en personlighed af format.« –

Noget af det bedste, der er skrevet om O, er *Niels Jeppesens* erindringer om den unge pastor O i Gaarslev samt i Kristeligt Dagblads kronik, 4. dec 1965, ved fhv borgmester i København, red *L. Estrup,* »En møderække med et menneske«, hvor Estrup skriver bl a:

»Det var paa et tidligt tidspunkt, jeg første gang mødte Oluf Olesen. Han var blevet sognepræst ved Vor Frelsers Kirke i Horsens 1904, det aar far døde. Far var som ung arkitekt fra akademiet kommet til Horsens som konduktør for professor Storck ved kirkens restaurering. Han havde senere restaureret Klosterkirken i Horsens, bygget den katolske kirke og senere faaet tilsynet med de nørrejydske kirker. De to har haft meget at gøre med hinanden og deres interesser mange skæringspunkter. Og pastor Olesen, som han altid hed, var blandt de mange, som fulgte fars sygdom med dyb deltagelse.

Forinden havde jeg begyndt min konfirmationsforberedelse hos ham. Den foregik i KFUM's bygning ikke langt fra præstegaarden, og da jeg første dag under navneopraabet rejste mig op, sagde han: Aah, er det dig! Det var hans første ord til mig. De sidder endnu i mine ører. De lød som et kærligt velkommen, og jeg maa have følt dem som et løfte om hjælp til en dreng i nød. Fra den dag havde han min hengivenhed med en voldsom varme. Hver dag, der var konfirmationsforberedelse, stillede jeg om morgenen udenfor præstegaarden – den havde far forøvrigt ogsaa bygget – for at følges med ham paa det korte stykke vej til KFUM. Jeg sagde vist ikke mange ord, ville bare følges med ham. Men det blev til et venskab for livet. Efter konfirmationen kom jeg i hans hjem. Han havde 7 børn, et par af dem jævnaldrende med mig. Men det var for hans skyld, jeg kom. Min religiøse sans, min tro, blev givet vakt i dette halvaar, men *han* var nu nok nr 1. Og min varme hengivenhed holdt gennem aarene, til jeg forlod Horsens som student.

Aaret efter døde mor, uden forudgaaende sygdom, pludselig en nat. Hun elskede musik og spillede meget smukt ofte mens far sang.

Min broder og jeg førte hendes kiste til Horsens, og naturligvis var det pastor Olesen, som begravede hende. Det var vort andet møde, og jeg bad om hans tale over mor. Han sendte mig sit referat – han skrev vist aldrig sine taler – og jeg fik ogsaa titlerne paa de to bøger: Henry Drummonds »Naturens lov i Aandens verden« og J. C. Heuchs »Vidnesbyrd om Jesus Kristus«. »Tak fordi Du kom op at se til mig igaar«, skrev han. »Nu husker Du nok de to Bøger. Jeg er temmelig overbevist om, at de vil kunne hjælpe Dig i Din Ensomhed. Naar jeg kommer til København, ser jeg op til Dig, om jeg ellers kan finde Dig«. Han fandt mig ikke.

Pastor Olesen mødte jeg igen i 1. verdenskrigs næstsidste aar. Han sad da som stiftsprovst i Ribe, jeg efter embedseksamen som journalist i Aarhus. Jeg havde mødt en pige i Aarhus, som jeg ville giftes med, og jeg skrev til ham om at vie os. Det kneb for os at finde frem til ham ved aftenstid gennem Ribes gasløse bælgmørke gader, men vi mødtes i det gamle uforandret varme venskab, og han viede os dagen efter i Ribe Domkirke.

Saa gik der igen 5–6 aar. Han kom til København for at blive indviet til biskop, og efter højtideligheden i Vor Frue, som jeg over-

værede – jeg var da redaktør ved De Ferslewske Blade, – kom han ud til os paa Frederiksberg og sad ved min kones sygeleje. Jeg ser ham tydeligt for mig, da han rejste sig for at sige farvel og gjorde korsets tegn over hendes bryst. Ufattelig blind, som jeg blev ved at være overfor tanken om, at hun skulle dø, opfattede jeg det kun som et velsignende kærtegn og ikke som en afskedshilsen til en døende. Jeg bragte hende til Aarhus, og han kom op og begravede hende der, da jeg igen kaldte paa ham.

Nogle maaneder efter var vi sammen paa vej til Ægypten. Jeg havde lært *H. N. Andersen* at kende. Vi havde haft adskillige samtaler ogsaa af personlig karakter. Han vidste besked med min kones sygdom og død og syntes vel, at jeg virkede noget medtaget. Hen paa sommeren raadede han mig til en sørejse med en af Ø.K.'s baade og til at tage en god ven med mig. Jeg vidste, at Olesen elskede sørejser, og jeg skrev til ham om at komme med. »Jutlandia« – det første »Jutlandia« – laa i Hamborg og skulle østpaa, og vi ville prøve, hvordan det var at flyve. Men vejret var haardere, end flyvningen dengang – 1923 – kunne klare, og vi maatte i stedet tage Korsør-Kiel ruten for at naa frem i tide. Turen var haard nok i stormen, men han var søstærk, og »Jutlandia« forsinket af havnestrejke. Vi følte os hurtigt hjemme.

Saa endte rejsen. Samværet alene med ham blev afslutningen paa min lange møderække med ham gennem tunge oplevelser, en uforglemmelig rejse og en stor hvile. Paa turen som i sit arbejde var han en betagende personlighed. Den friske munterhed, som straalede fra ham, lod kun faa ane et medfødt tungsind, som næredes livet igennem af al den menneskelige nedværdigelse, ulykke og sorg, han mødte hver eneste dag paa sin utrættelige vandring i mishandlede hjem og paa hospitalerne blandt syge og døende. Han ejede en misundelsesværdig evne til at hente de herligste historier, som han efterhaanden blev kendt og berømt for, ud af sine møder med mennesker, og fortælle dem med en uimodstaaelig humor, ofte drastisk men altid med en undertone af forstaaelse og medlidende kærlighed. Jeg har kun altfor ofte været en tavs og trist kammerat i vort samvær, men han misforstod mig aldrig. En datter af biskop O, pastorinde *Anna Lütken* (enke e Otto L, sp Idum), var organist ved Sct Catharina kirke 32–59; hun betød meget i Ribes musikliv, underviste i orgelspil paa seminariet. Hun og hendes gæstfri hjem og hendes vid blev meget savnet, da hun flyttede herfra.

Prf bl 1930, s 193 f, Aage Dahl: Sønderjyll bispehist 1931, s 97 f, DnA 1931, »Julestjernen« 1933 (Carl Christensen), »Julegaven« 1942, Henry Dahl: »Hjemmenes Julebog« 1935, Dagbladenes Nekrologer 30. april 1939, Carl Th. Jørgensen: Guds forunderlige tjener, biskop O. O, IM Tld 1963, 225 f.

Ved bispevalget 1930 fik stiftsprovst *S. M. Westergaard* 810 st, dr theol *L. J. Koch,* Diakonissestiftelsen: 706 st.

32. 8. juni 1930–28. febr 39 (stiftsprovst her 10. april 23): **Søren Mejsen Westergaard,** * 4. febr 69 Randers. Forældre: Tømmerhdlr Søren Jensen W og Ane Mejsen. Stud Randers 86, c 91[2] (1), lærer Birkerød latinsk 91, sp Durup-T 13. marts 96, sp Hjerk-H 26. jan 01, provst Nørre-Hindborg-Harre-Rødding herr 28. juni 04, sp Skive-R 3. jan 16, r af Dbg 26, Dbm 33, afsk 28. febr 39, K II 39, † 9. juli 55. ~ 19. okt 96 Christiane Høy, * 23. febr 77 Ringkøbing, † 30. aug 40. Forældre: Konsul, fabrikant Christen H og Kirstine Smith.

Biskop Westergaard kunne selv sige, at han havde haft sine lykkeligste præsteaar i Salling, hvor han var sp 3 steder, se VI, 205, 253, 259 (Durup-T, Hjerk-H og Skive-R). Men han faldt ogsaa godt til i Ribe.

Han var den første grundtvigske biskop i Ribe. Det var hyggeligt at besøge den gamle biskop, da han var over 80 aar, rask og rørig cyklede han hver dag sin tur, og glad var han over at fortælle om sine 9 børn og 27 børnebørn. Han fandt, at »snorene var faldet for ham paa de liflige steder«, ledet og ført var han ind i de forskellige livsforhold, Davids salmer og Johannes evg var ham særligt kære paa grund af disse skrifters personlige inderlighed. Selv da han var fyldt 80, blev han meget brugt til møder og gudstjenester og valgte ofte sine tekster derfra. Han boede i en lejlighed lige bag bispegaardens have, og skønt han kunne savne Salling, ville han tilbringe sit otium i Ribe.

W holdt ligesom sin forgænger paa, at biskoppen først og mest er præst, selvom han skal virke i en større kreds end en sognepræst. Han var en besindig mand, en god administrator. Der var som helhed rolige forhold i stiftet, Kaj Munk, Vedersø, kunne vel nok give biskoppen et og andet at bestille. Der kom klager fra folk, som var forargede, og flere gange maatte biskoppen forsvare Kaj Munk og komme ham til hjælp, ogsaa naar Kaj Munk havde lyst til at forlade Vedersø. Da Kaj Munk havde indsendt en afskedsansøgning, ringede biskoppen til ham, og det endte med, at Munk foreløbig fik en hjælpepræst, og Munk rejste bort en tid.

Biskop W døde pludseligt i sit sommerhus i Fjand ved Ulfborg. Han havde ved sin jævne, menneskelige, dybt troværdige tale samlet en god mgh i Domkirken, man hørte ham gerne rundt om i forsamlingshuse og kirker.

Han var dybt forankret i det grundtvigske, men havde respekt for andres meninger, tolerant som faa. Han havde naturlig værdighed og hjertelig menneskelighed. Han holdt forbindelsen vedlige med prædikestol og forsamlingssal. Intet glædede ham mere, end naar der blev sendt bud efter ham. Han var usentimental, havde et rigt lune og fortalte gerne minder fra svundne dage. Ved hans begravelse talte biskop *M. C. Lindegaard* om Jesus som »alt livs kilde« og fremhævede, at biskop W havde den forunderlige evne, at han kunne hjælpe mennesker til at leve... altid munter og glad, god til at trøste og raade. Retlinet og pligttro. Stiftsprovst dr *V. Grønbæk* talte ud fra sl 90 om det smukke, ydmyge sind, hvormed W bar livets tunge tilskikkelser. Han gjorde sin gerning uden at skaane sig selv, der var hos ham harmoni mellem

jævnhed og myndighed (se K. H. Rosenstand i R st aarb, 1955, s 120 f).

Lærer *C. S. Nygaard*, Østergaard skole, skrev (»Vestkysten«): W var af den slags mennesker man straks faar respekt for og tillid til. Jeg mødte ham første gang paa Krabbesholm højskole, hvor han havde timer, da han var præst i Skive. Det, der slog mig straks, var hans klare, mandige stemme og hans smukke velformede sprog. Det svarede til sætningen om, at »ordet er manden«. Naar jeg hørte ham prædike i den store tæt fyldte Skive kirke, forstærkedes indtrykket. Der var højtid over disse gudstjenester ...

Selv har biskop W fortalt smaatræk om fester og kirkegængere i Ribe i hans tid her (R st aarb, 1937, s 16):

Ingen by er saa stærkt præget af sin kirke som Ribe by af domkirken. Stor og mægtig hæver den sig, som den har gjort det i 800 aar, over byens lave husklynger ved dens fod. Stille og rolig er byens daglige liv, og den har i sjælden grad bevaret sit gamle præg med sine snævre gader med de historiske navne og sine gamle bindingsværks bygninger. Den er ikke i saa høj grad som mange andre danske byer blevet hærget af alt fortærende ildebrande, og man ved god besked med meget af, hvad her er foregaaet i de svundne tider, da byen stadig har været bispesæde og haft lensmænd og stiftamtmænd indenfor sine mure.

Byens borgere er i kontakt med den stemning, der hviler over den gamle by, og de er ivrige efter at bevare dens gamle minder.

Store mindefester er holdt i Ribe i den senere tid: Ansgarfesten til minde om Ansgars komme til Danmark for 1100 aar siden, Reformationsfesten, Tusindaarsfesten for bispesædets oprettelse og 800 aars festen for Kathedralskolens grundlæggelse. Ligeledes var det en stor fest, da Sct Catharinæ kirke blev genindviet, og der har været flere mindre fester ved forskellige lejligheder.

Her kan omtales fælles ting, der maa iagttages ved saadanne lejligheder og maaske enkelte smaatræk.

Forberedelsen begynder med, at der nedsættes udvalg, der skal ordne de enkelte dele af festen, og der er meget at ordne.

I de store fester deltog foruden mange af stiftets præster og provster ogsaa biskopper saavel fra vort eget land som fra de andre nordiske lande samt repræsentanter for universitetet. De samledes som regel i Raadhussalen og gik derfra i procession til domkirken. Der kan ogsaa være lidt vanskelighed ved ordningen af en procession. Ved Ansgarfesten var det f eks paatænkt, at biskopperne skulle deltage iført bispekaabe; men det synspunkt vandt overhaand, at bispekaaben ikke burde benyttes udenfor kirken, saa det blev bestemt, at kun biskoppen i Ribe alene skulle aabne processionen iført kaabe. Det var ligeledes bestemt, at alle deltagere skulle gaa med blottet hoved, hvad dog en enkelt deltager var meget misfornøjet med og erklærede, at intet skulle faa ham til at gaa uden hat paa gaden. Alle deltagerne blev formanet til at holde retningen og ikke samtale indbyrdes, hvad de alle efterkom, saa det gik meget godt.

En anden komité skulle sørge for ordningen af pladserne i kirken. Det var næsten det sværeste og mest utaknemlige arbejde, fordi det var vanskeligt at skaffe alle pladser, hvor de baade kunne se og høre.

Der blev holdt gudstjeneste i kirken baade formiddag, eftermiddag og aften. Vor egen biskop skulle selvfølgelig prædike, saa der kunne ikke blive lejlighed for nogen af byens præster til at føre ordet, da biskoppen fra Norge, Sverige, Finland og Island nødvendigvis maatte have lejlighed til at bringe en hilsen fra deres lands kirke, ligesom ogsaa Sjællands biskop maatte føre ordet. Det ville – om ikke andet, saa af diplomatiske grunde – være meget uheldigt, om dette ikke blev overholdt, blev der sagt os.

I de store kirkefester har vor konge og dronning i reglen deltaget. Det forhøjede altid festen, ikke blot fordi vi danske er et kongetro folk, men ogsaa fordi det passede saa godt ind i den historiske ramme, at kongeparret deltog.

Lad mig lige nævne en lille mere privat erindring fra Ansgarfesten 1926.

Paa domkirkens taarn var der anbragt et lysende kors, der om aftenen straalede milevidt ud over landet. Et par dage efter festen kom en fiskeeksportør fra Esbjerg op til mig i stiftsprovsteboligen og fortalte, at han havde været i Ribe til festen og var meget betaget af den. Da han sejlede hjem om aftenen, havde han set tilbage og set det mægtige, lysende kors og havde da i samme øjeblik besluttet, at han, der altid havde interesseret sig for gamle bøger, ville skænke kirken et smukt eksemplar af den ældste danske bibel, som han var i besiddelse af, indbundet i datidens bind fra c 1550. Han forlangte kun, at den skulle have sin plads paa alteret. Jeg bad ham blive og selv meddele menighedsraadet det, da vi skulle have menighedsraadsmøde samme aften; men det afslog han, da han ønskede at være ukendt. Menighedsraadet var meget glad ved gaven, og vi gik straks op i kirken og anbragte den paa dens plads paa alteret, hvor den stadig staar til et minde om den store Ansgarfest.

Paa Fanø afholdtes et aar det store økumeniske kirkemøde, hvor der mødte repræsentanter for snart sagt alle større kristne kirkesamfund, ogsaa f eks fra den græsk-katolske kirke, kun ikke fra Romerkirken. Mødets formand, biskop *Valdemar Ammundsen* i Hadersley, skrev til os og meddelte, at mødets deltagere, c 150, meget gerne en søndag ville besøge Ribe. Han bad saa om, at de maatte benytte domkirken til en højmessegudstjeneste kl 10, hvor en svensk professor skulle prædike paa tysk, og salmer afsynges efter en særlig økumenisk salmebog, hvor flere af vore kendte salmer var oversat til de forskellige hovedsprog. Vi gav gerne vort samtykke; men saa viste det sig, at adskillige folk i Ribe var misfornøjet med, at en højmessegudstjeneste skulle afholdes udelukkende paa tysk. Vi maatte saa ordne det saaledes, at jeg skulle holde en prædiken paa dansk, der saa i engelsk oversættelse skulle uddeles til de fremmede deltagere. Dermed var folk tilfreds. Det

var betagende at høre salmer som: »O hoved højt forhaanet« sunget paa een gang efter samme melodi paa dansk, tysk, engelsk og fransk; det talte til os om fællesskabet mellem alle kristne. Ogsaa ved denne lejlighed samledes vi med de fremmede i Raadhussalen og gik i procession til domkirken og efter gudstjenesten tilbage igen. Det var ikke en saadan procession, som vi var vant til at se. Der var biskopper og præster fra de forskellige lande i deres embedsdragter, og mange af deltagerne var lægfolk, der gik i deres daglige dragt. Mest opsigt vakte ærkebiskopperne fra et par græsk-katolske lande, Jugoslavien og Bulgarien, i deres lange, sorte talarer med flad hovedbedækning, nakkeslør og guldkæder med helgenbilleder paa brystet. Min sidemand var en engelsk biskop i ornat, hvortil hørte hvide bluseærmer. Ukyndige folk spurgte mig siden om, hvem det var, jeg fulgtes med: »ham, som gik i skjorteærmer«. Biskop Ammundsen ordnede processionen og talte i næsten samme aandedræt til sine folk i de tre hovedsprog: Tysk, fransk og engelsk.

Biskop *Ammundsen* havde ogsaa bedt os om at give gæsterne frokost, helst med mange grøntsager, da adskillige fra de sydlige lande var vegetarianere. Han havde tillige bedt om, at nogle af menigheden i Ribe, som var et fremmed sprog mægtig, ville deltage i frokosten og fordele sig mellem de fremmede og samtale med dem hver i sit sprog. Byens folk var meget villige til at deltage, og der var nok, som kunne tale engelsk og tysk; derimod var der kun et par stykker, der meldte sig som kyndige i fransk. Frokosten var meget hyggelig med sange og taler paa de forskellige sprog.

Ved bordet havde jeg faaet min plads mellem den svenske professor, der havde prædiket paa tysk, og en jugoslavisk ærkebiskop Irenæus. Han holdt sig udelukkende til grøntsagerne. Han var baade vegetarianer og afholdsmand, saa han ville ikke smage paa koteletten og ølletten, der var frokostens hovedbestanddel. Jeg talte til ham paa tysk; men han svarede mig til min store forbavselse paa dansk. Da jeg ytrede min forundring herover til min anden nabo, den svenske professor, svarede denne: »Ja, Irenæus har en ren klæbehjerne overfor sprog«.

De økumeniske deltagere var meget glade for og oplivet af den lille fest i Ribe, fortalte biskop Ammundsen senere. De regnede dagen i Ribe for en af de bedste dage, de havde haft. Vi viste dem til slut rundt i byen, af hvis gamle, hyggelige præg de var meget betaget. En af damerne ville endelig have et billede af et af de gamle bindingsværkshuse, og da hun fik et glimt af dets beboere – et gammelt ægtepar – at se, maatte jeg ind og bede de gamle sætte sig paa en bænk foran huset, saa hun kunne faa det hele med.

Et billede af biskop W som præst og forkynder faar man gennem nogle uddrag af en for ham karakteristisk prædiken: Hvorfor gaar man i kirke. (Ribe st aarb, 1937). W's forkyndelse var i særlig grad præget af *inderlighed* og *forstaaelse af menighedsfællesskab*.

»Dette: At kende Gud paa den maade, er det evige liv, Herren taler om.

Det er det, Gud vil have frem i mennesker, inderlighedens liv med ham i Jesus Kristus.

Intet kan erstatte dette, hverken kundskab eller lovopfyldelse eller begejstring eller noget som helst andet.

Maalet med alle vore gudstjenester er, at mennesker maa føres ind i dette liv.

Naar man lever med i den kristne menigheds liv, spørger man uvilkaarlig sig selv, hvorledes det gaar med dette inderlighedens liv i Gud blandt mennesker i vort land; de er dog alle ved daaben ført ind i dette liv, og gennem børnelærdommen har de faaet besked om ham, der førte dem derind.

Man spørger ikke paa den maade, at man glemmer først at spørge sig selv om man selv lever det, heller ikke for at dømme andre, men fordi man uvilkaarlig danner sig et skøn, enten det nu er rigtigt eller galt, om de ting, som ligger en paa sinde.

Spørger man saadan, vil det synes en, at mange slet ikke lever dette liv, fordi de for mennesker at dømme slet ikke har noget forhold til den menighed, hvor dette liv leves.

Det gælder først og fremmest dem, som selv siger, at de anser alt, hvad der hænger sammen med dette liv, for digt og tant; men det gælder ogsaa dem, som ikke ligefrem siger det, men hvis hele maade at føre deres liv paa, vidner om, at det ikke er dette, de søger.

De kan synes mennesker, der er meget langt fra inderlighedens liv med Gud, og man kan tvivle paa, at de nogensinde vil naa frem til det.

Men Gud arbejder paa, at de skal naa det; han drager til sin søn, saaledes som Jesus Kristus har sagt det: »Ingen kommer til mig, uden Faderen, som sendte mig, drager ham«.

Nærmest vil man vente at finde dette inderlighedens liv med Gud levet af de mennesker, der søger kirken, tager del i dens gudstjenester og hellige handlinger.

Ofte finder man det; men det sker ogsaa, man bliver skuffet.

Lad mig fortælle lidt om et par flittige kirkegængere, jeg nøje har kendt. Navne nævner jeg ikke; det er ganske almindelige folk, som man, selv om navnet var kendt, forgæves ville søge i nogetsomhelst leksikon.

Den ene var haandværker, hvis haandværk stod paa kunstens grænse: Han havde en stærk ideel trang, dyb ærbødighed for aandsmagter, kunst og viden. Saadan havde han ogsaa dyb ærbødighed for kirken, troede uden skygge af tvivl paa alle dens lærdomme og besøgte hver søndag gudstjenesten. Han var tillige en meget pligtopfyldende mand, der var rede til at gøre sin pligt til det yderste. Skønt han ikke havde noget personligt mod, havde han dog i 1864 været en ypperlig soldat; selv om hjertet i ham bankede af angst, gjorde han sin skyldighed der, hvor han blev sat, fordi det var hans pligt.

Men med alt dette var det dog umiskendeligt for alle, der kendte nøje, at han ikke var naaet til inderlighedens liv med Gud. I det daglige liv prægede selvkærligheden i høj grad hans færd, alt i hjemmet skulle dreje sig om ham, og sit sind kunne han ikke styre. Vrede,

gnavenhed, hidsighed, saa han f eks, hvis en flip var saa stærkt stivet, at den vanskeligt kunne knappes paa, i forbitrelse kunne tage og krølle den sammen og putte den i kakkelovnen, kendetegnede altfor stærkt hans daglige liv.

Der manglede ham det, som skriften kalder ydmyghed, den sande dom over sig og den sande mening om Gud.

Han havde, netop fordi han manglede ydmygheden, aldrig set hvor usigelig god Gud er, der i Kristus forlader os vore synder; derfor var hjertet ikke smeltet, saa inderlighedens frugt kunne komme frem.

Hans forhold kunne minde om Jødelands farisæere eller om den gamle købmand i Jonas Lies bog »Tremasteren Fremtiden«, om hvem han skriver: »Gud var for ham den øverste og prompteste forretningsmand, lige saa smaalig og nærig som han selv, og stod ubrødelig paa sin ret uden afslag til bord- og aftenbøn som til den syvende dag med prædiken og læsen i huset«.

Saadan var han, da jeg traf ham; siden fik nok det barnlige og milde mere magt over ham.

Den anden kirkegænger, jeg vil nævne, var født i en landsby tæt ved København. Forældrene var blandt naboerne bekendt for at bede bordbøn, hvad paa den tid ikke var brugeligt, og gjaldt derfor for at være meget gudfrygtige folk. Sønnens sind var vendt mod Gud saa langt tilbage, han kunne huske. Han mindedes altid med glæde sin konfirmationsforberedelse. Den foregik i den kolde kirke, hvor børnene stod opstillet i to rækker, mens præsten i ornat i to timer igennem gik op og ned mellem dem og talte med dem. Senere hørte han, at præsten var rationalist; han havde ikke mærket noget til det og kunne ikke lide, at folk sagde det; for ham stod den tid altid som en dejlig tid. Efter konfirmationen blev han sat i snedkerlære i København. Den eneste tid, han havde fri, var søndag eftermiddag; saa ville han gerne skynde sig hjem og besøge forældrene, men han syntes ogsaa, det var hans pligt at gaa i kirke, og han fortalte, hvordan han ofte havde sandet Paulus' ord om samvittigheden, hvor tankerne indbyrdes anklager og forsvarer hinanden, naar han paa vejen hjem kom forbi en kirke, hvor der var gudstjeneste, og han saa stod vaklende og syntes, at han egentlig burde gaa derind, men paa den anden side undskyldte sig med, at han var ikke pæn nok i tøjet, og hvad han nu kunne finde paa som undskyldning for sig selv.

Tiest gik han imidlertid ind, og en tid lang var han sammen med en jævnaldrende stærkt optaget af en af præsterne i nærheden af København, Timm, der blandt andet ogsaa har forfattet salmen »Under dine Vingers Skygge«, og altid begyndte sin indgangsbøn med et salmevers, han selv havde forfattet. Han dristede sig endogsaa til efter en gudstjeneste at besøge præsten privat og tale med ham, hvad der efter datidens sociale forhold syntes en meget modig handling af en læredreng.

Saa kom han en gang tilfældig ind i Vartov, hvor Grundtvig var præst.

Han kendte intetsomhelst til Grundtvig; men der var noget ved den gudstjeneste, der stærkt betog ham. For det første var der mange flere folk i kirken, end han var vant til at se andre steder, og da præsten bad indgangsbønnen, kunne han se, at alle var med, og da salmesangen begyndte, deltog hele menigheden, saa han aldrig havde hørt mage til sang. Det havde han ikke oplevet i andre kirker: der lod man i reglen degnen om kirkebønnen og koret om salmesangen. Saa gik Grundtvig paa prædikestolen og holdt en prædiken, som han ikke forstod et eneste ord af, men alligevel droges han stadig til den kirke, skønt han ikke rigtig vidste hvorfor, da han jo ikke havde noget ud af prædikenen. Det, der drog ham, var, uden at han vidste det eller forstod det, at her traf han en virkelig menighed, en afglans af de helliges samfund.

Saa en dag kommer han tilfældig gennem en gade, hvor han havde en søster boende, der havde en lille handel med traad og synaale og lignende. Hun var en gudfrygtig pige, og da hun saa broderen gaa forbi, kaldte hun ham ind, for hun havde nemlig faaet besøg af en baptist, den sekt, der forkaster barnedaaben, og han ville omvende hende til sin lære, og hun kunne ikke klare sig for ham. Broderen ansaa hun for meget klogere end sig selv, og nu skulle han saa tage det op med baptisten.

Det viste sig imidlertid, at han heller ikke kunne. Han havde paa fornemmelsen, at det var galt, det baptisten sagde, men gendrive ham kunne han ikke.

Da han saaledes var i knibe, saa han en mand gaa forbi paa gaden, som han ganske vist ikke kendte personlig, men hvis ansigt han kunne huske fra Vartov. Han gik saa ud og bad denne fremmede komme ind og hjælpe ham og søsteren, hvad han ogsaa straks var villig til, og han kunne klare det med baptisten, saa denne maatte tie.

Under denne mands samtale med baptisten faldt der pludselig ligesom skæl fra den unge mands øjne, og han forstod som i et nu, det Grundtvig altid havde prædiket om i Vartov, om det evige liv, som Gud skænker i daab og nærer i nadver og tilskynder os til at gribe og fastholde gennem sit ord, som aanden levendegør.

Fra det øjeblik blev han ikke længer en gæst i Vartov menighed, men en af dem, der i denne menighed oplevede det, der staar i salmen:

»Fælles om hans liv og fred,
lys og kraft og herlighed,
af Guds naade til Guds ære
evig glade vi skal være
i vor Herres Jesu navn.«

Der levede han saa alle sine dage i inderlighedens liv med Gud og glædede sig, da han skulle herfra, til at komme hjem og mødes med alt Guds folk, de kendte og de ukendte, som var gaaet i forvejen og nu levede hjemme hos Gud.

I Ribe stift findes, i det mindste i adskillige sogne, den største kirkegang, der overhovedet findes i Danmark. Ikke altid er dens frugter lige kendelige paa de mennesker, der søger kirken; de er ikke alle naaet lige langt frem,

men det er bedre at høre til kirkegængernes antal end at staa udenfor. De, der kommer der, har de store muligheder, at Gud, der aldrig trættes, engang vil tale til dem, saa de forstaar det, og hjælpe dem frem til inderlighedens liv med ham.«

Se iøvr Menighedsbladet 1939, 339 f (Edv. Eller), K. S. Julebog 1949, hvor biskop W fortæller om sine minder, Ribe St aarb 1955, 120 f.

Ved bispevalget 1939 fik domprovst, dr *C. I. Scharling* 871 st, valgmenighedspræst *Anders Nørgaard,* Vejstrup, 671 st.

33. 20. april 1939–31. jan 49 (domprovst, Roskilde dk 4. febr 37): Dr phil **Carl Immanuel Scharling,** * 3. jan 79 Frederiksberg. Faderen: Prof theol Henrik S, se I, 28. Stud Mtrp 97, univ guldmed 01, c 04[2] (1), studierejse: 3 aar (Tyskland, Schweiz, Italien, England), lærer N. Zahles faglærerindekurs og DMS missionsskole, dr phil 17, sp Store Taastrup 15. sept 17, stiftsprovst Ribe 19. aug 30, r af Dbg 33, Dbm 41, K II 46, afsk 31. jan 49, † 12. aug 51. Ugift. – Søster ~ Dragsdahl, Grevinge. Plejesøn: Johnsen, Alderslyst-B.

Fmd for Studenterhjemmet 1908—09, leder af sdsk i Helligaands sogn, medl af best for Selskabet for de skønne og nyttige Videnskabers Fremme, fmd for Menighedskonventet af 1891, fmd for Bestyrelsen for den danske Præstef 1934—49 og for Grundtvig-selskabet, medl af Udvalget for Valdensermissionen, fmd for Foren for Kirkegaardskultur. Medl af Ribe amts skoledirektion 1934—37. censor ved teol embedseksamen fra 1928. medl af Komm til ny oversættelse af det nye testamente fra 1934, fmd for Ribe amts menighedsraadsf og for Ribe amts hist smf til 1937, medl af best for sidstn fra 1942, medl af Komiteen for Hjælp til de nødst evg kirker i Europa, af Det økumeniske raad, af best for Hans Tavsens fond og af hovedbest for landsf Arbejde adler, red af tidsskr Kirken og tiden til 1947. Købte 1917 gaarden Søholt ved Gyrstinge sø, nu »kontaktcentrum«, ledet af pastor Johs. Dragsdahl. Har skrevet: Ekklesiabegrebet hos Paulus (1917), disputats, Paulus brev til Kolossæ, fortolket f lægfolk (1922), Kirketanken og vor tid (1924), Den historiske Jesus (1925), Kirken og det humane aandsliv (1927), H. L. Martensen (1918), Apostlenes gerninger (i Bibelselskabets fortolkning, (1930), Barthianisme (1932), Kirken og dens kritikere (1934), Lutherdommens aktuelle opgave (1935), Henrik Scharling (1936). Profeten Esaias (i Bibelselskabets fortolkning til det gamle Testamente, (1940), Grundtvig og romantiken (1947). Talrige afh og artikler.

Biskop, dr *N. M. Plum* skrev (Kr Dbl 15. aug 51):

– Det er i disse dage just 60 aar siden, biskop Scharling og jeg mødtes som elever i Metropolitanskolen –; det varede et par aar, inden vi kom i nærmere forbindelse; men siden har vi fulgt hinandens færd. Vi, der var hans samtidige, mindes ham som den flittige, højtbegavede, elskværdige, – ja, hvorfor ikke sige »elskelige« kammerat. Han maatte ganske vist kæmpe haardt for dukkepladsen med forlængst afdøde *P. M. Gertz,* men det var dog ham, der – sammen med *Chr. Frimodt-Møller* – satte sit præg paa klassen; ja, det er ikke for meget sagt, holdt aandslivet højt i disse betydningsfulde aar. I studentertiden var han midtpunkt ved festlige lejligheder og i den daglige omgang; hans glade og fine sange hævede stemningen, og hans vennesæle væsen jævnede mange af de modsætninger, der naturligt opstaar i saa aandeligt bevægede kredse. Ved siden heraf gik et alvorligt studium, – der kom en lang forberedelsestid, inden han i 1917 blev doktor og samme aar traadte i kirkens tjeneste. Egentlig lærd var han ikke; men han havde kundskaber paa mange felter, i visse maader var han polyhistor, men først og fremmest, ligesom faderen, en kristen humanist, og hans udprægede evne til at sammenfatte og se aandelige sammenhænge, friede ham for alt pedanteri og gav hans vidtstrakte forfatterskab sit særlige præg. Det var ikke tilfældigt, at han en lang tid samlede sine studier om Martensen. Han var en beslægtet aand; med Grundtvigs ord kan man betegne ham som »lysvaagen for alt stort og godt herneden; men med de dybe længsler velbekendt, kun fyldestgjort af glans fra evigheden«. Hans stræben var livsharmoni, og for sit eget personlige vedkommende naaede han vist derhen. Naar derfor hans egentlige indsats var »*Kirketanken*«, laa heri en forening af det vidtfavnende og det personligt tilegnede; mange havde vel svært ved at følge ham i hans høje, maaske noget livsfjerne idealisme paa dette punkt; men han var paa dette omraade en banebryder, og senere forkæmpere for »kirken« havde noget at bygge paa. – Han blev let, hvor han kom frem, en centrumsfigur; fra alle kirkelige sider anerkendte man hans personlighed, og hans personlige mildhed og elskværdighed gjorde ham elsket baade i hans menigheder og i de mangfoldige sammenslutninger, han efterhaanden blev medlem af og – oftest – formand for.«

Domprovst, dr theol *Villiam Grønbæk,* Ribe, skrev bl a:

»Da biskop Scharling blev præst, var det efter sigende ikke med stor begejstring, at han iførte sig præstekjolen. Han havde vist oprindelig tænkt sig en akademisk løbebane. Men da han i forvejen var den danske kirkes tro søn blev han nu i tale og skrift dens tro tjener, og det var tydeligt, at han som biskop naaede det, han syntes bestemt til. Han var den repræsentative biskop. Den der saa ham staa foran domkirkens alter ved kirkejubilæet den 25. maj 1948 og hørte ham holde sin prædiken, som sædvanlig dyb og from af indhold og klar og letfattelig, fik et smukt indtryk heraf. Han var den venligtsindede biskop, der ogsaa selv var lykkelig over at møde venlighed og forstaaelse. Gerne ville jeg bevare i mit øre klangen af hans hjertelige og smukke røst. Kun den, der ikke fik andet end et overfladisk kendskab til ham, kunne mene, at han var føjeligheden selv. Han havde sine synspunkter som han stædigt kunne holde paa, men altid var han besjælet af ønsket om ikke at gøre nogen uret, ligesom han meget nødig ville saare. Han forstod som biskop af sin overlegne intelligens at drage de store linjer og klart at gennemskue og fremlægge en sag.

Stadig bevarede Scharling kærligheden til teologien. Hans disputats om menighedsbegrebet hos Paulus var et skridt paa vejen mod det, der var det centrale i hans eget kirkesyn. Dette kirkesyn ligesom i det hele taget hans kristelige indstilling bevirkede, at han efterhaanden følte sig hjemme i Kirkeligt Centrum. Intet indenfor teologien var ham fremmed,

men han ville ikke være med til at drage en skarp grænselinje mellem teologien og de humanistiske fag. Sent sluktes lampen i biskoppens studereværelse og gerne delte han med andre resultatet af sine studier.

Nævnes bør det ogsaa at biskop Scharling var medstifter af *Grundtvigselskabet,* der netop blev stiftet i Ribe bispegaard den 8. sept 1947. Hvad mon Mynster ville have tænkt, sagde en af os, hans billede hang i stuen. Og saa blev biskoppen da som formand for selskabet det naturlige midtpunkt blandt yngre teologiske og litteraturhistoriske forskere. Han droges mod den unge friske forskning, ligesom det var ham en særlig glæde at besøge det unge universitet i Aarhus. Sidst havde biskop Scharling planer om at skrive en lille bog om det kristne haab hos vore salmedigtere. Denne gave naaede han ikke at bringe os.

Det var med megen vemod, at biskop Scharling opgav sin gerning i Ribe stift og at vi maatte tage afsked med ham. Med sit trofaste sindelag sørgede han dog for, at forbindelsen blev bevaret. Ribe domkirke var for ham kirken blandt Danmarks kirker.

Slægtstraditionerne spillede en stor rolle for biskop Scharling. Han har udgivet en bog om sin far, og ved flere lejligheder samlet sin familie. Det skete sidst, da hele slægten Scharling var sammen i Vartov. Biskop Scharlings moder var født *Tuxen.* Hun var en søster til den kendte maler, professor *L. Tuxen,* hvis billeder i stort tal prydede biskop Scharlings smukke stuer med de mange bøger og minder.

Adskillige gange er biskop Scharling blevet interviewet om præstegaardsliv. En af aarsagerne hertil var sikkert, at hans far havde skrevet »Nøddebo Præstegaard«. En anden maa sikkert søges i den omstændighed, at der i udtalt grad var fred og harmoni over biskop Scharlings personlighed – de egenskaber, der sædvanligvis sættes i forbindelse med præstegaardsliv.« –

S var mere skønaand og prælat end praktisk kirkemand. Han havde en smuk form og fremtræden som prædikant, som kirkepolitiker kunne han til tider synes noget veg, men han kunne ogsaa optræde med stor fasthed (han »ville ikke være en nathue«). Han blev tidligt interesseret i præsteforeningens arbejde, og repræsentativt øvede han en smuk indsats. Men han var upraktisk (før repræsentantmøderne maatte han af andre have nøje opskrevet, hvad han skulle omtale i sin beretning) og han fik næppe større betydning her. Lovparagraffer og lønningsberegninger var ikke noget, der rigtigt laa for ham, og hans skrivebord var, som professor *Plum* sagde, præget af »syndig uorden«. Plum fortalte, at en gang imellem maatte han rejse til Scharling for at »bringe lidt orden i kaos«.

Det kunne være hyggeligt at besøge S. Han var optaget af kirke, guldaldertid, teologi. Selv var Scharling plaget af sukkersyge de sidste aar og haltede en del.

Til bispegaadens ydre hygge, der bar fornemhedens lidt stive præg, kom de store lyse stuers stilighed, præget af generationers slægtskultur. Møblerne stammer for størstedelen fra det Scharlingske professorhjem og slægten Tuxens hjem i København.

Han siger (Kr Dbl 29. dec 48) at »skønt benene har svigtet lidt, har jeg dog heldigvis kunnet klare ogsaa visitatsrejserne i det udstrakte stift. Det har været et dejligt stift at virke i. Der er saa meget levende herovre, men ogsaa brydninger selvfølgelig. De hører jo med til liv. De kirkelige retninger er godt repræsenteret, og talen om de tomme kirker mærker man ikke meget til i Vestjylland. De fleste steder er kirkegangen god og for tiden gennemgaaende afgjort i fremgang – selvom der jo ogsaa herovre er steder, hvor det staar sløjt til, steder, hvor man egentlig aldrig har kendt en vækkelse og heller ikke den faste vedhængen ved kirken, som andre steder har præget kirkelivet gennem generationer. Jeg har tit tænkt over disse forhold – hvordan to nabosogne kan være saa forskellige – og prøvet at finde en aarsag – det maa jo være historiske grunde. Men det har været mig umuligt at finde frem til dem.«

Med far, bedstefar og onkel som professorer ved Københavns universitet skulle man tro, dr C. I. Scharling selv ville have faaet en lærestol paa Københavns universitet betroet.

Helst var han sikkert blevet i Kbhvn. Men han blev foreløbig landsbypræst i Store Taastrup, med den gamle præstegaard fra 1701. Det var et mærkeligt sogn. Der havde tidligere været præster, om hvem der var vokset et liv op i sognet. Det var dog ligesom gaaet i staa, men grunden var lagt. Der var noget at bygge paa i denne fra gammel tid aandeligt bevægede egn. Det er det sogn, hvori Indre Mission oprindelig er stiftet før Vilh. Becks tid, og der har været en baptistisk bevægelse og andre bevægelser, bl a havde der været nogle, der kaldtes Peter Petersenianere. Det var ingen sekt, men de ønskede dog at holde altergang for sig selv og havde vist ogsaa broderkysset.

Selvom S befandt sig godt der, ønskede han at avancere til større embede, men det varede 13 aar, før han kom – ikke til Kbhvn, men til Ribe! Efterhaanden blev han hjemme i den gamle stiftsby, maaske mindre ude i stiftet. De 2 aar i Roskilde omtalte han næsten ikke.

Om bispetiden i Ribe siger Scharling til Kr Dbl:

– Det har naturligvis paa mange maader været en vanskelig tid – hele besættelsestiden med dens mange problemer og de mange ydre vanskeligheder for menighedslivet. Det blev ogsaa vanskeligere at færdes rundt i stiftet. Toggangen og bilkørslen indskrænkedes jo stærkt. Og til de vanskeligheder, man mærkede overalt i landet, kom saa herovre de specielle vanskeligheder i *Sønderjylland.* Dette frembød ogsaa særlige problemer efter krigen, da der skulle træffes en ordning vedrørende kirkebetjeningen for de tyske menigheder. Man kan danne fri- eller valgmenighed med de fordele, alle kirkelige mindretal har her i landet. Det er en rimelig løsning, især da det jo ikke er sproglige grunde, der gør, at mindretallet kan have ønsker om en særlig kirkelig betjening. Efter mødet paa Snoghøj fornylig mellem danske og tyske præster, tror jeg ogsaa, man dernede har faaet større forstaaelse af, hvad det er, der bydes mindretallet fra dansk side. –

Saa opstod spørgsmaalet om *kvindelige præster* i den danske kirke.

– De syv biskopper vil ikke være med til at sprænge folkekirken, men vi vil heller ikke være med til at forøge de kvindelige præsters antal. Min hovedgrund dertil er den apostolske tradition, som jeg synes, man er kommet alt for let over. Dernæst er der det økumeniske og især forholdet til de andre nordiske kirker. I Norge er der ganske vist ved lov givet kvinder adgang til at blive præster, men hvordan kirken deroppe stiller sig til problemet, véd man ikke. Der er kun oplyst det negative, at der ikke er sket noget som følge af den nye lov. Iøvrigt er det jo heller ikke herhjemme ved lov sagt, at vi *skal* have kvindelige præster, men kun at kvinder *kan* blive præster.«

Ved begravelsen talte hans svoger, pastor C. *Dragsdahl*, Grevinge, ud fra et bibelord, som den scharlingske slægt har valgt som sit baade i modgang og medgang, bibelordet »At være sandheden tro i kærlighed«. Scharlingslægtens væsen er udtrykt i de ord, sagde pastor Dragsdahl. Sandheden var ikke for Scharlingerne noget filosofisk ubestemmeligt. Sandheden var for dem Jesus Kristus. Jesus Kristus var en aabenbaring, som de, om de ville være sandheden tro, maatte tilegne sig for at blive frelst. Jesus var hovedcentret i Carl Scharlings fromhedsliv . . .«

Ved bispevalget 1949 fik provst *M. C. Lindegaard* 872 st, provst *Halfdan Høgsbro* 690 st.

34. 4. febr 1949–14. sept 56 (sp Vejen-L 14. nov 32): **Morten Christian Lindegaard,** * 29. maj 89 Grimstrup. Forældre: Gdjr Peder Chr. L og Dorthea Madsen. Lærereks (Jelling) 10. Stud priv 12, c 17[2] (1), hjpr Brande 25. sept 17, rkp smst 30. juli 18, sp Hvejsel 19. april 21, provst Malt-Andst-Slaugs herr 18. april 36, r af Dbg 43, Dbm 50, K II 55, † 14. sept 56. ~ 7. nov 17 Sigrid Rasmussen, * 21. juni 94 Øster Alling. Forældre: Gdjr Kristen R og Mette Møller. – Søn: Egtved.

Sekr KS 98 paa Vejleegnen, 21—32, bm KS 98 i Sydøstjylland 33, fmd 40, medl Ribe amts skoledir 37—49, medl Det mlkirkelige raad 54, udg Hvejsel kirkeblad t 32.

Med biskop Lindegaard rykkede en ny type ind paa Ribe bispestol. Han var hverken lærd eller købstadbarn, en jævn og dygtig provst, født her i stiftet, rundet af solid jysk bonderod.

Fhv kirkeminister, provst *Carl Hermansen* skrev i Menighedsbladet 1956, s 295 f bl a:

Den dag, *M. C. Lindegaard* var blevet bispeviet, holdt kirkeministeren om aftenen en middag. Og ved denne lejlighed maatte den nye biskop jo holde en tale, eftersom det var til ære for ham, middagen blev holdt. Det blev en bordtale af de meget sjældne, en af dem, som de, der hørte den, vil huske, saa længe de bevarer deres hukommelse. Biskop *Lindegaard* sagde omtrent saadan: »Dengang jeg var dreng, havde jeg en plads som hjorddreng. Og saa skulle skolen have udflugt til Ribe. Jeg ville grumme gerne med, og bad min husbond om at faa fri, saa jeg kunne komme med paa udflugt. Men han sagde nej. Faarene holdt jo ikke fridag. Men den dag, læreren og mine kammerater var paa udflugt til Ribe, og jeg gik alene ude i heden, kom min fader ud til mig. Og han blev hos mig hele eftermiddagen. Der blev ikke snakket om Ribe, der var bare det, at min fader var hos mig, og vi havde det godt sammen. Senere har jeg bedre forstaaet, at det var ud af sin kærlighed til sin dreng, han tilbragte de timer sammen med ham, saa dagen alligevel ikke blev saa sort. Og nu er tiden gaaet, og nu kommer jeg saa alligevel til Ribe. Men nu har jeg igen een sorg, at jeg ikke kan tage min fader med mig«.

I denne lille historie har vi biskop *Lindegaard,* som han var. Et menneske, der ikke havde hjertet paa læben, men et menneske, som havde hjerte i livet, et hjertelag, som mange mennesker takker ham for ved hans død. Faa præster, og maaske ingen bisper har været den trofaste, kyndige og kærlige sjælesørger, som han.

Man taler om mennesker, man rubricerer dem i fremragende og mindre fremragende, betydelige og mindre betydelige og alt det der. Og jeg ved ikke, hvor man i saa henseende skal placere biskop Lindegaard. Men det er jo ogsaa, naar alt kommer til alt mindre betydningsfuldt. Hvem er den betydeligste, hvem er den lærdeste, hvem er den største prædikant blandt Danmarks biskopper? Det skal jeg ikke sige, men jeg tror, jeg tør sige, og jeg tror da forøvrigt, at de andre 8 biskopper vil give mig medhold, naar jeg siger, at M. C. Lindegaard var den bedste. Og saa tænker jeg kun paa det ene, det rent menneskelige, for hvor var han dog et godt menneske. Det, at han var et hjertegodt menneske, betød ikke, at han ikke kunne være skarp, naar det var sagen, det gjaldt. For naar det var ham selv, saa var der visselig ingen høje tanker. Men som sagt, naar det var sagen, det gjaldt, kunne han nok være skarp. Biskop *Ammundsen* havde engang samlet en stor del af præsterne i Haderslev stift, og Ammundsen kom her ind paa en gammel tanke, som han flere gange havde givet udtryk for. »Grundtvigianerne«, sagde han, »kan nok prædike paaske, men de kan ikke prædike langfredag«. Lindegaards svar var kort, men skarpt, og det satte tingene paa plads. Han sagde vel ikke rent ud, at det, biskoppen sagde, var noget vrøvl, for Lindegaard var dæmpet i sine udtryk, men kort og klart fik han udtrykt, at det var det nu alligevel, for, sagde han, hvordan skal man kunne prædike paaske, naar man ikke kan prædike langfredag, det ene maa jo være en nødvendig følge af det andet. Og kan man ikke det ene, saa kan man virkelig heller ikke det andet.

Biskop *Lindegaard* var en fremragende brevskriver, en af de faa, som endnu mestrede denne kunst. Og saa skrev han aldrig om ligegyldigheder. Jeg har ikke et eneste ligegyldigt kort fra ham, men naar han skrev, saa var det, fordi han havde noget at skrive om, og fordi han havde et godt ord at bringe.

Der er mennesker, som har været godt forsidestof i aviserne, mennesker, som har haft træningen i at posere for pressefotograferne, men naar de er borte, er det, som om de aldrig

har levet. Og der er dem, om hvem det gælder, at de paa mange maader har hørt til de stille i landet, men den dag, de gaar bort, viser det sig, hvor stor en plads de i virkeligheden har fyldt, og hvor tomt der bliver efter dem. Det var af denne sidste slags, biskop *Lindegaard* var.

Igrunden var det underligt at læse, at samme dag, biskop *Lindegaard* gik bort, døde direktør *Vang Lauridsen* i Vejen. Det genkalder mindet om en dag i sensommeren 1932. Jeg havde besøg af direktør *Vang Lauridsen* og et andet menighedsraadsmedlem fra Vejen, og de var kommet for at bede mig søge embedet som sognepræst i Vejen-Læborg. Jeg sagde nej, og da vi ikke kunne komme længer, sagde Vang Lauridsen: Men De vil da ikke, at vi skal drage til Vejen med uforrettet sag, vil De ikke selv, saa sig os da, hvor vi skal tage hen, hvor vi finder manden, der er skikket til sognepræst i Vejen. Ja, sagde jeg, det kan jeg sige Dem uden besvær. Naar De kører herfra, kør saa om ad Hveisel præstegaard og tal med pastor *Lindegaard*. Han vil være den rette mand, og han magter ikke saa lidt mere end det, han staar i for øjeblikket. Og saa gjorde de, som jeg sagde, og resten kender vi. Maaske denne hændelse var med til at grundlægge et gammelt venskab. Biskop Lindegaard havde en usvigelig følelse af, at vi mennesker er her for at være Vorherres medhjælpere i forholdet til hinanden. Og at jeg ved den leilighed kom til at være piccoloen, der kom til at lukke den dør op, som han skulle gaa igennem. Og saa gik han veien, omend ikke altid med lyst, saa med følelsen af, at dette var veien som han skulle gaa, og saa var der ikke noget at gøre ved den ting. Saa maatte han jo gaa den.

Og langs den vej har der været mange mennesker, unge præster og gamle koner, lærde og ulærde, rige og fattige, som han har rakt et bæger koldt vand i fortvivlelsens, anfægtelsens og nødens time.«

Kr Dbl skrev (15. sept 56):

»Efter mange aars ihærdig kamp med først en nyresygdom og siden ogsaa et svagt hjerte er biskop *M. C. Lindegaard,* Ribe, i gaar død paa Ribe sygehus, 67 aar gammel. Næsten heroisk stred biskop Lindegaard til det sidste livets kamp, og saa sent som forrige søndag gennemførte han ved opbydelsen af alle sine kræfter en ordination i Ribe domkirke. Natten til mandag blev han imidlertid alvorlig syg. Der maatte hentes læge tre gange, og han blev som saa mange gange tidligere indlagt paa hospitalet i Ribe. Denne gang var kræfterne for smaa, og natten til i gaar sov han ind i døden.

Det var i 1949, at daværende provst Lindegaard i Vejen valgtes til biskop C. I. Scharlings efterfølger.

Mange aar som biskop fik han saaledes ikke at virke i, og de faa, det blev, prægedes af sygdom. Han var allerede svag, da han blev biskop.

Alligevel naaede han at blive fortrolig med sit store stift, og meddelelsen om hans død vil stemme sindene til vemod overalt, hvor han har haft sin færden. Biskop Lindegaard opfattede visitatserne som en kær pligt, og forhindrede sygdom det ikke, benyttede han i store perioder hver lørdag-søndag til at visitere. Paa den maade lærte stift og biskop hinanden at kende. Ikke mindst af besøgene i landsognene havde biskop Lindegaard megen glæde. Ikke med urette følte disse menigheder, at biskop Lindegaard var en af deres egne.

M. C. Lindegaard var i sind og væsen nært beslægtet med den danske bonde, og han ønskede ikke at skjule dette slægtskab. Sjældent om nogen sinde har en biskop talt et saa uforfalsket jysk tungemaal og ført sig saa beskedent og jævnt som han. Som den fribaarne mand, han var, mødte han alle som ligemænd – høj som lav. Derfor havde han let ved at komme i kontakt med mennesker og vinde dem som sine venner.

Ordet venner er næppe for stort at anvende. Var det hans naturlighed, der først slog en i møde, var det hans oprigtige hjertelighed, der gjorde dybest indtryk. Og senere greb han én atter og atter om hjertet ved sin trofasthed, sit ydmyge sind og store interesse for andres ve og vel.

Maaske har en og anden paa grund af den forstaaelse for andre, han altid lagde for dagen, troet, at han var en svag mand, som man kunne faa det med, som man ville. De tog fejl. Biskop Lindegaard var selv hjemme, og kendte han først en sag fra de forskellige sider, enhver sag nu engang har, traf han uden vaklen sin egen, helt personlige afgørelse. Bange for at gaa imod strømmen var han heller ikke. Nu ved hans død tør det nok røbes, at da man i bispekollegiet drøftede tilskud fra det offentlige til indretning af bispegaarde, sagde biskop Lindegaard klart nej. Han havde en sikker fornemmelse for, hvordan noget saadant ville blive opfattet blandt de vestjyske bønder, han var runden af, nu biskop for og paa mange maader eet med.

Men netop paa grund af hans væsens jævnhed, kunne det hænde, at man i tiden omkring hans udnævnelse udenfor stiftet satte spørgsmaalstegn ved, om nu ogsaa denne ret ukendte jyske provst var et bispeemne. Længe varede det dog ikke, før alle maatte erkende, at han mødte med mange væsentlige betingelser for at blive netop Vestjylland en god biskop.

Bag hans beskedne, tilforladelige væsen skjulte der sig nemlig ikke blot den hjertets adel, der er ganske uafhængig af manerer og herkomst. Biskop Lindegaard var tillige i besiddelse af en betydelig viden.

Indenfor bispekollegiet lærte man snart biskop Lindegaards sande væsen at kende og at sætte pris paa hans intuitive domme og hans hjertedannelse, ligesom han paa sin side med sit fine og ægte jyske lune hurtigt fandt den muntre, kammeratlige tone, der kendetegner arbejdet indenfor bispekollegiet.

Biskop Lindegaard var udgaaet af et grundtvigsk miljø, og det var blandt det grundtvigske folk, han følte sig hjemme, men han tilhørte gammel-grundtvigianismen og stod saaledes i virkeligheden ikke Indre Mission særlig fjern. Han havde heller ikke svært ved at faa kontakt med indremissionske kredse. Med sin dramatiske forkyndelsesform, der paa fle-

re maader kunne ligne Indre Missions, fandt mange ogsaa fra denne lejr glæde ved at høre ham. Han følte sig da ogsaa og var ved sin død hele stiftets biskop.

Kun faa aar blev det ham beskaaret at virke som biskop. Hæmmet af sygdom har han været. Saaledes var han syg, da han søndag den 2. sept pligtopfyldende holdt ordination. Netop ved en saadan paa een gang intim og højtidelig lejlighed som ordinationen kom hans fine egenskaber til deres ret, og han talte aldrig store ord. Han var bundærlig af karakter, og han lagde saaledes ikke skjul paa, at de tanker om bispegerningen, han før havde haft, ændredes noget under gerningen. Han følte sig ved visitatser som repræsentant for kirken, og paa mere stilfærdig maade kunne kirken ikke komme.« – – –

Ved begravelsen talte domprovst, dr *V. Grønbæk* og skildrede smukt biskop L paa linie med ovenstaaende.

Biskop *C. W. Noack* talte over 1. Pt. 1,7 (Eders prøvede tro ... mere værd end det forfængelige guld osv): Biskop L var saadan et ægte menneske, i alle maader til at lide paa. Jeg tænker paa hans ægte væsen. Han blev i det skind, han var født med, og han blev sin oprindelse tro, fornægtede i sit væsen ikke sit vestjyske fødesogn. Der findes formodentlig ogsaa skabagtige vestjyder, der giver sig ud for andet, end de er. L var ihvertfald ægte i sind og i skind. Han kunne bære præstekjole og provstekjole og bispens silke og fløjl, men han blev den samme sindige mand, der i al beskedenhed nok vidste, at han ingenting var værd, og baade hans selvbevidsthed og hans ydmyghed var ægte. – Og som han var i sind og skind, var han ogsaa i sin tale. Om det saa var i fortrolig samtale, i forhandlinger ved bispemøderne eller han stod paa prædikestolen ... det han sagde, bar altid ægthedens præg. Vi vil savne hans klare, kloge ord og hans hyggelige lune.

Jeg kan heller ikke lade være med at nævne det særlige indtryk jeg har af L's ægte tale, naar han skulle prædike. Jeg tænker paa, at vi var til præstemøde i Norge, og L skulle prædike i et stort landsogns kirke. Han var lidt ængstelig ved det ... mon de norske bønder kunne forstaa hans jyske tonefald? Der var vel ogsaa noget af den ængstelse enhver redelig prædikant kender til. Vi gik sammen over kirkegaarden, L og jeg. Saa stak jeg haanden ud og tog hans. Lidt forbavset over denne ujyske tilnærmelse fra en medjyde saa han paa mig. Saa svarede han med et varmt haandtryk og et lidt forlegent smil. Og saa fik vi en prædiken med kraft og myndighed og enfold og ud af tro paa Kristus. Og de norske bønder aad hans ord. Det var noget de forstod. Det var ægte tale ... ud af tro og til tro ... Jeg kender for lidt til de prøver L's tro maatte igennem, men den tro han var døbt til og opvokset i, var ægte ...

Ved bispevalget 1956 fik valgmenighedspræst *H. Dons Christensen* 847 st, stiftsprovst, dr *V. Grønbæk* 798 st.

35. 14. dec 1956 (valgmghp Askov 1. juni 42): **Henrik Dons Christensen,** * 17. april 10 Vinding v Vejle. Faderen: Sp Vinding-S, † 30, se der. Stud Vejle 28, c 35^2 (h_1), højskolel Danebod højskole, sp Henne-L 8. marts 38, r af Dbg. $\sim^1$ 1. april 38 Estrid Vilstrup Knudsen, * 25. juni 16 Minn, USA, † 4. nov 53. Faderen: Valgmghp, Ryslinge, † 33, se der. $\sim^2$ 28. april 55 Elisabeth Heerfordt, * 29. marts 18 Kbhvn. Forældre: Øjenlæge Christian Frederik H og Kirsten Carlsen. – 1. hustrus broder: Rkp Fredericia.

Fmd Studenterkredsen 33—34, bm Grundtvigsk konvent 42, og Dsk Santalmission 49—54, fmd De danske Ungdomsforeninger 54—58, medl Styrelsen for Dsk ungdoms fællesraad 57—60, bm KS 61, fmd Det grundtvigske so'daterarb 62—65. Medl Kirkeministeriets Strukturudvalg 64.

Skrev amatørspil: Væveren fra Mern, Hvad med de andre? Art i flere blade.

RIBE AMT

Ribe amt er oprettet 1796, og var indtil 1864 61 kvadratmil, idet det omfattede enklaver i Sønderjylland, samt den nordlige del af Rømø og Sild, den vestlige del af Før og Amrum, der gik tabt 1864, men 1864 blev amtet forøget med Hjortlund, Kalvslund og Obbekær sogne.

I middelalderen bestod amtet af dele af Varde syssel (V-Ø Horne herr, Skads, Malt og Gørding herr) Jellingssyssel (den nordl del af Slaugs herr, Almindsyssel (den sydl del af Slaugs herr, Andst herr) og Barvid og Ellum syssel (Frøs, dele af Hvidding herr, det nuv Ribe herred).

Sidst i middelalderen hørte den vestlige del til Riberhus len, den midterste til Skodborg len, den østlige del til Koldinghus len. En tid var der et Lundenæs amt (tidl Lundenæs len).

Ribe-Gørding herreders provsti

Ribe købstad-Mandø udgjorde eet provsti, med kun 3 sognekald, til 6. maj 1859. *Ribe herred* oprettedes 6. maj 1859 og omfattede disse 3 sogne, samt Seem, Farup og V Vedsted, der havde hørt til Tørninglen provsti. 1864 lagdes Hjortlund-Kalvslund og Obbekær (tidl under Fole) til herredet.

Gørding herred hørte til 6. maj 1859 under Malt-Andst-Slaugs herreders provsti.

Ribe herred, 171 kvadratkm, det mindste i amtet, er fra nord til syd kun 15 km. Terrænet er fladt og jævnt, hæver sig lidt mod øst (i Seem), jorderne er muldsandede, magre mod øst med nogen hede. Eng og marsk mod vest. Næsten skovløst.

Gørding herred, 252 kvadratkm, 26 km fra NV til SØ, den sydvestlige del af en bakkeø, ikke videre højtliggende, overvejende fladt med hældning mod vest, sandmuldet jord, bedst mod syd, ringest mod nord. Sneum aa med de mange biaaer. Næsten skovløst. Herredet var i middelalderen en del af Malt herred.

Litt: O. Nielsen: Hist efterretn om G herred (D saml 2 r, II).

Kirkelig statistik

	Folketal 1960	Kkg %	Altergæster 1926	%	1942	%	1960	%	1965	%	Mh	Fh
Ribe domkirke	2788		1100	50	1000	38	1540	55	1598	57	1	
Sct Catharinæ k ..	5372	5	1100	53	842	20			1696	31		
Seem	829	6	400	39	259	29	144	17				
Obbekær	325	7	75	29								1
Hjortlund	406	5	175	40	136	36	132	33	130	32		1
Kalvslund	415	5	185	45	116	27	147	35	140	34		1
V Vedsted	1079	4			265	22	121	11	176	16		1
Farup	852	5—6	275	32	282	33	400	47	450	52	1	1
Mandø	159	8,6	125	49	55	34	55	32	64	40		
		Gnsn 5,8	Gnsn 34,5		Gnsn 29		Gnsn 32,5		Gnsn 40		2	5
Gørding	2373	5—6	900	39	800	33	600	24	1646	68	1	2
Vejrup	1100	7	400	40	400	39			500	45	1	1
V Starup	1173	5	644	45	341	24					1	1
Aastrup	1463	5	302	37	421	46						
Darum	929	3—4	450	50					150	16		2
Bramminge	3474	6—7	1158	33	1200	38					1	1
Vilslev	753	3—4	278	35	200	20			275	37		2
Hunderup	685	5—6	226	32	200	28			236	35		1
Jernved	1425	6	750	52	645	47	590	42			1	1
		Gnsn 5,0	Gnsn 39,2		Gnsn 34,3						5	11

	Menighedsraad 1965 IM	Gr	Soc	u p	Valg
Domkirken	2	2	2	4 polit.	valg
Sct Catharinæ k ..			2	4 kirkfællesl	–
				3 kons, 2 V	–
Seem				6	
Obbekær				6	
Hjortlund ..... Kalvslund .....}	2	10			
V Vedsted				7	
Farup	2	4			
Mandø				6	
	6	16	4	17	
Gørding	3			5	
Vejrup	3	4			
Aastrup ..... V Starup .....}	6	8			
Darum	1	5			
Bramminge	2	5	2		
Vilslev				6	
Hunderup				6	
Jernved	1	6			
	16	28	2	17	

Litt: F. Elle Jensen: Pietismen paa Ribe-egnen, F R A 1945, 225—42, H. F. Rørdam: Træk af opvækkelsen paa Ribe-egnen, Khst saml IV, 780—99, P. S. Vig: Mormoner fra Ribe amt, F R A 1918.

Ribe herred

RIBE KØBSTAD

Helt sit eget præg har den lille minderige, idylliske købstad, Ribe, som ligger 8 km syd for Kongeaaen, 6 km fra Vesterhavet, i en lavtliggende, ganske flad egn paa randen af Ribe-marsken, hvor domkirken er blikfang videnom. Byen ligger ved Ribe aa eller Nibs aa, som ved byen deler sig i 4 arme, hvoraf de 3 gennemstrømmer byen. Syd for byen er der noget højere terræn, ellers vidtstrakte enge i omegnen. Torvet ved domkirken er byens centrum. Hovedgaden er Storegade, der gaar fra torvet mod nord, over to af Ribe aa dannede øer, Mellemdammen og Nederdammen og over Saltgade fører ud til Varde- og Koldinglandevejen. 1875 anlagdes Dagmarsgade fra Støckers plads til stationsvejen og banen, mens Sønderportsgade fører ud til Tøndervejen. Byen har i nyeste tid dels udvidet sig mod øst, hvor aandssvageanstalten ligger, samt ved villaveje langs aaen og mod vest i retning af slotsbanken. Ribe er uregelmæssigt bygget, med mange krumme snævre gader, »slipper« og en masse gamle, smukke huse (især bindingsværkshuse).

Ribe er midtpunkt i vejnettet, som fører direkte til Varde, Kolding, Haderslev, Tønder m m. En ny omkørselsvej, Ringvejen, leder den gennemgaaende trafik paa hovedvej 11 A fra Ribe plantage mod nord vest om byen til Tøndervejen.

Byen er baade stiftsby og amtsby og et betydeligt administrationscentrum. En del industri. Ribe er ogsaa handelsby (selvom Esbjerg er en haard konkurrent) og turistby!

En tur rundt i byen. Ribe gør et gammeldags, hyggeligt indtryk. Aaerne præger byen, og det landlige præg understreges ved de mange haver og lidt kreaturhold. Tidligere kunne havet overskylle det lave omland, men efter at diget fra V Vedsted til Darum fuldførtes 1912, kan havet ikke naa ind over engene. De to store kirker, og navnligt *domkirken* præger helt byen, blandt de interessanteste stræder er Puggaardsgade vel den mest kendte, bindingsværkshusene i Fiskergade, Kølholtsslippen, Mellemdammen, Nederdammen, Skomagerslippen maa turisten se. Udsyn over hele egnen har vi fra domkirken.

Det lønner sig at stige de mange trappetrin op i domkirkens taarn:

»Ligheden med et atlas er slaaende, landskabet her oppe fra ser lige saa fladt ud som siderne i en trykt bog. Tusinder af tønder land breder sig uden nogen synlig forhøjning i terrænet, før endelig helt ude i vest – kun synlig som en bugtet streg – det store havdige fortæller, at her mødes land og hav.

Saa fladt er her, at den aa, som binder øst og vest sammen, kun med nød og næppe kan samle kraft til at løbe til havs, og fra taarnet ses tydeligt, hvordan det først er efter talrige bugter og sving, at aaen endelig naar sit maal.

Paa en stille og klar sommerdag ser her oppe fra alt saa fredeligt ud, at man næsten ikke kan forestille sig, at den samme dovne aa kan føre død og store ødelæggelser med sig, saadan som *stormflodssøjlen* paa Skibbroen ikke langt fra domkirken fortæller. Ringe paa denne søjle viser, hvor højt vandet har staaet under stormflods-katastrofer siden 1634.

Skibbroen var i middelalderen en af Danmarks betydeligste havne, og en væsentlig del af vor udenrigshandel gik dengang over Ribe. Nu er det kun faa og smaa skibe, der finder vej hertil ad den tildels kanaliserede aastrækning fra kammerslusen ved Vesterhavet. Denne sluse blev taget i brug i 1914 som en del af det store havdige, der blev paabegyndt i 1911 – umiddelbart efter at Ribe paany havde været ved at gaa under i stormflod; en vandstands-ring paa stormflodssøjlen minder endnu herom.

Forbi Frislusen, hvor aaen som et vandfald buldrer ned mod Skibbroen og Hovedengen, hvor galeasen »Meretha« ligger som et yndet fotoobjekt og som et minde om Ribes skibsbyggeri og skibsfart for 100 aar siden, kommer vi til den egentlige Storegade, som dog for længe siden kaldtes Overdammen, og her ligger – stadig paa venstre haand – hovedgadens pragtstykke: *Quedens gaard,* hvis smukke, rene empirefacade ganske vist kun er fra begyndelsen af 1800-tallet, men hvis sidefløje (ogsaa oprindeligt gavlhuse) daterer sig helt fra aarene efter den store brand i 1580.

Quedens gaard, som med storslaaet bistand af først og fremmest Ny Carlsberg fonden, for faa aar siden blev erhvervet af Den anti-

kvariske Samling (provinsens ældste museum), er restaureret og indviet som et museum, ikke mange danske byer kan opvise magen til.

Quedens Gaard har haft mange ejere i aarhundredernes løb. En af de mest kendte var herremanden *Magnus Podebusk*, der var berygtet som en plageaand for baade borger og bonde. Med sine idelige retssager irriterede han Christian den Fjerde saa meget, at kongen skrev til ham: »Du plager mig mere end nogen af Dine ligemænd, ja moxen mere end nogen anden mand i det ganske land«.

I fløjen, der vender ud mod Sortebrødregade, og som er færdigrestaureret, holder Ribes unge antikvar, *Mogens Bencard* nu til, og i forhuset finder man Ribe turistbureau.

Bortset fra ejendommen Storegade 1 – et smukt lille stenhus fra 1632 – rummer den øverste del af hovedgaden ingen bygninger af bemærkelsesværdig ælde eller arkitektonisk skønhed. Men kigger man ned ad henholdsvis Sortebrødregade og Fiskergade, vil man opdage bygninger af omtrent samme alder som Quedens gaard, og vover man sig ind gennem de ærværdige portaabninger, vil man baade det ene og det andet sted se pietetsfuldt bevarede gaardinteriør, der kalder minder om det gamle Ribe frem.

Desværre har turisterne kun ringe mulighed for at faa den smukkeste af disse gamle gaardspladser at se. Det er den, der gemmer sig bag apotekets graa facade. Her har apoteket, som oprindelig holdt til paa den modsatte side af gaden, hvor nu Sydjydsk Landmandsbank residerer, haft til huse siden 1728. Den idylliske gaardsplads med bindingsværkslængerne, haven med dens kæmpemæssige rhododendronbuske og den rødkalkede bagbygning har før været offentlig tilgængelig, men apotekeren har set sig nødsaget til at sætte et skilt med »Adgang forbudt« paa porten.

Mens kong Volmers sagnagtige vilde ridt i egnen omkring Gurre er en nok saa luftig affære, kan Valdemar Sejrs berømte ridetur fra Skanderborg til dronning Dagmars dødsleje paa Riberhus – vel nok det mest romantiske kongeridt i danmarkshistorien – nøje stedfæstes, i alt fald hvad angaar den sidste hektiske slutspurt. Den foregik nemlig ad den dæmning, som nu i aarhundreder har været Ribes hovedgade.

Der kommer aarligt op imod et par hundrede tusinde turister til den gamle bispestad i marsken, men langt de fleste nøjes med et besøg i domkirken, og en tur rundt i de gamle, krogede gader og smalle slipper i kvarteret omkring torvet.

Munketorvet med Sct Catharinæ kirke og kloster, det idylliske Wedels anlæg ved Nibsaaen og Mølledammen, Ribes mindste hus i Klostergade, Puggaardsgade med *Brorsons* gamle bispegaard, der nu er posthus, og Ribe katedralskole, landets ældste lærde skole, Skibbroen med Stormflodssøjlen og endelig Riberhus slotsbanke. Alt det kommer i første række, naar turisten skal »gøre« Ribe.

Hovedgaden derimod betragter de fleste nærmest som det, den ogsaa er: en moderne forretningsgade, hvor det især er butikkerne, som fanger øjet.

Og det er synd. For giver man sig blot tid til at kigge nøjere efter, løfte blikket op over butiksvinduerne eller se indenfor i de særprægede og idylliske gaardpartier, vil man opdage en mangfoldighed af skønhedsindtryk, som ikke mange danske købstadgader kan opvise magen til.

Ad dette ældgamle hærstræde har i tidernes løb utallige heste og okser passeret undervejs mod Holsten. Her udfoldede handelen sig, og her ville købmændene helst bo. Bebyggelsespresset var derfor stærkt, og mod slutningen af middelalderen laa ejendommene tæt side om side paa de i dybe strimler snævert udstykkede grundarealer. Her paa strækningen fra Ydermøllen til torvet, laa i slutningen af 1600-tallet paa den sydlige side af gaden 31 ejendomme. Nu er der kun 16.

En opmærksom iagttager vil for øvrigt konstatere det ejendommelige, at skønt gadenumrene er fortløbende, har hovedgaden forskellige navne. Officielt hedder den ganske vist Storegade over det hele (deraf de fortløbende numre), men ved Ydermøllen og Midtmøllen forkynder gadeskiltene, at man færdes paa henholdsvis Nederdammen og Mellemdammen. Det er ogsaa de oprindelige gadenavne, og »dammen« har sin sproglige oprindelse i ordet »dæmning«.

Lad os saa – billedlig talt – spadsere fra Ydermøllen, hvor fordum den i 1843 nedbrudte Nørreport med sine svære middelalderlige mure og lave porthvælving holdt vagt over hovedgadens munding, op imod torvet og domkirken. Men lad os først citere, hvad afdøde museumsinspektør *Hugo Mathiessen* (en af de fineste kendere af det gamle Ribe) skriver i sin bog *Gamle huse i Ribe:*

»Bygget paa smaaholme mellem aaløbene i det flade, udstrakte marskland, som omtrent en milsvej borte mødes med havet, virker Ribe som en fast afgrænset, særpræget helhed. – Middelalderen lever den dag i dag i dens grundplan, og ved at fordybe sig i de gamle bygninger, som endnu slutter op i gaderne, bliver man paa en egen haandgribelig maade fortrolig med byen og dens skæbne. Men man skal ikke gæste Ribe en enkelt dag. To eller flere maa der helst til for nærmere at forstaa dens særlige individualitet. Ja, egentlig burde man komme paa forskellige tider, thi næppe nogen købstad i Danmark er i den grad i pagt med naturen. Aarstiderne mærkes her langt stærkere end andetsteds . . .«

Hvor mærkelig Ribe er! Ja, vi maa vel hellere straks gaa til bekendelse og indrømme, at slet saa idyllisk, som bl a historikeren *Kinch* og aabenbart ogsaa *Hugo Mathiessen* med sit »bygget paa smaaholme mellem aaløbene« mener det, er hovedgadens oprindelse vistnok ikke. De seneste videnskabelige undersøgelser synes at godtgøre, at hovedgadens første begyndelse er en dæmning, som blev bygget for at opstemme vandet i Mølledammen til brug for de vandmøller, som var middelalderens eneste form for industri. Den første, Kongens mølle, blev anlagt i 1255 ved aaens hovedløb, de to andre, Midtmøllen og Ydermøllen er 300 aar yngre. Langs dæmningen opstod de første handelsboder, og det er simpelthen aarhundreders affald, smidt ud af bagdøren, som efterhaanden har skabt de

smaaholme, hvor nu Mellemdammens og Nederdammens maleriske gaardspladser og idylliske baghaver findes.

Paa vores spadseretur ser vi Ydermøllen, hvor vandet nu som for 400 aar siden drejer det kæmpemæssige møllehjul. Møllen er nedlagt, og nu drives møllehjulet af elektricitet. Lidt henne i gaden paa venstre haand ligger gæstgivergaarden »Postgaarden«, hvorfra i forne tider postvognen kørte ud, og som bag sin gulkalkede facade skjuler en idyllisk bindingsværksgaard fra 1668.

Skraat overfor »Postgaarden« fanges øjet af en kroget bindingsværksfacade i hvis mur en mindetavle fortæller, at her fødtes gærfysiologen *Emil Chr. Hansen,* der har en stor part af æren for det høje stade, hvorpaa Carlsberg og dansk øl i det hele taget befinder sig.

Lige overfor knejser et hus, det eneste helt bevarede gavlhus af de mange, som i gamle dage kransede hovedgaden. Det er fornyligt blevet gennemrestaureret under kyndigt tilsyn af arkitekt *Engqvist* fra Nationalmuseet, og det fremtræder nu som en arkitektonisk perle.

Vi bliver paa den venstre side af gaden og passerer Midtmøllen, kort efter ligger to bygninger, som man staar sig ved at tage nærmere i øjesyn. Den første, Mellemdammen nr 18, skylder antagelig Ribe-købmanden *Niels Terpager* sin pyntelige facade fra omkring 1670, men rummer skelettet af en ældre bygning fra slutningen af det 16. aarhundrede. Den har, ligesom naboejendommen nr 16, hvis lange grundmurede facade er af nyere dato, oprindelig været et gavlhus, og inde i gaarden til nr 16 finder man endnu en af de karakteristiske sidelænger, bygget af svært egetømmer og stokværk delt med smukke udskæringer«.

(P. Chr. Madsen i »Samvirke« 15. okt 1961).

Indtil 1878, da der byggedes pgd i Seem, boede rkp ved domkirken i kapellanboligen i Præstegade, et toetages bindingsværkshus, som er bevaret til dato og i sit dørtræ bærer byens reliefskaarne vaaben samt opførelsesaaret 1576.

Mange ripensere har hyldet deres gamle by, bl a pastor *Carl Moe* skriver i sine erindringer s 25:

»Byen Ribe kunne jeg ellers godt lide. Der var saa mange mærkværdigheder i den foruden den store embedsstand. Der var jo Slotsbanken, hvor der en gang »gik dans paa Riberhus«, og dronning Dagmar døde. Der var hospitalets torturanstalt for sindssyge, som man kunne kigge ind til gennem sprækkerne i et plankeværk. Der var midt i den træløse egn byens alleer, som »Forskønnelseskomiteen« prydede ved at save grenene af træerne. Der var domkirkens taarn, hvorfra man kunne se milevidt ud; der var de blide vestenvinde og store oversvømmelser, hvor baade faar og mennesker druknede, og mange andre ting, blandt hvilke ikke maa glemmes de mange røde køer, som, naar de sommeraftener kom vraltende ind ad Nørre- og Sønderport, delvis blødgjorde de toppede brosten og fyldte byen med en ubeskrivelig aroma, der ville have frydet en hindus hjerte«.

Vil man ellers lære stemningen i Ribe at kende, henvises til *Jørgen Bukdahl:* Aaret i Ribe (1928), hvor der smukt fortælles om aarstidernes skiften i den gamle domkirkeby. Men ser man nærmere til, er denne beretning kun en ramme om bogens mere egentlige indhold: En udvidet erkendelse af virkelighedens væsen og vilkaar. Med en ejendommelig lyrisk-dramatisk kraft skildrer Bukdahl sammenstødet mellem idyl og virkelighed, som verdenskrigen 1914–18 gav anledning til. Troen paa evig idyl og fred blev brutalt slaaet ned hin augustdag 1914. Det mærkedes ikke mindst i grænsebyen. Støttet til levende skildringer af *Anders Sørensen Vedel, Brorson* og *Ambrosius Stub,* der alle oplevede, at modsætningerne tørnede sammen og ufred afløste fred, viser *Bukdahl,* hvorledes det krigshærgede sind genfinder troen paa en mening i tilværelsen i de nationale og religiøse værdier. Domkirkens klokker toner den sande virkelighed ind i sindet...

Dr *L. J. Koch* skriver (Under Præstegaardens Tag s 92):

»Alle gamle ripensere tænker med stolthed paa deres hjemby. For blandt Danmarks byer indtager Ribe en ædel plads.

Da København endnu var et fiskerleje, var Ribe en kongestad. *Ansgar* har gaaet paa dens gader og byggede kirke i den. Dens *domkirke* er den ypperste af nordens romanske kirker, mægtigere end domkirken i Viborg, festligere end den i Lund. Over hele byen hviler der et præg af fortid og store minder. De slaar en i møde fra Dominikanerklosteret med *Sct Catharinæ Kirke,* fra de røde, middelalderlige stenhuse og de mange gamle bindingsværksgaarde. Man har ikke været der længe, før man er fortrolig med de steder, hvor *Tausen, Vedel* og *Brorson* boede.

Og saa har Ribe sin friske aa, der er stor nok til at beherske byen, som den yndefuldt deler i forskellige øer. Møllehjulene bruser, og gennem engene bugter strømmen sig ud mod havet«.

Amtsskolekonsulent *Nic. Svendsen* skriver (Sønderjydsk skæbne«, 1953): Sønderjyderne saa mod nord: »Langt ude i synskredsen mod nord saa man tydeligt Ribe domkirke rage op i det flade landskab. Egnens børn kendte dette syn længe før de fik lejlighed til at se byen. Det indeholdt en romantik, som de ikke kunne gøre sig nogen klar forestilling om. Thi der var jo for de fleste en lang vej derhen, og der laa en landegrænse med sine mærkelige forhold mellem os og kirken«.

Folkeviserne og *B. S. Ingemann* har hver paa sin vis bidraget til at kaste et romantisk skær over Ribe, *Anders Sørensen Vedel* har behandlet folkeviserne, og *Ingemann* har navnlig i sin roman »Valdemar Sejr« fortalt om begivenhederne i Ribe i Danmarks storhedstid.

Kan det store gribe hjertet som det smaa, spørger *Alex Garff* i den smukke kantate, han skrev for en snes aar siden til 800 aars festen paa Ribe katedralskole.

Garff, der ikke er ripenser, har paa sjælden fin maade levet sig ind i stemningen i den lille by og lader i kantaten en af skolens piger

synge om sin glæde over at have hjemme i byen ved den blanke aa. Der ser Garff med hende og aaen og engen et »paradis for pige, tumleplads for dreng«. Han iagttager mølle-hjulets brusen ved det hvide hus, og der er guldregn, syren og den hvide hyld, saa alt aander lyst og let, om det saa er det nytjærede bindingsværk – hvilken solskinsplet.

Det er Ribes idyl, Garff har skildret. Andre har sunget eller skrevet om den gamle bys storhedstid. Det gælder bl a dansk-amerikaneren *Jacob A. Riis* i bogen The Old Town, der udkom i New York for et halvt hundrede aar siden, og det gælder den sanger, der ogsaa rejste til Amerika, men som for henved hundrede aar siden skrev til Ribes pris: By med Valdemarers minde, hvor de store konger sad, vel din storhed saa vi svinde ... men naar vi i grav er lagt, skal du atter herligt straale i din fordums stolte pragt!

Mange andre har baade før og siden givet udtryk snart for glæde og snart for stolthed over at tilhøre den lille by. Var det ikke stolthed, der fik den lærde *Peder Terpager* til at fremhæve ikke blot sin alder, men ogsaa sit tilhørsforhold til Ribe, da han efter Københavns brand og sit første manuskripts forlis anden gang sluttede arbejdet paa sit latinske hovedværk Ripæ Cimbricæ med at minde om, at han var i sit 83. aar, og med at betegne sig ikke som præst, lektor eller doctor, men blot som ripenser«.

En lignende kærlighed til Ribe gav den lærde *Christian Falster* udtryk for ved gang paa gang at afslaa tilbud om lokkende stillinger bl a ved Københavns universitet.

Men betagelsen af den gamle by varer ved. *Jørgen Bukdahl* glemmer aldrig Ribes blomstrende hyldebuske saa lidt som dens aandslivs store mænd, og skønt *Kjeld Abell* ved sin faders forflyttelse sagde farvel til Ribe i 10 aars alderen, lød det til slut i hans sidste radioforedrag: Jeg er ripenser!«

Hugo Matthiessen har skrevet: – »over ingen anden by i Danmark hviler der en fortidsstemning som over Ribe«.

Mange af sine arkitektoniske minder har Ribe vel bevaret paa grund af en fattigdom, der bevirkede, at dens borgere ikke havde raad til at erstatte det gamle med noget tidssvarende. Men meget blev under alle omstændigheder bevaret, til den tid oprandt, da man har forstaaet, at byens gamle ansigt skal behandles med pietet.

Til sidst en Ribe skildring af anden art.

Aksel Lassen skriver i Berl Aften, 24. maj 63 om »det mishandlede Ribe«:

»Danmark vendte i tre hundrede aar ryggen til Vesterhavet. Jyllands handelsvej gik uundgaaeligt over Hamborg. Og kapital blev berøvet Vestjyllands landbrug til fordel for Østjylland og øerne. Kongen og hans raadgivere blandt den ny tids mænd solgte og mageskiftede jorder omkring Ribe bl a paa gejstlige embeders og hospitalers bekostning. Paa den maade blev byrder og fordele samlet – paa hver sit sted. Det er sandt, som Hugo Matthiessen har konstateret, at »sandet fyldte aaløbet, skibbroen blev øde, og mere og mere mistede de Ribe købmænd mod, kapital og energi til i stor stil at vove deres gods paa havet«. Den store handel var tabt, og foran oplandet laa en hundredaarig kamp for igen at komme paa fode.

Og nu blev tilmed grænsen ved Kongeaaen mærkbar. Den naturstridige udførselstold for stude og andre handels- og toldbestemmelser gjorde det set med bønders og handelsmænds øjne til en fortjenstfuld handling at slippe uden om Ribe og Kolding. Klagerne lød enstonigt slægtled efter slægtled. Eksempelvis skrev *Matthias Galthen* i 1790'erne i en lille bog om Ribe, at tolden hindrede byen i at konkurrere med de slesvigske købstæder, saa meget mere som der »næsten i enhver af de omliggende landsbyer er bønder (de slesvigske i modsætning til de kongerigske i enklaverne), som driver en betydelig handel uden deraf at svare noget enten til kongen eller byen«. Skønt de havde 6–8 tyske mil til Aabenraa og Flensborg, kunne det betale sig for bønder, der boede en fjerdingvej uden for Ribe, at hente deres tømmer, jern, salt, tjære og kalk med mere i en af de nævnte slesvigske byer i stedet for i det kongerigske Ribe. Ribe maatte finde sig i landprang og brændevinsbrænding lige uden for sine porte – i modsætning til andre kongerigske købstæder.

Bevidst eller ubevidst: myndighederne var i færd med at kvæle en by.

Paa disse forhold var der ved at være raadet bod – bittert nok tæt op mod 1864. Men saa blev Ribe for alvor klemt inde i en næsten oplandsløs firkant mellem Vesterhavet, Kongeaaen og kongeriget Prøjsen. Da vaagnede Danmark og besluttede i 1867 ved Esbjerg Klave at bygge den havn, Ribe bavde bedt om i 1661. Men man tænkte virkelig ogsaa paa Ribe, saa efter grundige overvejelser fik byen et lille halvt aarhundrede efter 1864 en aandssvageanstalt at trøste sig med.«

I 1920 kom genforeningen. Glæden og forhaabningerne var store. Men nu var det de genvundne købstæder, der skulle hjælpes, hvis ikke en af de store byer paa østkysten havde et særligt krav eller saa sig i stand til at betale kontante bidrag til en statsopgaves løsning. Atter lød der nej paa nej.

Det nyttede ikke at pege paa begaaet uret eller direkte vanrøgt fra statens side gennem aarhundreder. Det nyttede ikke at henvise til den rolle, Ribe havde spillet for bevarelsen af Vestslesvigs danskhed, eller at pukke paa, at en kulturarv pietetsfuldt var blevet vogtet gennem trange tider. Og det nytter vel stadig ikke. Men det burde tælle, at Ribe trods alt ligger nogenlunde centralt i et syd- og vestjysk omraade, der har udviklingsmuligheder, saadan som Esbjergs eventyrlige vækst viser, og at Ribes store, nye nabo kan unde sin forgænger som Danmarks port mod vest rollen som kultursæde i fortsættelse af en udvikling, der brat standsede som følge af katastrofer og ensidig østvendt politik i 1600-tallet. Ribe burde være universitetsby.

Ret store landdistrikter hører til Ribe. *Øster Vedsted,* domsognets landsogn er egen kommune. Paa markjorderne ligger byerne Lustrup, med fh fra 1923, Tved og Tange. I *Erik*

Lassen: ... »Slægtens spor« fortæller interessant om Lustrup og om Ribe (uden at disse stednavne nævnes).

Lidt af Ribes historie (til 1864):

Ribes historie er skildret i nedenfor nævnte bøger. Her skal blot anføres: Navnet Ribe forklares som afledt af en frisisk betegnelse for en lille høj. Byen ligger paa en lille holm, omsluttet af aaerne, et stykke fra havet, men aaen var sejlbar fra gammel tid, og Ribe blev Danmarks port mod vest. Herover gik de vigtigste kulturveje, baade sydfra og vestfra. Her byggede *Ansgar* ca 860 den første kristne kirke, 948 oprettedes bispedømmet, og derefter voksede stadens ry i de følgende aarhundreder. *Adam af Bremen* og *Saxo* berømmer byen, fra *Knud den Stores* tid var her et vigtigt møntværksted. Folkeviserne besang denne by, købmændenes by, de hentede varer i England, Frankrig og middelhavslandene. Paa skibbroen ophobedes luksusvarer, vin, silke og meget andet, mens en vældig eksport af kvæg, korn, og saa videre gik herfra ud til fjerne lande. 1519 udførtes 11.000 stykker kvæg over Ribe. Som vogter af denne vigtige havn opførtes lige vest for byen den stærke borg, *Riberhus,* som kong *Niels* vist grundlagde. Mange historiske begivenheder knytter sig til Riberhus (NV for byen i engene ml 2 arme af aaen ligger Riberhus voldsted (Slotsbanken). Her kom kongerne, og folkeviserne besang Ribe, især visen om kong *Valdemar* og dronning *Dagmars* død. I Ribe døde *Christoffer I.,* maaske forgivet af abbed *Arnfast* 1259, her blev *Chr. I.* hyldet 1460 som hertug af Slesvig og greve af Holsten. Men selvom borgen beskyttede byen, havde Ribe dog et værn, først af planker, saa af mure, bygget af borgerne, og til 1843 stod den kamgavlede Nørreport ved Nederdammen med sin hvælvede port som et malerisk minde om byens middelalderlige befæstning. I Ribe rørte sig et frodigt liv. *Valdemar Sejr* stadfæstede byens privilegier, som de følgende konger bekræftede. 1269 bekræftedes den berømte *Riber ret,* som ved strenge straffe opretholdt ro og orden. Der var 20 gilder, indviet til helgener.

Den katolske kirke havde sin store andel i byens udvikling. Omkring *domkirken* og *domkapitlet* opbyggede kirken en mægtig magtstilling. Byens signet viser kirken og 3 løver. Der var 6 sognekirker og 4 klostre samt flere kirkelige stiftelser.

»Foruden det rige og fornemme domkapitel havde R i middelalderen 4 klostre, hvoraf det fornemste var *Johannitterklosteret.* Den ældste klosterstiftelse i byen var et *nonnekloster,* indviet til Skt Nicolaj. Klosteret skal have ligget omtrent paa det sted, hvor banegaarden nu findes, men alle spor af anlægget er forlængst forsvundet. Klosteret gaar utvivlsomt tilbage til slutningen af 1100 tallet. Henimod middelalderens slutning tilegnede johannitterordenen sig klosteret, støttet af kong Hans, men nonnerne protesterede, og ved kapitlets indgriben blev klosteret givet tilbage til nonnerne. Til klosteret hørte betydelig jordejd. Klosteret menes at have tilhørt benediktinerordenen, og klosterkirken var i middelalderen sognekirke for en del af forstaden.

1228 stiftede broder Bjørn et *sortebrødrekloster* i Ribe. Saavel klosterkirken, indviet til Skt Katharina, som klosterbygningerne (Ribe hospital) er bevaret til nutiden. Ogsaa denne klosterstiftelse var velhavende paa jordejendom i og ved Ribe. Omkring 1480 skænkede kongen klosteret en del af den s k Skt Hans holm som belønning, fordi klosteret havde antaget den strengere observans. Omkring 1505 optoges klosteret i den hollandske kongregation.

Nogle faa aar efter at Sortebrødreklosteret var oprettet, indviedes et *Graabrødrekloster,* sandsynligvis det ældste i Danmark. Ribekanniken Johs. Scolasticus udpeges som klosterets stifter 1232. Klosteret kom til at ligge i byens vestlige del, og det modtog hurtigt rige gaver og nød stadig stor bevaagenhed fra kapitlets side. 1246 nedlagde bisp *Gunner* sin værdighed og indtraadte som broder i stiftelsen. 1280 indviedes klosterkirken til Skt Laurentius. Der har ofte været afholdt kapitel i klosteret, og man møder ofte klosterets navn i bevarede testamenter. 1505 tilsluttede ogsaa dette kloster sig den strengere observans.

Hvornaar byens 4. klosterstiftelse, *Johannitterklosteret,* er blevet oprettet, vides ikke. Klosteret var indviet til Skt Hans, og det nævnes første gang 1311. Klosteret laa vest for Korsbrødregade paa den nuværende bispegaards grund. En del af munkene var adelige personer, og ogsaa denne stiftelse blev med aarene meget velhavende. 1479 kom klosteret i besiddelse af Skt Klemens kirke i Ribe, og 1523 overdrog Fr. I byens Skt Jørgensgaard til stiftelsen.

Foruden domkirken og de til klostrene hørende kirker havde Ribe yderligere 6 *kirker.* Ældst af disse kirker, maaske ældre end domkirken, var *Skt Peders kirke,* der laa i den nordlige bydel. Kirken nævnes første gang 1145. Mod vest laa *Skt Klemens kirke,* lige ved den nuværende bispegaards have. Kirken nævnes tidligst 1145, og den blev som anført ovenfor overdraget Johannitterklosteret 1499. *Skt Hans kirke,* der laa i byens sydlige del, gaar i hvert fald tilbage til begyndelsen af 1200 tallet, og *Skt Michaels kirke,* der nævnes 1309, laa i Puggaardsgade. Man har fremsat den anskuelse, at den gamle rektorbolig skulle være en rest af denne kirke. Endelig laa i den nordlige bydel *Den hellige gravs kirke,* der anses for den yngste kirke i byen, og der skal yderligere have eksisteret en *Skt Bartholomæi kirke.* Kirken nævnes 1474, men dens nøjagtige beliggenhed er ukendt. Syd for byen skal have eksisteret et *Hellig Kors kapel,* hvortil muligvis var knyttet et broderskab eller et hospital.

Ved siden af kirkerne fandtes i Ribe desuden et par *kirkelige stiftelser.* I nærheden af Johannitterklosteret laa et *helligaandshus* med tilhørende kapel. Det er nævnt i et testamente fra slutningen af 1200 tallet. Med aarene fik det betydeligt jordegods. Mod middelalderens slutning kom det paa tale at omdanne det til et helligaandskloster, men disse planer blev ikke ført ud i livet. Helligaandshuset stod under kapitlets patronat. Endelig laa der nord for byen en *Skt Jørgensgaard,* bestemt for de spedalske. Ogsaa denne stiftelse havde et ka-

pel, og stiftelsens oprindelse gaar tilbage til slutningen af 1200 tallet.

Det stærke kirkelige indslag i byen medførte, at der i løbet af middelalderen opstod adskillige *gilder*, og der kendes i alt ca 20 gilder. Det mest bekendte og ogsaa det mest velstaaende var præstegildet. Et andet kendt gilde var indviet til Skt Peder. Det skal have ejet et stenhus i Hundegade (nævnt 1397). Endvidere fandtes gilder indviet til Skt Hans, Skt Antonius, Skt Gertrud, Skt Knud og Skt Nicolaus samt det s k Kalentegilde.

Den virksomme handelsstad ved aacn og det rige kirkelige centrum nød hele middelalderen igennem stor bevaagenhed fra kongemagtens side. Fra den egentlige middelalder kendes ikke mindre end ca 50 privilegiebreve, hvoraf adskillige i original endnu opbevares paa raadhuset i Ribe.« (Trap 661–62).

Reformationen gjorde ende paa kirkepragten. Ude paa slotsbanken forfaldt skibsfart og handel. De fleste af kirkerne samt klostrene forsvandt, og omend handelen fortsatte, var tilbagegangen klar. 1638 udførtes dog endnu 3880 stykker kvæg. En brand 1580 ødelagde store dele af byen, dertil kom pest (1565 skal 3000 (!) være døde), og de hyppige vandfloder og oversvømmelser. Saa kom krigene. Ribe led mere end de andre jyske byer, værst 1643–45 og 1657–60 da først de svenske og saa de allierede huserede frygteligt. 1659 døde 900 borgere af pest. Ribe var næsten ødelagt efter krigen, og brandskatter forarmede borgerne. Ribe er kendt fra sine hekseprocesser, 1572–1652 brændtes 12 kvinder (D. M. Grønbech: Hist efterretn om de i Ribe brændte og forfulgte mennesker, 1780). I 18. aarhundrede gik byen yderligere tilbage. 1769 var der kun 1827 indbyggere, og kun een købmand havde skibe.

Ribe var garnisonsby i 18. aarhundrede (dragoner), 1808 var her indkvartering af spanske og franske tropper, 1814 var byen okkuperet af kosakker, 1848 dannede borgerne en stærk borgervæbning, hvilket dog ikke hindrede, at 60 tyske husarer 14. maj 48 en nat brød ind og tog stiftamtmand, grev *Sponneck,* til fange. Efter Dannevirkes rømning 1864 blev byen oversvømmet af flygtninge sydfra, senere indkvarteredes mange østrigske soldater, og byen led meget, 10 borgere førtes til Rendsborg som gidsler, men en krigsskat paa 50.000 rdl blev ikke betalt.

Kendte mænd i Ribe

Anders Sørensen Vedel, * 1542, † 1616, kom 1557 i huset hos sin slægtning, præsten *J. Grundet,* Ribe, og gik i latinskolen, hvor *Hans Thomsen* var rektor (senere Sjællands biskop, se KLfN IV, 551). I Kbhvn blev V snart *Niels Hemmingsens* discipel, efter studierejser (mag i Wittenberg 1566) blev V hofprædikant i Kbhvn, kom i forbindelse med tidens ledende historikere, skrev sin rimede pavekrønike, fordanskede Saxo, et værk af stor betydning for det danske sprog, udg Adam af Bremens krønike, flyttede 1581 til Ribe og begyndte det vældige forarbejde til sit livsværk, hvis plan omfattede 22 bøger og en dsk khst. Men han udgav ogsaa danske viser, ligprædikener, en prædikensamling, men misundere sværtede ham, og 1595 afkrævede man paa ydmygende maade V alle hans samlinger og berøvede ham prælaturet i Ribe. Dog beholdt han sit kannikedømme og kunne paa Liljebjerget i Ribe føre et anseligt hus, og havde bogtrykkeri. Han er en af Danmarks ædleste typer paa Foreningen af Humanisme og Lutherdom, from og beskeden.

Ribe var en af de første byer, hvor der blev trykt bøger i Danmark, 1504 udsendtes herfra Jydske Lov paa tryk. For *Anders Sørensen Vedel* som boede her i 35 aar til sin død, er et mindesmærke rejst i anlægget syd for vejen. Fra hans trykkeri udkom kæmpeviserne og flere af hans skrifter.

Den berømte professor *Ole Worms* søn, *Mattias Worm* (* 1636, † 1707) var præsident (1. borgmester) i Ribe 1667–1700, skrev latinske og danske vers og bidske satirer (»Ris til enhver mands rumpe«), var kritisk over for hoffet og gejstligheden. Han afløstes som præsident i Ribe af sin søn, *Carsten Worm* (* 1675, † 1750), som stiftede store legater til fordel for fattige i Ribe, samt bøger til den lærde skole. Som student udgav han to arkæologiske disputatser, senere et heraldisk leksikon, skrev en lang række satirer og oversættelser, blev justitsraad.

Digteren *Ambrosius Stub* var ogsaa knyttet til Ribe. Han døde her 1758. I et hus i Sønderportsgade en marmortavle med indskrift om, at her boede han som skoleholder 1754. Her virkede rektor *Chr. Falster* († 1752), og her var *H. A. Brorson* biskop til 1764. Grundtvigs stridsmand, pastor *Jac. Chr. Lindberg* var født i Ribe 1797, separatisten *Mogens Sommer* var født her 1821, og den kendte forfatter, journalist og filantrop, *Jacob A. Riis* var født her 1849, han gik i katedralskolen her, uddannedes som tømrer og rejste til USA, hvor han spillede en stor rolle blandt danske, og øvede ved sit arbejde for børn og de daarligst stillede i New York og USA en maaske større indsats end nogen anden dansk i USA.

Blandt kendte mænd, der er født eller opvokset i den gamle stiftsby nævnes i øvrigt: *Peder Palladius* (1503), præsten og historikeren *Hans Svaning* (1600), digteren *Anders Bording* (1619), historikeren *Jannik Lindbæk* og forfatteren *Kjeld Abell.* Mange bispe- og præstesønner, f eks af slægterne *Terpager, Wandall, Pontoppidan, Koch* udgik herfra og blev landskendte. Biskop *C. N. Noack,* Haderslev, var født i Grønnegade og bevarede til sin død sin kærlighed til Ribe.

Den første boghandel i Jylland stammer fra 1813 og er stadig i drift. Det drejer sig om »*Termansens Boghandel*« paa hjørnet af Sønderportsgade og Puggaardsgade, som i anledning af 150 aarsdagen udgav en lille tryksag med titlen »*Et Ribeminde*«. Bidragyderne er forfatteren *Jørgen Bukdahl,* Askov, stud mag *Jan Hjarnø,* Ribe, og bygningsinspektør *H. Engqvist,* Kbhvn.

Ribe efter 1864

Grænsedragningen 1864 (byen var besat, og tyskerne udskrev en krigsskat paa 50.000 daler, som dog ikke blev betalt) var skæbnesvanger for Ribe. En væsentlig del af byens bedste opland mod syd blev skaaret bort, og

Esbjergs vækst i de følgende aar berøvede Ribe en stor del af sit opland mod nord. Banen (1875) skabte ikke større fremgang, men alligevel gik det saa smaat opad, folketallet steg fra ca 3000 i 1850 til ca 4200 i 1901 (nu 8100!). Der oprettedes mindre banker og sparekasser og industrier, andelsmejeri, margarinefabrik, jernstøberiet var allerede anlagt 1848.

Efter 1900 udviklede byen sig langsomt videre. Men saa kom *genforeningen 1920* og de mange gode ny vejanlæg. Havdiget og kammerslusen 1914 sikrede mod oversvømmelser, handel og industri voksede, byens folketal fordobledes paa 40 aar, men Ribe har stadigt sit præg af at være embedsmands- og skoleby.

Den tyske besættelsestid 1940–45 prægedes af megen militær trafik, men byen slap ret nemt. En del jernbanesabotager fandt sted, og en gruppe, der modtog engelske vaaben, blev revet op 1944. Efter 1945, ny fremgang, Ribe er blevet en søgt turistby.

Ribe Stiftsbibliotek blev oprettet i 1821. Siden 1918 havde det vederlagsfrit haft til huse i Katedralskolen. Fra skolens side blev det tilkendegivet stiftsbibliotekets bestyrelse (biskoppen, stiftamtmanden og domprovsten), at denne ordning ikke kunne paaregnes at fortsætte i fremtiden. Der viste sig ingen udvej for andet steds at anbringe det værdifulde stiftsbibliotek, der tæller ca 10.000 bind. Nødig ville bestyrelsen se biblioteket opløst. En lykkelig løsning, som ikke mindst skyldtes den daværende rektor *Johs. Jørgensens* interesse, blev fundet, da Katedralskolens bibliotek og stiftsbiblioteket i 1955 blev sammensluttet under navnet »Ribe Katedralskole- og Stiftsbibliotek«. Ifølge overenskomsten bevarer stiftsbiblioteket dog stadig sin egen bestyrelse og økonomi.

Stiftamtmænd:

Greve af **Sponneck** (1828—1852), **H. H. von Lüttichau** (1852—1855), **H. C. Nielsen** (1855—1884), **Hannes C. S. Finsen** (1884—1892), **Johan Heinrich Ahnfeldt** (1892—1899), **G. C. V. H. von Stemann** (1899—1921), **Peder Herschend** (1921—1937), **Ulrich Christian Friis** (1937—1959), **Ebbe Morten Edelberg** (1959—).

Indtil 1946 tilhørte borgmestrene de borgerlige grupper (Sparekassedir **N. J. Helle**, stiftskasserer **H. Jensen**, bankdir **H. Kaalhauge** og rektor **A. J. Willumsen**). 1946—50 havde byraadet socdem flertal, og slagteriarbejder **Aagaard Jacobsen** var borgmester, efterfulgt 1950 af den konservative grosserer **L. C. Nielsen**, som 1962 afløstes af venstremanden fuldmægtig **C. J. Pedersen**, genvalgt 66.

Raadhuset (det ældste raadhus laa nord for Domkirkens kirkegd) er en vinkelbygning paa hjørnet af Stenbo- og Sønderportsgade, hovedfløjen købtes af byen 1709 og har paa 1. sal en rummelig sal med forhal og malerier bl a af stiftamtmændene, i en sidefløj er amts- og byraadssal, retslokaler. En samling af gl breve og protokoller, gl strafferedskaber osv. Ved siden af raadhuset er arrest i en tidl skole. Kommunale og tekniske konterer er i administrationsbygningen, Sct Nikolajgade, opf 1965.

Katedralskolen, Puggaardsgade (den østlige fløj, Puggaard, er en int senmiddelald bygning) er trefløjet med en skolegaard med 10 lindetræer, hovedfløjen fra 1856, senere sidefløje, malerier af berømte elever fra And. Sørensen Vedel, Peder Palladius, And. Bording, H. A. Brorson til prof Holger Pedersen. Maaske landets ældste latinskole, omtalt allerede 1145. Mindetavle over elever, der faldt i 1. verdenskrig og under den tyske besættelse. Ny rektorbolig 1923, den til skolen hørende bygning Puggaard opført 1450.

Blandt rektorerne nævnes: **Chr. Falster** († 1752) af Skelby-Gedesby, berømt som skolemand, digter og filolog. Han var personligt from, men imod pietismen, i flere henseender et interessant, konservativt modstykke til Holberg. Prof **P. N. Thorup** († 1846) af Guldager, var rektor her 1814—44, dygtig latiner, rationalist, æstetiker (ivrig for de i Ribe florerende dilettantkomedier), digter, udg fra 1813 Ribe avis, var bypatriot, medvirkende ved oprettelsen af stiftsbiblioteket, omfattede byens historie med stor interesse (sm m adjunkterne P. T. Hanssen og P. C. Adler skrev han historiske efterretninger i skolens programmer m m. Blev titulær prof 28. Han staar som et smukt eksempel paa ripensisk tradition. (DBL XXIV, 4). Senere rektorer ved Ribe Katedralskole: **C. Bendtsen** (1044—1074), **C. M. Krarup** (1874—1882), **Thorvald Fritsche** (1882—1903), **N. E. Øllgaard** (1903—1909), **Julius Nielsen** (1910—1918), **Karl Mortensen** (1918—1920), **Aage Willumsen** (1920—1947), till borgmester 39—46, **P. Johs. Jørgensen** (1947—1957), **V. Vestergaard** (1957—).

(Litt: Bjørn Kornerup: Ribe katedralsk, I—II, 1947—52).

Det skal nævnes, at lektor **E. Askgaard** fra 1935 har været domkirkens dygtige kasserer og fra 1960 tillige kirkeværge som efterfølger af murermester **Mikkel Lauridsen.**

Lektor **L. Blendstrup** har været virksom i kirkeligt arbejde.

Ribe statsseminarium, blev oprettet 1918 som landets eneste kvindeseminarium, da staten overtog det private seminarium, der var grundlagt 1899 af pastor **Simon Hansen** (i lejede lokaler i Teknisk sk), en selvejende institution, oprettet af en kreds af borgere og skolefolk. C th **S. Noe-Nygaard** (se sp Lunde-O) overtog seminariet 1915, efter at det havde faaet egen bygning 1915. Fra 1918 var c t h **Helge Haar** forstander. Fra 1947—66 c th **Svend Mogensen.** 1948 omdannedes seminariet til fællesseminarium, 1961—64 opførtes omfattende tilbygninger i moderne stil. Der er gymnastik- og teatersal, nu c 350 elever. Byens skoler er øvelsesskoler. 1962 opførtes et seminariekollegium (33 pl). Fra 1966 er cand psyk **N. E. Kyndrup** seminariets forstander (den første ikke-teolog i seminariets ledelse).

Det kommunale skolevæsen har 2 helt udbyggede skoler med realafd samt 2 mindre skoler i landdistriktet.

Bispegades skole opf 1856, senere udbygget, inspektør: **H. J. Jensen-Holm.**

Valdemarsskolen, opf 1952, senere udvidet: Insp: **Axel Kjær Larsen,** der tillige er stadsskoleinspektør.

Ribe kunstmuseum (stiftsmuseet), i en bygning, købt af byen 1891, med værdifuld malerisamling og skulpturer. Ved museet et smukt anlæg ned til Ribe aa. **»Den antikvariske samling«** blev stiftet 1855 af den daværende »Danske forening« som landets ældste provinsmuseum. Efter at have været i kunstmuseet, fik den egen bygning 1934: Hans Tausens hus ved Domkirken. Har kirkesamling, samlinger fra kulturhistorie i by og omegn, 1961 erhvervedes den firlængede Quedens gaard paa Storegade, se foran. (Ribe aarb 1952—53, 557 f). Nu i rivende udvikling.

Folkebiblioteket har egen bygn i Saltgade (20 000 bd). Stort byarkiv.

Ribehallen paa Hovedengen er sports- og teaterhal.

Amtssygehuset, mod øst, ved Tangevej, opf 1908, stærkt udvidet 1938.

Forsorgscentret (oprindeligt aandssvageanstalten) v Tangevej, oprettet 1907, senere udvidet, nu 11 byg ninger (egen kirkegd indtil 1963), 210 patienter, en ny afd, **Nørrelund** opf 1962 paa Nørremark, hvor en del patienter oplæres i landbrug. Ialt er der anbragt c 775 under forsorgscentret i Ribe med et personale paa 375. Et stort byggearbejde begyndt 1964 (24 mill kr).

Alderdomshjem, Sct Laurentiigade, fra 1910 i det gl sygehus (20 pl). Alderdomshjemmet **Riberhus,** ejes af 4 nabokommuner, i det gl hotel Riberhus i Sct. Nikolajgade. Flere stiftelser (bl a pastor A. C. Bruuns stiftelse, opr 1824; pastorinde Bangs stiftelse, opr 1865). Stiftelsen **Ribe kloster** ved Sct Catharinæ kirke har fundats fra 1537, begyndt 1543 i Sortebrødreklostrets bygninger, for svagelige og enlige. Den smukke gl klosterbygn blev omkr 1925 restaureret (ark H. Lønborg-Jensen).

Ribe har flere **smukke anlæg og mindesmærker:** Ved stationsvejen et anlæg med granitstøtter (og buster) af Hans Krüger og af And. Sørensen Vedel. Ved Domkirken en broncestatue fra 1911 af H. A. Brorson, paa Slotsbanken et mindesmærke for dronning Dagmar, fra 1913. Ved aaen tæt ved banevejen for gæringsfysiologen Emil Chr. Hansen (skænket 1925 af Wahl-Henius-instituttets elevforbund), ved Dagmarsgade mindesten over faldne 1848—50 og 1864, ved Sct Catharinæ kirke mindesten for 6 faldne i frihedskampen 1940—45, mindetavle i det hus, hvor Ambrosius Stub boede (Sønderportsgade). Nord for byen ved Koldingvejen ligger Ribe plantage med galgebakken og mindesten for stiftamtmand W. Moltke.

Tange plantage er anlagt 1879—96 af læge H. N. P. Wielandt.

De 3 møller, Midtmøllen, Ydermøllen og Stampemøllen er ligesom storkerederne med til at give byen præg. Storkerederne er dog paa retur.

Byen har mange foreninger: Handelsstandsforening, Haandværker- og industriforening, Turistforening osv.

Missionshuset »Brorsons minde« ved Skibbroen og Fiskergade opf 1900.

Ribe har ogsaa meldt sig med **universitetsplaner,** amtets regionaludvalg, hvis fmd er stiftamtmand **Edelberg** indsendte 1964 forslag til regering og folketing med ønske om, at et smukt areal syd for byen, 1 km fra byens centrum, burde reserveres til et evt universitet, og planerne vandt tilslutning helt op i Ringkøbing amt.

Efter sidste krig er der opstaaet nogen industri. Størst er **Ribe jernstøberi** (75 arb).

Folketallet i Ribe var: 1801: 1994, 1850: 2984, 1901: 4243, 1930: 7606, 1960: 7809, 1964: 8019, 1965: 8100.

Der udkommer ikke egentlige **aviser** i Ribe mere: Ribe stiftstidende (grundlagt 1789), nu gratis annonceblad, Ribe folkeblad, nu under Vestkysten, Esbjerg og Vestjysk Aktuelt (soc dem, trykkes i Kbhvn).

Ved kommunevalget 1962 fik soc 1217 st (4 mand), kons 940 (3), venstre 1067 (4), soc folkep 197 (0). 1966 fik soc 1158 (3 mand), kons 670 (2), venstre 1580 (5), soc folkep 291 (1).

Blandt kendte Ribe-borgere i de senere aar: Adjunkt *P. C. Adler* (* 1796, † 1851) skrev en række afh om Ribes historie, redigerede Historisk-statistisk maanedsskrift. Var en alsidig mand, dyrkede skuespilkunsten, efterlod et utrykt manuskript om Ribes biskopper. Var tilhænger af en fri forfatning, valgtes 1849 til landstingsmand. Følte opholdet i den lille by som en hindring for sin udvikling. Hans broder var generalsuperintendent J. G. G. – P. C. A var en original, han tog sin hund Fylats med ind i timerne og trakterede den med skolens tællelys, som den aad med velbehag. (L. J. Koch: Under præstegaardens tag, s 27).

Forstander *J. Tind-Christensen,* (* 83, † 50) var forstander for statens marskforsøg fra 23, boede i Ribe, hans store arbejde for udnyttelse af marsken vandt megen respekt, han var fmd for Ribeegnens planteavlsudvalg, byraadsmedl, og fmd for den radikale venstreforening i Ribe (DBL, XXVII, 470). Han var en folkeligt og kirkeligt vaagen mand, medl af domsognets menighedsraad.

Redaktør *Carl Willemoes* (* 67, † 54), hvis fader havde været redaktør af Flensborg avis, men blev afsat 64, arresteret, senere lærer i Aalborg. Redaktør W ledede »Ribe Stiftstidende« 1898–1937, var en blanding af en officer, der kan byde, og diplomat, der kan forhandle. Han var en foregangsmand som journalist, men ogsaa en fremragende organisator, agitator og leder, især paa det nationale omraade. Som redaktør i grænsebyen Ribe øvede han en særlig indsats omkring den 1. verdenskrig. Da alle forbindelser til Sønderjylland var afskaarne og den sønderjyske presse lammet af censur, blev »Ribe Stiftstidende« den daglige budbringer, ikke blot fra Danmark, men fra hele verden. Han organiserede et omfattende hjælpearbejde for sønderjyske flygtninge og slesvigske krigsfanger. I Ribe fik han indrettet Ribe raadhusmuseum, arrangerede udenlandske besøg, var ledende i arbejdet for regulering af slotsbanken og udgravningerne der, medstifter af Grænseforeningen, formand i Grænsefondet, virkede for Skamlingsbanken og var stifter og utrættelig fmd i Ribe turistforening, næstfmd i Domsognets menighedsraad, fmd for de konservative i Ribe amt, en tid fmd for Historisk samfund, Ribe amt, æresborger i Ribe 1946.

Seminarieforstander, c th *Helge Haar* (* 80, † 49) var en anset teolog og pædagog, fmd Ribe musikforening, bm Ribe turistforening, fmd for den antikvariske samling i Ribe, medl Sct C mghraad, medarb KLfN, udg Palladius visitatsbog og flere kirkehist skrifter. (Se Fra Ribe a 1949, s 51 flg).

Det kirkelige liv

Mærkeligt er det, som de kirkelige vækkelser er gaaet uden om Ribe og omegn. Det er vel endda tvivlsomt, om man kan tale om vækkelser her paa Brorsons tid. Der har aldrig været flere kirkegængere i Ribe, end i saa mange andre sogne, saa der mangler en egentlig kirkelig tradition. Dette er egentlig mærkeligt i betragtning af de betydelige biskopper og præster, Ribe har haft.

Naar man taler med tilfældige folk paa gaden i Ribe, mærker man en stor kærlighed til *Domkirken,* ja beundring for den, og siden *Sct Catharinæ kirke* blev genindviet, kommer den med i billedet. Der er vist faa byer i Danmark, hvor *kirken* i den grad kommer først ind i samtalen med den fremmede, som i Ribe. Og saadan har det været alle tider. Det vil ikke sige, at alle har været kirkelige. Men byen har ærbødighed for kirken, kirkegangen har skiftet med prædikanterne, de kirkelige partier har ikke præget.

Domkirken har jo været hovedkirken. Og det er en række af betydelige mænd, der har virket som *stiftsprovster.* 5 af dem blev biskopper her siden 1850. *(Daugaard, Balslev, Olesen, Westergaard, Scharling). Daugaard* var en fin, beskeden og trofast præst af Mynsters type, *Balslev* var en statelig, from mand, vel ikke den store prædikant, *C. C. Boisen* (1860–66) var søn af den rationalistisk prægede biskop B, Vesterborg, selv brød han med rationalismen og blev helt Grundtvigs discipel (se ndf), *Sophus V. Claudi* (1866–84) se ndf.

IM holdt sine efteraarsmøder i Ribe 1871 og 1879 og 1906.

Stiftsprovst *C. F. Koch* (1885–95) var vel kendt med Ribe. Han var student fra Ribe, havde været adjunkt her. Koch havde et eget lune. Et glimt ind i den lille bys aandsliv giver dr theol L. J. Koch (Under præstegaardens tag, s 35): Ved et selskab deltog den høje, noget selvbevidste stiftamtmand (vist Moltke), og han bemærkede noget syrligt til Koch, der da var adjunkt, og til biskop Daugaard, (begge var smaa af statur!): »Her i Ribe er alt smaat,

husene er smaa, menneskene er smaa osv«. Koch svarede tørt: »Ja, her paa egnen er vi smaa folk, men studene er store!«

Koch fik en stærk position i Ribe.

Dr *L. J. Koch* fortæller videre (s 104):

Noget efter paasken 1891 kom *Vilh. Beck* til Ribe og prædikede i Domkirken. Han boede hos Kochs og var en interessant og elskværdig gæst. Koch stod IM nær.

Maaske har man nu ondt ved at forestille sig, at Becks komme kunne sætte sindene i Ribe og omegn i den stærkeste bevægelse. Men saadan var det. I dagene forud blev der næppe talt om meget andet. Man var for eller imod – Et glimt fra Becks besøg her:

En ung slægtning – 16-aarig skolediscipel, – som boede hos Kochs, fortalte, at ogsaa paa skolen var man til det yderste optaget af Beck, men da gudstjenesten var en søgnedag kl 10, kunne man jo ikke faa ham at høre. Det unge menneske havde en brændende lyst til at prøve at bede sig fri hos rektor for at komme derhen; men han havde ikke mod til det, da han var bange for, at kammeraterne ville gøre nar af ham. Endnu i frikvarteret kl 9 var han klar over, at modet manglede; men da der blev ringet ud 10 minutter før 10, var han kommen saa vidt, at han skammede sig over sin fejghed, og han gik op til rektorværelset med bankende hjerte. Rektor Fritsche gav ham to timer fri, og han skyndte sig igennem skolegaarden, idet han holdt sig paa den modsatte side af den, hvor han saa, at klassekammeraterne stod. Han undgik dem dog ikke. Da han kom til porten, var de der og spurgte, hvor han skulle hen. Og da han sagde det, gjorde de mærkeligt nok ikke nar af ham. Et par minutter efter, var han i domkirken. Den var fyldt helt ud i sideskibene, og man sang paa »Her komme, Jesus, dine smaa,« som Beck vist plejede at bruge til indgangssalme ved sine møder. Lidt efter var der en, der pikkede ham paa skulderen, og da han vendte sig om, stod hele klassen der. »Det skulle du skam ikke have for dig selv,« hviskede de.

Saa prædikede Beck. Hans mægtige, noget hæse røst fyldte rummet, saa alle kunne høre. Han talte om den blinde ved Jeriko. »I dag gaar Jesus af Nazareth igennem Ribe,« sagde han til at begynde med, og det føltes som en stor, gribende virkelighed. Derefter talte han om Jesu spørgsmaal: »Hvad vil du, at jeg skal gøre for dig?« Og da han kom til det øjeblik, da den blinde faar synet igen, sagde han: »Hvad saa han da? – Han saa Jesus«. Det var der meget at sige om. Men saa endte det jo med, at manden fulgte Jesus og priste Gud, – »han blev ikke siddende paa sin gamle grøftekant,« sagde Beck, og nu skildrede han de gamle grøftekanter, hvor man ikke skal blive siddende; gnavenhedens gamle grøftekant var en af dem. Prædikenen havde varet halvanden time; men det føltes, som den kun havde varet i et kvarter. Man havde undertiden let; der var vist ogsaa dem, der havde grædt.

Ved middagsbordet bagefter holdt stiftsprovst Koch en kort tale, hvori han takkede og udtrykte sin glæde over, at det endnu var den gamle Vilh. Beck, man havde hørt. For mange havde det sikkert været en af livets store oplevelser.

Mange var kommet over fra Sønderjylland til dette møde. Ogsaa pastor Tonnesen fra Hoptrup var der. Beck havde vist glædet sig til at møde ham, men sagde bagefter til Koch, at skellet mellem tysk og dansk var saa stort, at mødet med Tonnesen var blevet ham en skuffelse.«

Fru Koch samlede børn i søndagsskole i konfirmandstuen, med sine børn som hjælpere. Der var nogle faa IM folk, mest smaafolk og arbejdere, som forresten var delt mellem IM og Luthersk Missionsforening. Den store embedsstand, der for en del kom i kirken, vidste næppe noget om dette. Men *Koch* søgte forbindelse med de upaaagtede IMs venner. Der kom mere samling paa dem, og der blev holdt IM møder hver søndag eftermiddag i konfirmandstuen, mest ved fremmede talere som missionærerne *Kr. Jakobsen, Lars Hansen, Skydsgaard* og dr *Frederik Moe,* den sidste kom her tit og boede altid hos stiftsprovstens som en god ven. Konfirmandstuen blev ogsaa hjemsted for ynglingeforeningen (KFUM) hvor en latinskoleelev (*P. Lauridsen,* senere sognepræst Borris-F) og den senere rektor i Hjørring, c *Augustinus Poulsen* var gode støtter. Stiftsprovsten holdt vel besøgte bibellæsninger i katedralens sangsal og i Ø Vedsted. Han havde ret stor kirkegang, dog mindst om vinteren. Domkirken var jo ikke opvarmet den gang. Folk medbragte fodposer og tæpper i kirken. Skellet mellem IM og de andre uddybedes, dels ved *Otto Moes* sammenstød med *Morten Larsen,* dels ved *Carl Moes* Harboørepræditen 1893, men den kloge stiftsprovst svigtede ikke IMs venner. I hele hans tid stod Domkirken i restaurationens tegn, kirken blev lukket og gudstjenesterne holdtes i Sct Catharinæ kirke, indtil domkirkens restaurering endelig var færdig (1904).

Stiftsprovst *P. J. Pedersen* (1895–1913) mindes som en lærd, noget tør prædikant. Kirkegangen var kun jævn. Pastor *Simon Hansen,* Sct Catharinæ kirke, var omtrent »hele Ribes præst«, skrives der. Stiftsprovst P. J. Pedersen skriver: »Sognebaandsløsning var ukendt. Der er næppe gaaet nogen kirkelig vækkelse hen over dette hjørne af landet. ialtfald ikke siden Brorsons dage. Ogsaa af den nyeste tids kirkelige rørelser var egnen mærkelig uberørt. Ja, der var en hel del grundtvigianere omkring i landsognene, men afgjort mest af den folkelige og politiske slags.

IMs indflydelse var højst ubetydelig; den indskrænkede sig til et par smaa kredse i Gørding og Farup. Der var ikke en eneste præst af denne retning i provstiet, derimod enkelte grundtvigske.

I politisk henseende var egnen ret stærkt farvet, for en stor del af en yderlig venstreretning. *Jens Busk* havde ikke for ingenting i en aarrække været kredsens rigsdagsmand, og hvad man ellers kan sige om denne ret mærkelige mand (han blev jo i sine senere aar katolik), saa maa jeg finde, at hans politiske indflydelse paa beboerne har været afgjort uheldig.

Ribe by var nu nok til en vis grad noget for sig. Der var et ikke saa lidt konservativt præg over befolkningen. Det var jo den gamle bi-

spe- og embedsmandsby. Ogsaa kirkeligt var Ribe konservativ, dvs der var jo nok en del enkeltmandskrd, men af den slags, som holder sig stille i krogene og ikke har videre med »bekendelse« eller »vidnesbyrd« at gøre. Der var dog ogsaa mange, som havde lidet eller intet med kirken at gøre. Der var en ganske lille IM kreds, som havde fundet tilhold hos min formand, stiftsprovst *Koch,* men udelukkende bestaaende af smaafolk og uden synderlig indflydelse.

I landsognet *Øster Vedsted* stod det smaat til med kirkegangen (landsogne under købstæder bliver let stedbørn). Færdselsforholdene ad de meget aabne og blæsende veje især ved vintertid, var ret besværlige. Maaske var det til en begyndelse en hindring, at det var blevet fortalt dem, at jeg var sort missionsmand, naa, jeg tog derud, da jeg havde fri hver 4. søndag og holdt en slags gudstjeneste i skolen. Besøget var tyndt til at begynde med, men jeg kom jo i skolen ved eksamen, børnene lærte mig at kende, og naar man tager barnet ved haanden, tager man forældrene om hjertet, og lidt efter lidt øgedes besøget. Da domkirken blev aabnet 1904, havde jeg ikke mere nogen søndag fri, men holdt saa gudstjenester og møder paa hverdagsaftener, og da kunne der være fuldt, op til 70 (af ca 300 indbyggere). Kirkegangen bedredes og trænger fremdeles dertil, men min optagethed af mange forretninger tillod mig ikke at gøre husbesøg i landsognet i den udstrækning, som ønskeligt var. Paa Ribe mark, et udstrakt landdistrikt nord for byen (300 indbyggere) var forholdene yderst ringe. Distriktet hørte til begge byens sogne, og der var ingen sognegrænse. Efter lange, besværlige forhandlinger lagdes det under domsognet.

I Ribe holdt jeg foredrag, hvori jeg saa klart som muligt søgte at pointere, hvordan »levende« kristendom saa ud, og hvad det maatte kræve (alvor, missionssind osv). Der mødte ikke faa tilhørere, men særlige følger mærkede jeg dog ikke. Hvert efteraar holdt jeg nogle bibellæsninger. Kirkegangen var i det hele, hvad man i det mindste kunne kalde respektabel.

Indremissionskredsen i Ribe havde jo nok hørt noget om min fortid i Aalborg og ventede uvilkaarligt støtte fra min side. Deri tog den nu ikke fejl, men det var ikke altid en ganske ligefrem sag at yde denne støtte, bl a havde kredsen selv ofte noget ondt ved at bevare indbyrdes enighed. Der var adskillige, som oprindeligt eller nærmest var »bornholmere« og som særligt havde deres midtpunkt paa fabrikken »Sønderjylland«, som den gang ejedes af fabrikant *Nissen,* senere ejer af missionshotellet i Løngangstræde, Kbhvn. Ved min ankomst havde disse og de egentlige missionsfolk hver deres søndagsskole. En af mine smaabedrifter var at faa de to søndagsskoler slaaet sammen. Den stærke betoning af »retfærdiggørelse ved tro« gjorde bornholmerne noget lysere og mildere end de mørkeste blandt IM, der i ret fremtrædende grad elskede lovens torden. Der var blandt IMs ledere et par, som havde et meget pietistisk anstrøg og de var i grunden lidet skikkede til at vinde mennesker. Snæversynet kunne gaa saa vidt, at det var utaaleligt... Jeg fandt det nødvendigt at minde dem om, at jeg ikke kunne være blot *deres* præst. – Efter nogen tid planlagde man et »missionshus«. Man ville saa have mig til at gaa ind i komiteen og medunderskrive et opraab om penge til byens borgere. Men netop paa den tid førte den strengere, mere eksklusive side af IM, ordet, og efter nogen overvejelse maatte jeg da sige dem, at jeg ikke kunne være med i komiteen, naar det var fra den kant, vinden blæste. Indsamlingen kom i gang alligevel, fabrikant *Nissen* gav større beløb. De bad mig nedlægge grundstenen, og 1900 blev missionshuset, som bærer det smukke navn »*Brorsons minde*« indviet. Straks efter bad man mig gaa ind i bestyrelsen, og da vinden nu blæste fra en anden kant, gik jeg gerne med, og har siddet der siden. Helt let var det ikke at holde de forskellige elementer sammen. I nogle aar var *Fr. Moe* fast missionær i Ribe, og det gav det hele noget mere hold. Men der kunne dog af og til opstaa visse gnidninger. Helt uden vanskeligheder var det ikke, naar brødrene *Carl* og *Otto Moe* gæstede Ribe. Ved en enkelt lejlighed havde jeg min nød med at berolige stemningen efter deres maaske nok lovligt »nidkære« optræden. Jeg maatte skrive i avisen, men vi slap dog nogenlunde over det. IM er nu kommet til at betyde dog noget i Ribe. De har deres faste punkt i »Brorsons minde« med møder, KFUM og K, og i domkirken dannede de en fast og ret betydelig del af tilhørerne; andre i byen hjalp ved udsalg, med gaver osv.

Den mægtige domkirke er i virkeligheden meget for stor til den lille menighed (2300 mennesker). Til almindelige højmesser kunne der samles op til 200 mennesker, og stolestaderne var saadan, at midterskibet dermed var temmelig fuldt. Jeg har haft mange gode timer i denne kirke, men jeg har ogsaa haft timer, hvor jeg trykkedes noget af bekymringen for, om vi kunne naa et sømmeligt kirkebesøg. De akustiske forhold i det store kirkerum har ogsaa deres vanskeligheder, hvorved jeg maatte være taknemmelig for, at jeg af naturen har en tydelig røst. Juleaften, den eneste aften kirken var oplyst, kom ripenserne, 8–900. For at faa fat i dem, der kun kom sjældent holdt jeg i de senere aar hvert efteraar en lille serie af 3–4 aftenprædikener, som jeg udtrykkelig betegnede som »vækkelsesprædikener«. De samlede mange tilhørere, og især i de senere aar talte jeg ofte ved de saakaldte missionsuger omkring i provstiet«. (R st aarb 1955, s 61 flg).

Olfert Ricard blev 1908 ordineret i Ribe domkirke.

Stiftsprovst *Oluf Olesen* (1914–23) havde nok lidt svært ved at komme fra det rige kirkeliv i Horsens til det mere stilfærdige Ribe. Det siges, at han søgte bort derfra efter 3 maaneder, men biskop Koch bad ham blive. Han fik betydning ved sin personlighed og forkyndelse. Der blev en del YM kredse, og naar han talte i menigheden, kom der mange, men det var ellers vanskeligt at samle større kredse til møder uden for kirken. Olesens minde lever endnu. Han samlede mange i domkirken. Se ndf.

Stiftsprovst *S. M. Westergaard* (1923–30) har hertil skrevet om kirkelivet i Ribe i hans

tid: »Mens Skive var som en ung rask mand, der under stadig uro og stræb søgte at komme fremad, var Ribe som en ældre besindig mand, der uden større sindsbevægelse tog forholdene, som de nu engang var. Det afspejlede sig ikke blot i det ydre, men ogsaa i det aandelige liv. »Min formand, Oluf Olesen, var jo kendt for sin slagfærdighed og fra muntre historier, men han var i virkeligheden et tungsindigt menneske med en mærkelig evne til at se igennem mennesker og opfatte deres ejendommeligheder. Alt usandt var ham dybt imod. En ejendommelig mand var han helt igennem, og Guds riges sag laa ham inderligt paa sinde. Han skabte en stor kirkegang i domkirken, og den har holdt sig siden. Skønt han bestemt hørte til IM, hørtes han med glæde af alle de andre. Folk i Ribe var selvfølgeligt ikke ens, her var baade politiske og kirkelige retninger, men dog var forholdene anderledes end de fleste andre steder. Folk her var, om jeg saa maa sige, først og fremmest *ripensere*, stilfærdige, rolige, uden at stærke modsætninger fik lov til at gøre sig gældende. Der var siden 1880'erne nogle IMs folk, ledet af den gamle, elskelige forhenværende væver *Carl Thomsen*. Kredsen holdt sine møder, søndagsskoler, og KFUM og K, men var nært knyttet til kirkernes gudstjenester, og byens præster støttede dem gerne, selvom de ikke tilhørte IM. Synderligt talrig var IMkredsen i Ribe ikke, men de satte deres præg paa det kirkelige liv.

Ogsaa den grundtvigske retning havde sine repræsentanter, men de var kun ganske faa. En ældre gaardejer i Ø Vedsted, *Søren Hansen*, en forhenværende lærer, nu kollektør *Jakobsen* i Ribe, og den senere kordegn *Larsen* fik dannet en afdeling af Kirkeligt Samfund og en ungdomsforening. I begyndelsen gik det helt godt, ved et stort møde talte *J. C. Christensen* i domkirken, men efterhaanden sygnede det hen. De grundtvigske kom mest i Sct Catharinæ kirke efter 1895. – Det fælleskirkelige er grundpræget i Ribes kirkelige liv, og gudstjenesterne er det samlende midtpunkt. Her mødes ikke blot de forskellige retninger. Der er en del interesse for Ydre Mission«.

Stiftsprovst, dr *C. I. Scharling* (1930–37) skriver hertil: Kirkegangen har været meget god siden Olesens tid. Men det er vanskeligt at samle folk til møder. IM arbejder efter de sædvanlige linier, og den lille Kirkeligt Samfund kreds er standset helt. Befolkningen maa kaldes kirkelig, men der har ikke været særlige vækkelser. Biskop S tilføjer, at han selv sluttede sig til K C (se iøvr ovf).

Stiftsprovst *C. A. Riisgaard* (1937–44) var nærmest grundtvigsk. Han fik en god gerning her, med stor kirkegang. Han var en yndet foredragsholder, agtet i alle kredse.

Domprovst, dr *Villiam Grønbæk* (har virket her siden 1944). Han tog 1947 initiativet til den i domprovstegaarden og bispegaarden afholdte arbejdssammenkomst for teologer og litteraturhistorikere, der førte til stiftelsen af *Grundtvig-Selskabet*. Dr Grønbæk er kendt som en af vor tids ledende religionspsykologer, hvilket bl a viste sig i, at han 1963 blev valgt til formd (præsident) for det internationale selskab for religionspsykologi. Dr G var i nogle aar Kirkeligt Centrums landsformand. Han stiftede 1952 en menighedskreds, der siden da har holdt vel besøgte foredragsmøder i den gamle, skønne processions-omgang, som biskop Scharling fik indrettet til mødelokale og lokale til konfirmandlæsning. Den var tidligere oplagsrum. Der er rolige, folkekirkelige forhold u p. Dr Grønbæk har søgt afsked fra 31. okt 1966.

De store fester, ordinationer, jubilæer, Ansgarfesten 1926, sidst 1000 aarsfesten 1948 er omtalt under biskopperne. De har i høj grad haft byen bag sig.

Sct Catharinæ kirke har haft en række kendte præster (omtalt ndf). Pastor *G. F. A. Graae* (1848–51) flyttede til den frie danske menighed i Flensborg, hvor han blev kendt som en af de betydeligste danske forkæmpere i en svær tid. Han regnede de 3 aar i Ribe som sin lykkeligste tid. Hans smukke ydre, hans vindende væsen og djærve optræden skabte ham megen indgang. Han var uden retningspræg. Pastor *Vilh. C. Schousboe* (1851–59) var af Mynsters indstilling, en dygtig og anset præst. – Pastor *Fr. O. Moe* (1859–84) var fader til de kendte IMs præster *Otto* og *Carl Moe* og til indremissionær, dr *Fr. Moe*. Han var vokset op i rationalismens tid, men rationalist var han ikke. *Carl Moe* omtaler ham med stor respekt, men skriver ikke noget om hans præstegerning. Gammeldags gudsfrygt prægede ham; han havde svært ved at prædike (se ndf). – Pastor *Uffe Birkedal* (1884–93) tog sin afsked paa grund af tunghørighed, 41 aar gammel, han var Vilhelm Birkedals søn, blev senere unitar, se ndf.

Provst *Simon Hansen* (1895–1915) en bred, folkelig mand, af fynsk lune og grundtvigsk indstilling. Tidligt opdagede hans rektor i Odense hans pædagogiske evner, og han fik nogle lykkelige aar i Ribe, de første aar som kateket og lærer ved Ribe borgerskole. Drengene elskede ham, og han fik frie hænder til at reformere skolevæsenet, støttet af et forstaaende byraad og rektor *Øllgaard*, biskop *Balslev* og stiftsprovst *Koch*. Byraadet bevilgede ham endog et ekstra løntillæg for hans gode arbejde. Da *Uffe Birkedal* søgte afsked, fik *Simon Hansen* en kraftig opfordring fra beboerne til at søge embedet, og en deputation rejste til Kbhvn derom. Han samlede snart en stor og trofast menighed. Hidtil havde kirkegangen været ret ringe i Sct Catharinæ kirke. Hansens arbejdsmod og arbejdsevne var ud over det almindelige. Han var stadigt optaget af skoleproblemer. Længe havde han syslet med tanker om et *seminarium* i Ribe. En kreds med biskop *Gøtzsche* i spidsen støttede ham, og 1899 startede han *Ribe private seminarium*. Det begyndte i hans præstegaard og i teknisk skole, men det voksede, saa byraad og Ribe sparekasse 1911 hjalp til at faa opført en særlig bygning. – *Simon Hansens* store sociale forstaaelse førte ham ind i arbejdet for den frie fattigkasse og hjælpekassen, hvis formand han var i 15 aar. Desuden var han formand i skolekommissionen og hospitalsinspektionen. Han udførte det store grundlæggende arbejde, som førte til kirkens og klostrets restauration. Han var ogsaa ivrigt med i Kristelig forening for børns redning, formand i Ribe stifts gejstlige enkekasse og i arbejdet for

den tekniske skole i Ribe. Som formand for provstiets præstekonvent fik han sat et arbejde i gang for at samle menighedsraadene. Dertil kom, at han var en skattet foredragsholder over hele Vestjylland, og hovedtaler ved de store grundtvigske efteraarsmøder. Sønderjylland laa ham ogsaa stærkt paa sinde. Han var formand for Sønderjydsk forening i Ribe og formand for Hejls efterskole og det betydelige Hejls-fond, der bl a anvendes til støtte af elever paa Nordborg slots efterskole. Hver fastelavn holdt han et stort sønderjysk møde i Ribe, hvor talrige sønderjyder mødtes med ribeborgere, hos hvem de blev indkvarterede. I mange aar redigerede han »Nordslesvigsk søndagsblad« (Flensborg avis' søndagstillæg), med prædikener af danske præster. *Simon Hansen* udfoldede en meget rig virksomhed i Ribe, altid med energi og godt humør, altid oplagt og fyldt med ideer. Han tabte sig ikke i smaatterier, overkom det utrolige. I menigheden virkede han med sit lyse sind, og han mindes som en trofast sjælesørger.

Efterhaanden følte han, at han maatte begrænse sig. Seminariet overdrog han 1915 til cand theol *S. Noe-Nygaard,* og 1915 søgte han til Helsingør. Hans bortrejse føltes som et tab for Ribe. Hans betydning i Ribe var overordentlig stor. (Se i øvrigt her I 417 flg).

Provst *E. K. Thyssen* (1916–21) var en myndig provst, kyndig i kirkelig administration, var til 1921 bestyrelsesmedlem i Ribe amts plejehjemsforeninger og i Det danske hedeselskab, tillige medlem af udvalget for Porto Novo-missionen. Bag hans noget barske ydre gemte sig et varmt hjertelag, han var grundtvigsk, men han naaede næppe Simon Hansens brede popularitet i Ribe. Kirken lukkedes 1918. Han befandt sig vel i Ribe (Præstegaardsliv III, 1951, s 153). Thyssens erindringer er udgivet i manuskript af hans søn, landsretssagfører P. Schjørring Thyssen, der blev dræbt af tyskerne under besættelsen.

Provst *Fr. Tønnesen* (1921–29) var en fin og ædel skikkelse. Han var ikke stærk og søgte herfra af helbredshensyn. Han naaede ikke at prædike i Sct Catharinæ kirke, da den var under restauration hele hans tid her.

Om pastor *Emil Clausen* (1929–32) se ndf. Ogsaa i de 3 aar han var her, var kirken under restauration.

Pastor *N. P. Nielsen* (1932–52) var paa sin vis en særpræget type, oprettede Sct Catharinæ bibelskole og samlede ikke faa til sine meget paaskønnede bibelforedrag. Han var baade en dygtig teolog og pædagog. Han ledede børnegudstjenesten i Brorsonsminde og var meget paaskønnet paa sygehuset. Akustikken i kirken blev delvis ødelagt ved restaureringen. N kunne faktisk ikke tale, saa det kunne høres af ret mange, og kirkegangen svandt ind.

Pastor *J. Bitsch-Larsen* har været sognepræst her siden 1952. Han blev ordineret i Sct Catharinæ kirke.

Sognepræsten i Seem har været rkp ved domkirken (se Seem), og siden 1946 har sp i Obbekær været rkp ved Sct Catharinæ kirke (se Obbekær).

Indre Missions samfund har i de senere aar været ledet, dels af missionæren, dels af kirketjener *O. Bonnén,* Sct Catharinæ k, politifuldmægtig *Lenler,* nu af kordegn *F. Gindeberg.* Fælles for byen er 2 sdsk (IM).

Automobilhandler *P. A. Holm,* († 65) virksom i IM, i over 50 aar en tid bestyrer i KFUM, sdsk, KFUM og K, ledede sdsk-udflugter (IM tid 1965, 194).

Grundbogssekr *Mar Skøtt,* fmd IM, medl Sct Catharinæ mghraad.

En række flittige *indremissionærer* har virket i Ribe, bl a *A. P. Andersen* 1900–02, dr *Fr. Moe* (1902–11). opr farmaceut blev dr phil i Zürich, en betydelig missionær, fl t Lyngby, † 27. *Hans Mortensen, A. Tagmose, M. Larsen* og *Jacob Riis,* siden 1959. KFUM og K er meget smaa, KFUK har eget hus. FDF stiftet af pastor *J. Bitsch Larsen,* spejdere, sdsk, kirkeblad fælles for byen, unge hjem.

Murermester *Mikkel Lauridsen* († 60), kirkeværge og næstfmd domsognets mghraad.

Stiftsfuldmægtig, c jur *Axel Riishøj* tog del i mgharbejdet, blev c theol 63 og sp Karise-A. BM KS' hovedstyrelse og i Præsteforeningen.

Direktør *P. Morell Holm,* fmd for Domkirkens menighedsraad.

Sparekassedirektør *A. Dalgas Lund,* fmd Sct Catharinæ menighedsraad.

Bankdirektør, borgmester *H. Kaalhauge,* medl Sct Cathrinæ menighedsraad.

Kordegn *N. Lovmand Hvid* (* 70) virkede ved domkirken, viceskoleinsp, kirkeværge.

Kordegn *C. Larsen* (* 92), kordegn 34, var til 60 viceinspektør ved Bispegades skole, gjorde et godt arbejde, meget afholdt, fremragende religionslærer.

Kordegn *H. Rudbeck* (* 21), ansat v domkirken 65.

Ved Sct Catharinæ k var *C. Frederiksen* kordegn til 52, afløst af kordegn *Martin Abildtrup.* Kordegn *Folmer Gindeberg* (* 13) ansat 1963 ved Sct Catharinæ kirke, fmd for IM's smf.

Blandt domkirkens organister nævnes: *F. Behrens Clausen* (* 82, organist her 25–40). Den særprægede komponist *Rued Langgaard* (* 93, organist her til sin død 52) skrev 12 symfonier, oratorium, violinsonate m m. L stod som komponist i opposition til sin tid (Laub, Carl Nielsen). Skønt anset i udlandet, hvilket bl a viste sig ved hans udnævnelse til professor h. c. i Schweiz, naaede han ikke herhjemme den anerkendelse, han ifølge sine evner havde krav paa. Hans ejendommelige personlighed og væsen banede just heller ikke vejen for ham. Nu viser der sig i indland og udland en stadig større interesse for hans arbejder. Siden 52: *E. Vesterlund* (* 21). Ved Sct Catharinæ k var pastorinde *Anna Lütken* (biskop Olesens datter) organist 1932–59 (se s 57). Derefter *Hanne Bejer Pedersen* og fra 63: *Alfred Poulsen.*

Gudstjenester paa amtssygehuset hver søndag kl 9 ved byens præster.

1927: Kkg i Domkirken c 15 pct, Sct Catharinæ k lukket, IM (100, fmd miss Mortensen), KS (fmd stiftsprovsten), gode forhold, flertallet up. 1939: Domk: Kkg 12–15 pct, alle retn, gode, venlige forhold, IM KFUM og K. Sct Catharinæ k: Jævn kkg, gldags kirkelighed, og velvilje. 1945: Domk: Kkg 8 pct, folkekirkelige forhold, up, kirkeblad, stor embedsstand, alle katedralsk's lærere hører til Domkirken. Sct Catharinæ: Ret ringe kkg, Sct C bibelskole

oprettet 1941 (sp), kirkeblad. 1954: Domk: Kkg god, rolige folkekirkelige forhold, kærlighed til Domkirken, mghkreds (100, domprovsten). Sct C: Kkg 5–6 pct, ingen skarpe skel, ungdomsm i pgd, K og Mspejdere. 1963: Domk: Rolige, kærlighed til Domk. Stort landdistr, faa velstillede, mange fattige. Mghkreds (100, sp). Sct C: Kkg 5 pct, ingen skarpe skel, mdl ungdomsm i pgd for hele byen, Bibell i landdistr.

Menighedsraad: 1926: Domk: 6 højk, 1 IM 1 gr, Sct Cathr: 2 IM, 2 gr, 2 højk, 2 soc, 1939: Domk: 3 kons, 1 V, 2 soc, 1 IM, 1 up, Sct Cathr: 3 gr, 2 højk, 2 IM, 2 soc, 1954: Domk: som 39, Sct Cathr: do, 1961: Domk: 3 kons, 1 rad, 1 V, 2 soc, 1 IM, Ø Vedsted: 6 up (gr), Sct Cathr: 2 IM, 4 kons, 3 soc, 2 V, 1965: Domsognet (valg): 2 kons, 2 soc, 2 V, 2 folkek (fmd: Sp, næstfmd, kbmd A. Brøndum. Ø Vedsted: 2 IM, 2 n gr, 2 up, Fredsv, fmd, sparekassekasserer H. Hansen, næstfmd, kordegn Rudbeck, Sct Catharinæ k (valg): 4 kirk fællesl, 3 kons, 2 V, 2 soc, fmd, autoforhdlr P. Morell Holm, næstfmd, sp.

Altergæster: Domk: 1926: 1100, 1938: 1050, 1946: 935, 1954: 1169, 1961: 1540, 1964: 1598. Sct Catharinæ 1926 ?, 1938: 749, 1946: 887, 1954: 945, 1964: 1696.

Lustrup-Tved-Tange er indlemmet i Sct Catharinæ sogn, sp er præst ved Forsorgscentret for Vestjylland.

RIBE DOMKIRKE

Ribe Domkirke er det første glimt, man faar af Ribe, hvor man end kommer udefra, dens omgivelser er heldigvis bevaret som lav bebyggelse; og domkirkens historiker, dr **Jacob Helms** kunne i sit værk 1870 skrive: »Allerede langt ude i Vesterhavet fængsler det store taarn sømandens blik, og til Skamlingsbanken kan der signaliseres fra dets flade tag«. Denne skønne kirke skal skildres udførligt:

I den smukke Vejledning for Besøgende (ført à jour af L. H. Rosenstand 1965) hedder det bl a:

»**Kirkebygningens alder:** Ribe Domkirke eller »Vor Frue i Ribe« er en af Nordens ældste kirkebygninger. Allerede 862 lod Ansgar i Ribe opbygge en trækirke, hvortil landets daværende konge, Haarik den Gamle, skænkede grunden, og hvorfra der missioneredes i det hedenske land, men om denne kirke laa paa samme sted som nu domkirken, er meget tvivlsomt. Opførelsen af den nuværende vældige stenbygning paabegyndtes næsten 300 aar senere under kong Niels. Krøniken fortæller, at det var biskop **Thore,** en af de 5 bisper, der faldt ved Fodevig i 1134, der »begyndte som den første at grundlægge Ribe kirke med tavleværk af sten«. Bygningen er lige gammel med Viborgs og Lunds domkirker, og af alle endnu eksisterende kirker i Norden er kun den store landsbykirke i Tamdrup ved Horsens ældre.

Omtrent ved aar 1160 var kirken i alt væsentlig fuldendt, og hovedmassen af denne bygning staar endnu, skønt meget siden er gaaet tabt, medens andet er tilføjet. Kirken var ved sin fuldendelse overalt lys af farve og bygget af naturlige sten — brændte sten begyndte man her i landet først at anvende i slutningen af 1100'erne. Bygningen var den gang en udpræget romansk kirke af samme art som de talrige romanske kirker i Rhinegnene dvs den bestod af et treskibet langhus med rundbuede vinduer og døre, to korsfløje paa tværs af langhuset med en kuppel over skæringspunktet, en korrunding som afslutning af bygningen mod øst og i den modsatte ende to slanke taarne, et paa hver side af vestfacaden, omtrent af samme art, som den, der nu staar paa sydsiden og danner en saa ejendommelig modsætning til den vældige, røde sidekammerat paa nordsiden.

At kirken kom til at ligne Rhinegnens romanske kirker og sandsynligvis blev opført af bygmestre og svende fra den egn af Tyskland, er let forstaaeligt. Ribe var dengang en af Danmarks første handelsbyer, den eneste ved Vesterhavet og stod i den livligste forbindelse bl a netop med byerne ved Rhinen. Da Ribes omegn er stenfattig, og naturlige bygningssten helt mangler, hentede man ogsaa bygningsmaterialet til kirken fra udlandet. Hovedmaterialet — den lyse, kornede stenart, hvoraf den oprindelige kirkes mure bestaar — er **vulkansk tuf,** hentet fra byen Andernach tæt ved Mosels udløb i Rhinen. Denne stenart forvitrer imidlertid forholdsvis let, og da man i tidens løb brugte teglsten til at udbedre murene med, blev kirkens vestlige parti, der er mest udsat for vestenstormene, efterhaanden ganske dækket af røde sten. Først den sidste restaurering har fjernet disse og erstattet dem med tuf, hentet fra de samme gamle brud ved Anderbach.

Til den finere udsmykning af kirkens mure (vindues- og dørindfatninger, murfod, halvsøjler) samt til beklædning af den nederste del af vestfacaden er anvendt haardere stenarter: **Granit** af den art, som vore almindelige rullesten frembyder, samt en smuk, rødgul **sandsten,** der er hentet fra Weseren og brudt ved den »Westfalske Port«.

De partier af kirken, hvori der er anvendt mursten — af den i middelalderen almindeligt anvendte store slags, de saakaldte »munkesten« — er senere føjede til bygningen. Gentagne ildebrande, bl a aar 1242 (se om kirkens hvælvinger) og 1402, hærgede i tidernes løb kirken, og ved de derpaa følgende istandsættelser byggede man i samtidens stil og søgte at opnaa de forandringer og udvidelser af kirkebygningen, som tiden krævede. Resultatet af disse forandringer er da, at kirken nu kan siges at bestaa af 3 hoveddele: a) **den oprindelige kirke** af hvidt eller graat materiale, bygget i rundbuestil, b) **det store taarn,** tilføjet omtrent aar 1250, c) **yderste sideskibe,** tilføjedes efter branden 1402. De to sidste partier adskiller sig paa det klareste fra den oprindelige kirke ved at være byggede af røde sten og i spidsbuestil.

Kirkens exteriør: Man lægger straks mærke til, at jordsmonnet i tidernes løb har hævet sig stærkt omkring kirken, saaledes som tilfældet ofte er omkring ældre bygninger, hvis omgivelser ikke har været brolagte. Rundt om kirken strakte sig nemlig i gammel tid **kirkegaarde,** hvoraf den paa sydsiden, den saakaldte »Lindegaard«, først nedlagdes 1807. Ved sidste restaurering afgravedes terrænet til den oprindelige højde (c 1½ m under gadens nuværende niveau). Den omtalte Lindegaard var indtil omtrent 1740 omgivet af en hvælvet **»omgang«** eller processionsgang, vistnok opført i 1300'erne. Den benyttedes af kirkelige optog med det hellige kors, som udgik fra koret og under sange gennem omgangen drog rundt om Lindegaarden og atter ind i kirken. — Et lille stykke af denne omgang er blevet staaende paa kirkens sydside, hinsides kirkepladsen.

Hovedindgangen er paa vestsiden, der forøvrigt er det yngste parti af den oprindelige kirke. De søjler, der omgiver den rundbuede dør, udmærker sig ved særlig smukke kapitæler. En slank søjle paa hver side bærer en spids granitbue, der indeslutter 3 arkader. Hele resten af gavlen oven over dette parti havde i tidens løb mistet sin udsmykning paa grund af klimaets barskhed og sjusket istandsættelse. Tegningen til den nuværende gavl, der foroven ender med et Mariabillede, skyldes den arkitekt, der forestod den i 1904 afsluttede restaurering, professor H. C. Amberg. Indgangsdørene, der er modelleret af fru Anne Marie Carl Nielsen, er støbt i bronce og udsmykket med allegoriske figurer.

Ved sydsiden af langskibets vestende ligger **»Mariataarnet«,** der er genopført ved sidste restaurering. Dette taarn, der hører med til den oprindelige kirke, og som ses paa gamle billeder af Ribe og i byens segl, blev nemlig nedbrudt ved en meget uskaansom »istandsættelse« af kirken, der foretoges 1780—93. Med de inde i kirken bevarede rester af taarnet som forbillede opførtes det paany i aarene efter 1896. Dets rige, romanske udsmykning og dets spir, hvorom de gamle afbildninger ikke gav tilstrækkelig oplysning, skyldes prof Amberg. Det rummer kirkens egne klokker, medens byens hænger i det store taarn. Højde c 50 m.

1946 rejstes uden for Mariataarnet en statue af **Hans Tausen,** udført af billedhuggeren Johs. Bjerg.

Idet man passerer det søndre, røde **sideskib** med dets lille **trappetaarn** paa midten og dets ejendommelige tagkonstruktion med de smaa, spidse gavle paa tværs af skibets retning, hvilke man ved sidste restaurering har genopført efter et gammelt billede af domkirken, og som paa en heldig maade har afløst det tidligere grimme skraatag, bemærkes — opstillet paa en granitsokkel — en smuk statue af salmedigteren **Hans Adolph Brorson,** der ligger begravet i kirkens kor — hvor vides imidlertid ikke.

Derefter naar vi til en af kirkens ejendommeligste prydelser, den saakaldte **Kathoveddør,** kirkens

oprindelige hovedindgang paa søndre korsfløjs sydside. Navnet stammer fra et gammelt løvehovede af bronze, der med en dørring i munden er anbragt midt paa døren. Dette hoved er paa randen omgivet af 4 øgleagtige smaadyr, som folketroen har gjort til mus, og som har fremkaldt et sagn om en ribeborger, der ved en kat skulle være kommen til stor rigdom. Navnet »Katte hode daar« findes forøvrigt allerede i en optegnelse fra aar 1549.

Døren begrænses paa siderne af 4 søjler, af hvilke de yderste 2 hviler paa ryggen af raat udførte **løvefigurer**, der er fremstillede sønderrivende smaa menneskeskikkelser — tanken har vist været at fremstille kampen mellem lysets og mørkets magter.

Ovenover døren ses — indesluttet af smukt profilerede buer — en mægtig, halvrund overligger af granit, prydet med et relief, der fremstiller **nedtagelsen af korset** — vistnok »**det ældste og betydeligste skulpturarbejde vi eje her i landet fra den tidligere middelalder**« (Løffler). De fremstillede personers navne staar indhugget i stenens buede kant: (fra venstre) Maria, Josef af Aritmathæa, Cristus, Nikodemus (udtrækkende en fodnagle) og Johannes. Skriften paa stenens underside, der begyndes med »Rex«, er nu ulæselig.

Over dette relief sidder — indesluttet af en spidsgavl — et andet relief, **det omfangsrigeste, vi besidder fra middelalderen.** Det er en del yngre end det nedenunder, er udhugget i sandsten, og kan, hvad den kunstneriske udførelse angaar, ikke maale sig med dette, men indholdet af relieffet er højst interessant. Det fremstiller **de helliges forsamling i himlen** under forsæde af **Jomfru Maria** og **Kristus.** Over disse billeder (den sidste er betegnet med Alpha og Omega) — »Jeg er Alpha og Omega, begyndelsen og enden« (Johs. aab 21, 6) staar paa latin: »Staden Jerusalem« (sml Johs. aab 21, 2: »Og jeg saa den hellige stad, det nye Jerusalem, at stige ned af himmelen fra Gud«. Under Jomfru Maria ses hovedet af **en konge,** der rækker et kors op mod hende — maaske er det Knud den Hellige —, under Kristus en **biskop,** der paa hovedet bærer den ældste tids lave bispehuer fortil prydet med et kors. Biskoppen — maaske Ansgar eller den i Ribe dræbte biskop Leofdag — hæver sin venstre haand op mod Frelseren. De lange indskrifter paa baandene betyder: »Salige er de fattige i aanden, thi Himmeriges Rige er deres« (Matt 5, 3), og »Kommer, lad os stige op til Herrens bjerg« (Es. 2, 3).

Efter at have passeret en lille rundbuet indgang, der fører ind i søndre korsarm og er bestemt for præsten, naar vi til:

Korrundingen, et meget smukt, udpræget romansk bygningsparti, med hvis nederste del kirkens opførelse under biskop Thore begyndte. Granitfoden er rigt profileret, kraftig og af ædel form. Herover hæver sig tre maskerede stokværker, hvoraf det øverste er trukket lidt ind for at gøre indtrykket af korrundingen lettere.

Vi gaar forbi indgangen i nordre korsfløj, der er uden interesse, da den allerede tidligt er bleven ødelagt, ved at der her tilbyggedes et vaabenhus, som i 1789 atter nedbrødes, hvorefter portalen opførtes i lighed med Kathoveddøren, og vi naar derpaa til det **lille trappetaarn** paa midten af det nordlige røde sideskib. Dette taarns nederste del er en karakteristisk prøve paa den morsomme ligegladhed og mangel paa sans for symmetri, hvormed man byggede i middelalderen; sten af alle arter er anbragt i broget blanding. Et stykke over grunden er taarnet smykket med et par søjler med romanske kapitæler, der tilligemed en halvkredsformet sten (døroverligger), som ved sidste restaurering fandtes i murfylden i det nordlige sideskibs mur og nu er indmuret i denne lidt vest for trappetaarnet, vistnok har siddet i langhusets nordlige væg, der jo blev nedrevet ved sideskibenes opførelse. Nedenfor søjlerne er indmuret en lille, flad sten fra middelalderen med en nu ulæselig indskrift i gotiske minuskler og et ældgammelt **brystbillede,** uvist af hvem. Nogle har tænkt sig, at det kunne forestille den allerede nævnte martyr Leofdag.

Kirken var før tækket med bly, men har nu et prægtigt kobbertag, der allerede flere gange har faaet lov at prøve vestenstormenes kraft, vel nok haardest under en rasende jævndøgnsstorm i marts 1904, da kobberdækket paa den forhøjede ende af langskibets tag, der vender mod Mariataarnet, søndersledes, saa pladerne som papirstykker fløj om kirken.

Paa tagryggen, hvor langskib og tværskib skæres, knejser et højt rytterspir, hvori der hænger et par mindre klokker.

Kirkens indre: Gennem forhallen, hvor man i hjørnet til højre for døren ser opgangen til orglet (en hul trækylinder), naar man ind i:

Midtskibet. Kirken er 64,5 m lang og staar altsaa i denne henseende meget tilbage f eks for Aarhus Domkirke (92,9 m), men i bredde (35,18 m) overgaar den alle Danmarks kirker. Den har nemlig ikke mindre end 5 **skibe,** men oprindelig havde den kun 3 saadanne; det yderste paa hver side tilbyggedes i middelalderens slutning, vistnok efter 1402, da kirken brændte. Denne imponerende bredde og de mange pillerader gør, at Ribe Domkirkes indre faar et ganske særligt præg af mægtig og alvorlig ro.

Midtskibet er dækket af **kuppelhvælvinger,** baarne af svære gjordbuer, ligesaa korsfløjene. Men oprindelig var kirken i overensstemmelse med den romanske stils regler dækket af **fladt, malet træloft.** Dette ødelagdes imidlertid ved en brand i 1242. Paa den tid var hvælvinger blevet moderne, og ved genopførelsen af kirken forsynede man den derfor med saadanne og anbragte tillige spidsbuede vinduer over de rundbuede triforier (se senere). Men til at bære de tunge hvælvingers tryk udad var murene ikke beregnede, allerede 1266 truede kirken med en »stor og farefuld nedstyrtning«, der kun ved et stort arbejde forebyggedes (se omst: gallerierne).

Midtskibets sidemure bæres af svære, **firkantede granitpiller,** paa hvilke der hviler meget smukke granitbuer. Disse er højere og elegantere paa nordsiden, der er senere opført, end paa sydsiden. Pillerne er i 1500'ernes begyndelse blevet **dekorerede med billeder.** Paa de to vestlige mod nord findes rester af saadanne bevarede, paa den ene Maria med barnet, paa den anden apostlene **Bartholomæus** og **Andreas.** Særlig det sidste billede er ikke uden kunstværd og ret velbevaret, da det i et par aarhundreder havde været gemt under et Epitafium. Paa den tredie pille kunne man endnu 1833 skimte omridsene af apostlene Petrus og Paulus, og faa aar i forvejen skal kirkeværgen have ladet et andet maleri udvaske, som var kommen til syne under et Epitafium paa pillen lige overfor Mariabilledet.

Over granitbuerne findes de berømte »**Triforier**«, langskibets pryd. Disse Triforier er smaa bueaabninger, tre og tre sammen, der omfattes af en fælles, med udhugget rudemønster udsmykket, rundbuet blinding. De smaa slanke søjlers hoveder og fodstykker er af meget forskellig form; blandt søjlerne paa nordsidens Triforier med de høje, bægerformede hoveder er det **smukkeste stenhuggerarbejde i kirken,** ja, der skal ingen detailler findes paa vore gamle mindesmærker, der kan maale sig dermed (Helms).

Bag Triforierne fandtes oprindelig kun mørke tagrum, men da midtskibets hvælvinger i 1266 truede med udskridning, støttede man disse ved at bygge hvælvinger over rummet bag Triforierne, hvorved der dannedes et par **gallerier.** Over Triforierne ses de allerede omtalte spidsbuede vinduer samt hvælvingerne, hvis brogede udsmykning stammer fra sidste restauration og er foretaget paa grundlag af forefundne motiver fra gammel tid.

Prædikestolen er fra 1597 og efter bestilling af Valdemar Parsberg, høvedsmanden paa Riberhus 1594—97, skaaret af snedker Jens Asmussen i Odense for en betaling af 100 daler.

Lige for prædikestolen i midtgangen ligger en firkantet ligsten uden udsmykning. Den dækker over Danmarks reformator **Hans Tavsens grav.**

Stolestaderne, der er af egetræ, er under den sidste restauration skaaret af snedkermester H. Dau, Ribe, efter tegning af prof Amberg.

I midtskibet er ophængt tre skønne malmlysekroner, skænket til kirken af afdøde købmand Andreas Hansen og hustru, Ribe.

Tværskibet. Over korskæringen hæver sig den berømte **kuppel.** Denne bæres af 4 store korspiller og disses gjordbuer og hæver sig i to afsnit til en højde af c 22 m over korets gulv. Ifølge Helms' undersøgelser skal der »i hele det nordlige Europa — nord for alperne og Loire —« ikke findes nogen hvælving fra den tidligere middelalder, der som denne er saa nær i slægt med kuppelen over centralpartiet af Sofiakirken i Konstantinopel.

Under kuppelens østside, staar der et mærkeligt **tempelalter.** Over alterbordet, der er af sandsten og bærer et broncekrucifix, hæver sig, baaret af 4 granitsøjler, en baldakin eller saakaldt: **Ciborium,** til dels forfærdiget af klæbersten og smykket med arkitektoniske motiver, der symboliserer de 12 porte i det ny Jerusalem (Johs. aab). Ciboriet i Ribe dom-

Pris for dette hefte:

Pris 18 kr plus oms og porto, ialt 20 kr. Beløbet bedes venligst snarest (inden 3 uger) tilsendt P. N., Vestersøgade 54, Kbh V. *Postgiro 2 15 42*. De sparer den dyre opkrævningsporto ved selv at indsende Beløbet. Trykning og oms skal betales om en måned.

Patronatet for Dansk Præste- og Sognehistorie:

Baun, C., biskop, Viborg. *Birkelund*, Palle, rigsbibliotekar, Kbhvn. *Fabricius*, L. P., dr theol, sognepræst, formand. *Fabritius*, Albert, dr phil, kgl historiograf, Kbhvn. *Fuglsang-Damgaard*, H. dr theol, biskop, Kbhvn. *Holt, Paul*, seminarierektor, Aarhus. *Hvidtfeldt*, Johan, dr phil, rigsarkivar. *Riisager, Vagn*, mag art, provst, Randers. *Sommer, Otto*, kordegn, Horsens (redaktionssekretær), – *Topsøe-Jensen*, Helge, dr phil, overbibliotekar, Kbhvn.

Som medlemmer af patronatet er for *Ribe stift* indtraadt:
A. Bork Hansen, sp, Løgumkloster. *Steen Christiansen*, provst, Gram. *A. Fog Pedersen*, højskoleforstander, Rødding. *P. Gadegaard*, provst, Skjern. Dr theol *V. Grønbæk*, domprovst, Ribe. Chefredaktør *Knud Rée*, Esbjerg. *M. L. Skovsborg*, sp, Lem.

Redaktørens adresse er: Vestersøgade 54, Kbhvn V.

DUPLEX-TRYKKERIET